

ISSN-1680-1245

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏVƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия социальных и гуманитарных наук
Series for Social and Humanitarian Studies.

Cild 10

2014

№ 4

Sumqayıt- 2014

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar bölmə

BAŞ REDAKTOR

Fəlsəfə elmləri namizədi, dos.

Elxan Hüseynov

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ

Filologiya üzrə elmlər doktoru, prof.

Ramazan Məmmədov

MƏSUL KATİB

Pedagogika elmləri namizədi, dos.

Yusif Aslanov

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik

AMEA-nın müxbir üzvü, filol.elmləri doktoru, prof.

Filol.elmləri doktoru, prof.

Filol.elmləri doktoru, prof.

Filol.elmləri namizədi, dos. (məsul redaktor)

Nizami Cəfərov

Aslan Bayramov

Buludxan Xəlilov

Əzəmət Rüstəmov

Ədəbiyyatşünaslıq

Filol.elmləri doktoru, prof.

Filol.elmləri doktoru, prof. (məsul redaktor)

Filol.elmləri doktoru, prof.

Filol.elmləri doktoru, prof.

Filol.elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dos.

Rafiq Əliyev

Nigar İsgəndərova

Məhərrəm Qasımlı

Fikrət Rzayev

Sevinc Həmzəyeva

Tarix və sosiologiya

Tarix elmləri doktoru, prof.

Tarix elmləri doktoru, prof. (məsul redaktor)

Fəlsəfə elmləri doktoru, prof.

Fəlsəfə elmləri doktoru, prof.

Tarix elmləri doktoru, prof.

Adil Baxşəliyev

Şirxan Səlimov

Həsən Sadıqov

Əziz Məmmədov

Maya Rəhimova

Iqtisadiyyat

Akademik

AMEA- nin müxbir üzvü, iqtisad elmləri doktoru prof.

Iqtisad elmləri namizədi dos. (məsul redaktor)

Iqtisad elmləri namizədi dos.

Ziyad Səmədzadə

Əli Nuriyev

Albert Tağıyev

Bəsti Orucəliyeva

Pedaqogika, psixologiya, metodika

Pedaq.elmləri doktoru, prof.

Pedaq.elmləri doktoru, prof.

Psixolog.elmləri doktoru, prof.

Pedaq. üzrə fəlsəfə doktoru (məsul redaktor)

Rüfət Hüseynzadə

Rəfiqə Mustafayeva

Ramiz Əliyev

Aytəkin Məmmədova

Сумгаитский Государственный Университет
Научные Известия. Серия: Социальные и Гуманитарные науки.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кандидат философских наук, доц.

Эльхан Гусейнов

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Доктор филологических наук, проф.

Рамазан Мамедов

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Кандидат педагогических наук, доц.

Юсиф Асланов

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИИ

Языковедение

Член-корр. НАНА, доктор филол. наук, проф.

Доктор филол. наук, проф.

Доктор филол. наук., проф.

Кандидат филол. наук, доц.

(ответственный редактор)

Низами Джафаров

Аслан Байрамов

Булудхан Халилов

Азамат Рустамов

Литературоведение

Доктор филол. наук., проф.

Доктор филол. наук., проф.

Доктор филол. наук., проф.

Доктор филол. наук., проф.

Доктор философии по филологии, доц.

(ответственный редактор)

Рафик Алиев

Нигяр Искендерова

Магеррам Гасымлы

Фикрет Рзаев

Севинч Гамзаева

История и социология

Доктор исторических наук, проф.

Доктор исторических наук, проф.

Доктор философских наук., проф.

Доктор философских наук., проф.

Доктор исторических наук, проф.

(ответственный редактор)

Адиль Бахшалиев

Ширхан Салимов

Гасан Садыхов

Азиз Мамедов

Майя Рагимова

Экономика

Академик, член-корр. НАНА, доктор экономических наук, проф.

Член-корр. НАНА, доктор экономических наук, проф.

Кандидат экономических наук, доц. (ответственный редактор)

Кандидат экономических наук, доц.

Зияд Самедзаде

Али Нуриев

Альберт Тагиев

Бести Оруджалиева

Педагогика, психология, методика

Доктор педагогических наук, проф.

Доктор педагогических наук, проф.

Доктор психологических наук, проф.

Доктор философии по педагогике

(ответственный редактор)

Руфат Гусейнзаде

Рафига Мустафаева

Рамиз Алиев

Айтекин Мамедова

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Sosial and Humanitarian Studies.

EDITOR-IN-CHIEF

PhD, associate prof.

Elkhan Guseynov

EDITOR

D.Sc. (Philology), prof.

Ramazan Mammadov

EXECUTIVE SECRETARY

Ph.D., associate prof.

Yusif Aslanov

EDITORIAL BOARD

Linguistics

The member-correspondent NASA, D.Sc. (philology), prof.

D.Sc. (Philology), prof.

D.Sc. (Philology), prof.

PhD, associate prof. (executive editor)

Nizami Jafarov

Aslan Bayramov

Buludkhan Halilov

Azamat Rustamov

Literary Studies

D.Sc. (Philology), prof.

D.Sc. (Philology), prof. (executive editor)

D.Sc. (Philology), prof.

D.Sc. (Philology), prof.

PhD (Philology), associate prof.

Rafik Aliyev

Nigar Isgandarova

Magerram Gasymlly

Fikret Rzayev

Sevinch Gamzayeva

History and Social Studies

D.Sc. (History), prof.

D.Sc. (History), prof. (executive editor)

D.Sc. (History), prof.

D.Sc. (History), prof.

D.Sc. (History), prof.

Adil Bakhshaliyev

Shirkhan Salimov

Gasan Sadikhov

Aziz Mammadov

Maya Ragimova

Economics

Academician, member- correspondent NASA,

D.Sc. (Economics), prof.

Member- correspondent NASA, D.Sc. (Economics), prof.

PhD, associate prof. (executive editor)

PhD, associate prof.

Ziyad Samedzade

Ali Nuriyev

Albert Tagiyev

Besti Orujaliyeva

Pedagogy, psychology, methods

D.Sc. (Pedagogy), prof.

D.Sc. (Pedagogy), prof.

D;Sc. (Pedagogy), prof.

PhD (Pedagogy) (executive editor)

Rufat Guseynzade

Rafiga Mustafayeva

Ramiz Aliyev

Aytakin Mammadova

“Təsisçi” Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi xəbərlər” jurnalı Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 19.07.2004-cü il tarixli, 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Учредитель: Сумгайытский государственный университет

Журнал «Научные Известия» издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министерства Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Founded by Sumqayıt State University

The Journal of "Scientific News" is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Azerbaijan Republic from 19.07.2004.

It has been registered by the Ministry of Justice of the Azerbaijan Republic.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under the President of the Azerbaijan Republic.

© Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2014

UOT 801.56

METAFORALARIN DİLDƏ ROLU VƏ ONLARIN BƏDİİ ÜSLUBDA İŞLƏNMƏSİ

YUNUSOVA ŞÖLƏ ƏSƏD qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosenti
e-mail: 64sahe@gmail.com

***Açar sözlər:** metaforalar, orijinal, semantik kateqoriya, bədii vasitə, obrazlılıq*

“Metafora” etimoloji baxımdan müəyyən keyfiyyət və əlamətin bir obyektədən başqa obyektin üzərinə köçürülməsini ifadə edir və sözün əlavə mənə çaları qazanması kimi qəbul olunur. Metaforanın istifadə olunmasında məqsəd danışmaq dilində ifadəlilik, emosionallıq, bədii yaradıcılıqda obrazlılıq yaratmaqdır.

Aristotel metaforanın semasioloji hadisə olduğunu göstərmiş, onun əmələ gəlməsini müxtəlif əşya və hadisələr arasındakı oxşarlıq əlaqələrinin mövcudluğu və adları olmayan əşyaların adlandırılması kimi qiymətləndirmişdir. Qədim Roma alimi Kvintilian bədii vasitə kimi metaforanın rolunu təyin etmişdir.

Dilçilərdən İ.R.Qalperinə görə metaforanın oxşarlığa əsaslanması fikri doğru deyil və iki obyektə birləşdirən bir ümumi əlamət onların oxşarlığına dəlalət etmir. Məsələn, heyvanlar və insanlar hərəkət edir, nəfəs alır və qidalanır. Lakin bu əlamətlərin həm heyvanlara, həm də insanlara xas əlamət olması onların oxşarlığı demək deyil.

Leksik ifadə vasitəsi və üslubi priyom olaraq metafora üslubiyyatın tədqiqat sahəsinə daxildir və məcazi mənada işlədilən söz və söz birləşmələrinin yaranmasına zəmin yaratdığı üçün mənəni xüsusi məfhum kimi öyrənən leksikologiyanın bir bölməsi olan semasiologiyanın predmetidir.

Metaforaların yaranmasında müsbət və mənfi obrazların təsvir edilməsindən asılı olaraq leksik-semantik söz qruplarından istifadə olunur:

- Heyvan, quş və həşərat adları. Dilçilikdə belə söz və söz birləşmələri zoosemiya adlanır. Belə ki, hiyləgər insan – a fox, acgöz – a pig, kobud insan – bear, kinli qadın – a cat, axmaq – a donkey. Heyvan adlarının xəstəlik ifadə etməsi oxşar mənə dəyişməsidir. A cancer (xərçəng), a lupus (canavar). Bəzi felləri də bu kateqoriyaya aid etmək olar: to ape – to imitate (meymunluq etmək, təlxəklik etmək), to bear – to speculate on falling prices (birjada düşən qiymətlər üzərində əməliyyatlar aparmaq).

“To dog a person's steps”, “to hound a man” (izləmək, təqib etmək) “lion`s share”(şir payı, yəni ən böyük hissə, pay) kimi söz birləşmələri ingilis dilində zoosemik metafora ifadə edən söz birləşmələridir [1].

İngilis dilində sinonim cərgəni zənginləşdirən söz və ifadələr məcaz növlərinə əsaslanma bilər. Belə sadə metaforalar fiziki xüsusiyyətlərinə əsaslanan oxşarlığa görə təsnif olunur:

-Görünüş və forma bənzərliyi: Bridge - a structure erected afford passage across a waterway, the narrow raised platform whence the captain of a steamer gives directions (kapitan körpüsü), a thin upright piece of wood supporting the strings in a violin or similar instrument (skripkanın körpüsü), in dentistry – a frame for holding false teeth which is clamped to adjoining teeth on each side (taxma diş körpüsü) [2, 115].

- Hərəkət oxşarlığı: Caterpillar – tractor (traktor), dance on a tight rope (to perform risky tricks) – riskli hərəkətlər etmək.

- Vəziyyət oxşarlığı: The head of a page (səhifənin əvvəli, başlanğıcı), the foot of a page (səhifənin sonu).

- Rəng oxşarlığı: Pea – soup fog (a thick yellow fog) – qalın sarımtıl duman.

- Forma bənzərliyi: Devil`s darnig needle (a dragon fly) – iynəcə.

- Hərəkət bənzərliyi: To dance on a tight rope (to perform risky tricks) – riskli hərəkətlər etmək. Plough the waves (to cleave the surface of water) dalğaları yarıb keçmək .

-Vəziyyət oxşarlığı: Behind the scenes (behind the scenery of a theatre) – səhnə arxası [3, 235-236] .

Bəzi idiomlar mürəkkəb metaforalara əsaslanır: Dead from the neck up – foolish, dull – witted – boş beyin, ağılsız [4, 437].

Metaforanın qavranılmasına yaş təsir edə bilər. Psixolinqvistlərin fikrincə, 11-12 yaşına qədər uşaqlar metafora işlətmirlər, çünki onların şüurunda metaforanın başa düşülməsi üçün tutuşdurmaq, interpretasiya etmək kimi mürəkkəb proseslər getmir.

Xarici tədqiqatçılar Kurts, Keller-Bauer və başqaları metaforanın əsas üç növünü fərqləndirirlər: parlaq, oturuşmuş, leksikalaşmış. Parlaq metaforalara poetik mətnlərdə rast gəlinir və onlar əsasən kontekstdə tanınır. Oturuşmuş metaforalar daha çox işgüzar səviyyəli mətnlərdə, xüsusilə, mətbuatda işlədilir və onlar parlaq metaforalardan fərqli olaraq, daha az obrazlılığa və yeniliyə malikdirlər. Belə metaforaların qavranılması üçün də kontekstin olması lazımdır. Leksikalaşmış (sönükləmiş) metaforalar gündəlik nitqdə, ədəbiyyatda, mətbuatda istifadə olunur, parlaq və oturuşmuş metaforalar kimi obrazlılığa malik deyil və onlara yenilik əlaməti xas deyil. Leksikologiyada metafora dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi üsulu kimi, metaforanın leksikalaşdırılması isə mühüm semantik proses kimi nəzərdən keçirilir.

Poeziyanın əsasını təşkil edən metaforanın bədii üslubda daha mənalı və daha orijinal formaları mövcuddur. Bədii yaradıcılıqda metafora ən qüvvətli bədii ifadə, təsvir vasitəsidir və obrazlı təsvir üçün ən güclü vasitə hesab olunur. “Dear Nature is the kindest Mother still [5, 203]. Burada “Mother” məfhumu “nursing, weanling” hərəkəti anlayışını xatırladır. Lakin “Nature” məfhumu barəsində bunu demək mümkün deyil. “Mother” və “Nature” sözlərinin mənalının qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində təbiət öz simasını saxlamaqla anaya xas xüsusiyyətlərə yiyələnir.

Metafora əsas nitq hissələri ilə ifadə oluna və cümlə üzvləri kimi işləyə bilər. Metaforada əşya və hadisələr arasındakı oxşarlıq dərəcəsi onun cümlədəki funksiyasına və ifadə olunduğu nitq hissəsinə görə fərqlənir. Belə ki metafora təyin və ya xəbər rolunda olan söz, söz birləşməsi ilə ifadə olunduqda onu aydınlaşdırmaq çox asan olur. Hər hansı ədəbi parçada izahedici vahid olmadıqda müxtəlif hərəkəti fəllərin yeniləşdirilməsi asanlıqla başa düşülmür. “In the standing beams that streamed through the open window the dust danced and was golden [5, 243].

Burada toz hissəciklərinin hərəkəti yazıçının gözündə rəqs hərəkətinə bənzəyir və ona görə də iki istiqamətdə fikir yürütmək mümkündür: abstrakt və konkret (hərəkət-abstrakt; rəqs-konkret).

Bəzən zərflə ifadə olunan metaforada müəyyənləşdirmə prosesi çətin olur. “The leaves fell sorrowfully”. Burada tökülən yarpaqların təlaş içində olması bədəninə və başını yelləyən insanın hərəkətləri ilə eyniləşdirilir. Əslində adi halda aralarında oxşarlığın sezilmədiyi bu iki hərəkəti yazıçı təxəyyülü eyniləşdirir.

Yuxarıda göstərilmiş ədəbi parçalarda işlənmiş metaforalar orijinal metaforalardır. Orijinal metaforalara, əsasən, poeziya və mənzum nəsrə rast gəlmək olur və onlar təkrar istifadə nəticəsində adiləşə bilər. Adi metaforalar isə zaman keçdikcə öz metaforik xarakterini itirmiş və adi dil vahidlərinə çevrilmişdir. “A ray of hope”, “floods of tears”, “a storm of indignation” və bu kimi ifadələr uzun müddətli metaforalardır və adi metaforalar kateqoriyasına aiddir. Adi metaforalar qəzet məqalələrində, elmi dildə ifadə vasitəsi kimi işləyir.

Hər xalqın dilində özünəməxsus məcazlar sistemi mövcuddur. Azərbaycan poeziyasının nümayəndələri gözəl qadını, onun cizgilərini qızılgülə, laləyə, hind söz ustaları isə lotos çiçəyinə bənzədiblər.

Bədii əsərlərdə metaforaların işlənməsi tərcümə işində müəyyən qədər çətinliklər yaradır. Orijinal əsərlərin tərcümə variantlarını təhlil edərkən bir-birinə uyğun gəlməyən fikirləri müşahidə etmək olur. Əgər hərfi məna ilə kontekst arasında uyğunsuzluq olarsa, metafora mənasının axtarışına başlamağa ehtiyac olur. Metaforanın deyilməsi və qavranılmasında yalnız mahiyyətlər arasındakı oxşarlıqlar deyil, eyni zamanda cəmiyyətin dili və mədəniyyəti haqqındakı biliklər böyük rol oynayır. Metafora onu işlədən və qəbul edən insanların malik olmalı olduğu ümumi, mədəni və praktik həyatı təcrübəyə ünvanlanır [6, 122] .

Klassik ingilis poeziyasını nəzərdən keçirərkən biz onun orijinal metaforalarla zəngin olduğunu görə bilərik. Onlar daim öz həyatiliyini, parlaqlığını qoruyub saxlayır və bu cür metaforalara sonrakı dövrlərdə də müraciət olunur. Həmin metaforaların ingilis dilindən Azərbaycan dilinə necə tərcümə olunduğunu görmək üçün V.Şekspirin və C.Q.Bayronun tərcümə olunmuş əsərlərindən bəzi nümunələrə nəzər salaq:

*Thou art thy mother's glass, and she in thee,
Calls back the lovely April of her prime;
So thou through windows of thine age shalt see,
Despite of wrinkles, this thy golden time. [7]*

Şekspirin sonetindən verilmiş bu parçanın bütün misraları metafora ilə zəngindir. Tərcüməçi S.Mustafa bu bəndi dilimizə uğurla tərcümə etmişdir və orijinaldakı obrazlılıq öz təsirini qoruyub saxlamışdır.

*Ömür güzgüsünən öz anan üçün,
Ona baharından bir yadigarısan.
Belə bir güzgüdə özün də bir gün
Ötən gəncliyinə baxar, baxarsan. [8, 12]*

“The lovely April of her prime” dedikdə ömrün baharı (yəni gənclik dövrü), “Windows of thine age” dedikdə isə ömrün aynası (yəni hər bir kəsin övladının onun gəncliyini əks etdirən güzgü olduğu) nəzərdə tutulmuşdur. Həmin ifadələr S.Mustafanın tərcüməsində orijinalda olduğu kimi öz obrazlı həllini tapmışdır.

Lakin bəzən Azərbaycan dilinin qafiyə quruluşu, tərcüməçinin üslubu baxımından metaforalar tərcümədə metafora olaraq verilmir və dildə obraz yaradan vasitələrdən biri olaraq bədii tərcümənin keyfiyyətinə müəyyən qədər təsir göstərir.

*When forty winters shall besiege thy brow
And dig deep trenches in thy beauty's field. [9]*

Burada “forty winters” Azərbaycan dilinə “qocalıq” kimi tərcümə edilmişdir.

*Qocalıq üstünə hücum edəndə
Vaxt da gül üzündə qazacaq səngər. [8,11]*

Bayronun “Abidos gəlini” əsərində işlənmiş metaforalara nəzər salaq:

*The light of love, the purity of Grace,
The mind, the Music breathing from her face! [10]*

Verilmiş şeir parçasında “The light of love” (the light of sun), “The purity of grace” (the purity of water) metaforaları Bayrona qədər işlənmiş və hətta danışıq dilinə keçmiş metaforalardır. Bunlar Bəxtiyar Vahabzadənin tərcüməsində konkret olaraq aşağıdakı şəkildə verilmişdir:

*Musiqi səslənirdi onun xoş nəfəsində,
Çaylar nəğmə deyirdi onun titrək səsinə. [11,59]*

Fikirlərimizi yekunlaşdıraraq bir daha qeyd edə bilərik ki, metaforikləşmə tarixi-semantik prosesdir, dilin tarixi ilə bağlı olub bir mühüm mənbə kimi dilin lüğət tərkibini və obrazlılıq sistemini zənginləşdirir. Dilin başqa leksik-semantik kateqoriyaları kimi metafora da daim inkişafdadır və metaforikləşmə prosesi dilin inkişafı ilə təmasdadır, konkret dövrlərdə dilin normallaşmasında aktiv rol oynayır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə metaforaların dildə rolu və onların bədii üslubda işlənməsi tədqiqatına cəlb edilmiş və problemin həllinə yönəlmiş elmi-nəzəri fikirlər sistemləşdirilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Araşdırmanın nəticələri bu sahənin mütəxəssisləri üçün tədqiqat işlərində faydalı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyeva Aytən. İngiliscə-Azərbaycanca zoometaforizmlər lüğəti. Bakı: “Nurlan”, 2004
2. Howard Jackson, Ettienne Ze Amvela. Words, Meaning and Vocabulary; An Introduction to Modern English Lexicology. London: Continuum International Publishing Group, 2009, 256 p.

3. Marvin Terban. Scholastic Dictionary of Idioms. Scholastic reference (revised edition). London, 2009, 304 p.
4. The Oxford Dictionary of Synonyms and Antonyms. USA: Oxford University Press, 2009, 514 p.
5. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. Л.: “Просвещение”, 1973, 303 с.
6. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 6-7 May 2013, 122 s.
7. www.shakespeares-sonnets.com/sonnet/3
8. Vilyam Şekspir. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild. Sonetlər. Bakı: “Öndər” nəşriyyatı, 2004, 304 s.
9. www.shakespeare-online.com/sonnets/2.html
10. www.gutenberg.org/files/21811-h/21811-h.html
11. Corc Qordon Bayron. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 224 s.

РЕЗЮМЕ
РОЛЬ МЕТАФОР В ЯЗЫКЕ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИХ
В ХУДОЖЕСТВЕННОМ СТИЛЕ
Юнусова Ш.А.

Ключевые слова: метафоры, оригинал, семантическая категория, литературное средство, образность

Метафоры широко используются в современном английском языке. Основной целью статьи является анализировать метафоры и некоторые лингвистические аспекты. Метафорические развитие значения является постоянным процессом и способствует образованию новых образов, слов и значений.

SUMMARY
THE ROLE OF METAPHORS IN THE LANGUAGE
AND THEIR USE IN ART STYLE
Yunusova Sh.A.

Key words: metaphors, original, semantic category, art means, figurativeness

Metaphors are widely used in modern English and Azerbaijanian Languages. The aim of the article is to analyse metaphors and some of its linguistic aspects. Metaphoric change of meaning is permanent and it results in new words, meanings and images.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **21.11.2014**
son variant: **27.11.2014**

UOT 801.54

**QAZAX TOPONİMİNİN ETİMOLOGİYASI
(M.HÜSEYNİN “DAŞQIN” ROMANI ƏSASINDA)**

HÜSEYNOVA CEYHUNƏ HÜSEYN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllimi

e-mail: afat.rafiyeva@mail.ru

Açar sözlər: *Qazax, etnotoponim, “Kaspi”, “Xəzər”, “Sak”, asemantikləşmə, Mehdi Hüseyin, Qazaxıstan, onim, etnonim, paralellər*

Vətəndaş müharibəsi döyüşlərini geniş planda əks etdirən “Daşqın” romanının ədəbiyyat tarixində, eyni zamanda M.Hüseynin yaradıcılığında özünəməxsus yeri var. Gənc yazarın romanda özünə yaxşı məlum olan materialı qələmə alması əsərin oxunaqlığını təmin edən amillərdəndir. Əsərdə hadisələr M.Hüseynin doğulub boya-başa çatdığı, uşaqlıq və gənclik illərinin keçdiyi yerlərdə - Qazaxda cərəyan edir. Özünün coğrafi mövqeyi ilə diqqət çəkən bu toponimin linqvistik xüsusiyyətləri dilçilərin, o cümlədən, onomoloqların da nəzərindən kənar qalmamış, onimin etimologiyası ilə bağlı müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüş, mübahisəli fikirlər söylənilmiş, müəyyən nəticələrə gəlinmişdir.

Qazax – 08.08.1930-cu ildə təşkil edilmiş rəsmi inzibati rayonun adıdır. Qazax toponimi həm ərazisinə aid edilən kəndlərlə birlikdə rayon, rayon mərkəzi, həm də mövcudluğu 1909-cu ildən bəlli olan şəhər anlayışını bildirir. Bu toponimin mənə mənbəyi Bakı şəhərindən 464 km aralıda, Gürcüstan və Ermənistanla sərhəddə, Ağstafa çayının hər iki sahilində, Gəncə -Qazax düzənliyində yerləşən coğrafi yer, bölgə hesab edilir. Qazax toponimi ən qədim yurd yerlərindən birinin adıdır. Qazax adı dövrümüzədək qorunub saxlanmış qədim dini məbədlərin qalıqlarını, möhtəşəm, monumental qalaların, körpülərin və sairənin, eləcə də, orada yurd salaraq ömür sürmüş, hələ uzaq keçmişlərdə nikbin, mənalı, coşğun həyat və yaradıcılıq tərzini keçirmiş insanların dolğun tarixi- linqvistik göstəricisi hesab edilə bilər.

İ.P.Petruşevski – 1949-cu ildə Leninqradda çap etdirdiyi “XVI-XIX yüzilliklərin əvvəlləri Azərbaycan və Ermənistanda feodal münasibətləri tarixi” adlı əsərində Qazax sözünün mənasını Ağstafa çayı ətrafında yaşayan türkdilli “Qazaxlı” tayfasının adı əsasında izah etmişdir. Mənbələrdən aydınlaşır ki, orta əsrlərdə burada hökmdarlıq etmiş Oğuz və Qıpçaqlar da eyni adın daşıyıcısı olmuşlar. XVI yüzillikdə Nəzərhan Qazaxlının dövründə də Qazax toponimi siyasi və iqtisadi cəhətdən xüsusi güclənən regionun adı kimi diqqəti çəkmişdir [1, 222].

Qazax sözü əsasında Qazax sultanlığı, Qazax qəzası, Qazax şəhəri və s. onomastik birləşmələr yaranmışdır.

Ümumiyyətlə, Qazax derivatlı oykonimlərin yayılma arealı genişdir. Belə ki, Goranboy (Qazaxlar), Qazax (Qazaxbəyli), Neftçala (Qazaxbərsi), Daşkəsən (Qazaxyolçular, Qazaxlar), Balakən (Qazaxlı), Füzuli (Qazaxlar) və Bərdə (Qazaxlar) rayonlarında “qazax” etnonimi ilə bağlı yaşayış məntəqəsi adları vardır [2, 152]. Bununla belə Gürcüstan ərazisində Qazaxlı, Qazaxlar oykonimləri də diqqət çəkir.

“Qazax” oykoniminin qədim fonetik variantı olan “Kasak” Qərbi Azərbaycanda mənbəyini Alakas (Ələyər) dağından alan çay adında (38 km) və yaşayış məntəqəsi adında mühafizə edilib günümüzədək çatmışdır [3, 45].

Qazax qəbilə, xalq, yer adının mənası türkoloq dilçiləri, türkdilli xalqların tarixi ilə maraqlanan, bu sahədə araşdırmalar aparan slavyançılıq, qafqazçılıq zaman-zaman düşündürmüş, həmin söz – adla bağlı fərqli fikirlər söylənilmiş, sözün etimologiyası aydınlaşdırılmış, lakin bütün bunlara baxmayaraq, bu sözün linqvistik sirri açılmamışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, “Qazax” toponiminin etimologiyasına dair bir-birilə uzlaşan, yaxud müxtəlif məzmunlu fikir və mülahizələr geniş yer tutur. Milli soykökümüzün mahir tədqiqatçısı Mirəli Seyidov məhz “Qazax” toponimi ilə bağlı elmi-nəzəri cəhətdən mühüm əhəmiyyətli

araşdırmalar apararaq, bu sözün Qazax xalqı, Don kazakları ilə oxşar adlılıq təşkil etməsi qənaətinə gəlmişdir. O, rus knyazlarının poloveslər adlanan qıpçaqları hərbi yürüşlərdə icarəyə götürdükləri haqqında tarixi həqiqətlərə toxunaraq, tarixçi tədqiqatçıların 731-32-ci illərdə ərəb sərkərdəsi Mərzban ibn Məhəmmədin hərbi qərargahını Kasalda (Kazaxda) yerləşdirməsi, orada “Dəryal” keçidi vasitəsilə xəzərlərin diyarına hücumu keçməsi kimi göstərdikləri faktlara diqqəti yönəltməklə Qazax və Xəzərlərin etnik mənsubiyyətinin araşdırılmasında yanlışığa səbəb olduğunu bildirmişdir. Əslində ərəb müəllifi Əl-Kufiyə əsaslanan bu fikir bir tərəfdən “Qazax” adının məhz türksoylu xəzərlər, yaxud kaspilərlə əlaqəli olduğunu bir daha göstərir, toponimin türkmənşəli olduğunu təsdiq edir, digər tərəfdən isə “Qazax”ın tarixini yanlış məcraya yönəldərək, onun tarixinin 731-32-ci illərdən hesab etmək kimi səhv fikirlərin meydana gəlməsinə səbəb olub. Əslində bu illər “Qazax”ın yaranma tarixi deyil, işğal tarixidir.

Görkəmli dilçi alim Ə.Dəmirçizadə öz linqvistik tədqiqatında “Kaspi” toponiminin eynilik təşkil edən Xəzər və Kaspi, yaxud, xaz/kas etnonimlərindən yarandığını göstərmiş, bu etnonimlərdə əks olunmuş -ər və -pi morfemlərinin cəmlilik bildirməsini qeyd etmişdir. Başqa sözlə, “Kaspi” kasların, xəzərlərin cəmi, birliyi anlamını ifadə edir. Azərbaycan dilçiləri, bütövlükdə türkoqlar “Qazax” sözünün tərkibcə kas/xaz birləşməsindən əmələ gəldiyini təsdiqləmişlər, bu sözün xalq adını bildirməsini qeyd etmişlər. “Kas” leksemi Kas-ak, Alat-kas, Kas-bek, Qaf-kas oronimlərinin komponentlərindən biri kimi indi də qalır. Kasak sözündəki s>z keçidi nəticəsində Qazax fonetik formasına düşmüşdür. Burada çoxluq bildirən -aq formantı şəkilçi ilə sözün birikdiyi bir çox sözlərdə müşahidə olunur. Məsələn: qul-aq, ür-ək, böyr-ək, bil-ək və s. Müasir bildiyimiz “Qazax” toponiminin paraleli digər türkdilli xalq olan “Qazax”ların toponimiyasında da özünü göstərir. Xalq olaraq “Qazax”ların daha çox cəm olduğu areal, coğrafi məkan –stan(məkan bildirən morfe) şəkilçisini özünə qoşaraq Qazaxıstan adlandırılmışdır. Etnonim olan “qazax” morfoloji formantların iştirakı ilə xoronimə çevrilmiş, türk soyunu özündə əks etdirmişdir. Qeyd edək ki, Azərbaycanda mövcud olan “Qazax” toponimi ilə paralellik təşkil edən Qazaxıstan xoronimi təsadüfi oxşarlıq deyil, etnik birliyin göstəricisidir.

Tarixi mənbələrdə e.ə. sak, skif (isgid) işquz (oğuz), hun, xəzər, kaspi, poloves adlanan türk tayfalarının bir-birilə qırılmaz tellərlə bağlı olduqları, vəhdət təşkil etdikləri göstərilir. Tarixçi Herodot isə özünün “Tarix”əsərində e.ə. IX-VII əsrlərdə isgid (skif) tayfalarından olan sakların Qədim Qafqazın Azərbaycan ərazisinin sakinləri olduğunu qeyd etmişdir.

Tədqiqatçı Ayaz Əhmədovun kaspilərin Şimali Qafqaza, Orta Asiyaya köçməmişdən əvvəl Cənubi Qafqaz və Cənubi Azərbaycanda məskunlaşmaları haqqında tarixi məlumatları bir daha sübut edir ki, bütün türklər üçün filtrasiya məkanı olan Azərbaycan türk irqinin dünyaya yayılma başlanğıcıdır [4, 22-28]. Bütün bu faktları nəzərə alsaq, belə qənaətə gəlirik ki, “Qazax”lar tayfa olaraq Azərbaycanda məskunlaşmış, tarixin sonrakı mərhələlərində xalq olaraq Orta Asiyada kök salmışlar.

Deməli, “Qazax” toponiminin etimologiyasının araşdırılmasında ümumtürk tarixinə istinad etməyimiz toponim haqqında daha düzgün nəticələrə gəlməyimizi təmin edir. “Qazax” sözünün mənşəyi haqqında müxtəlif maraqlı fərziyyələr diqqət çəkir. Reallıq dərəcəsinə görə bir-birilə üst-üstə düşən və həqiqətə yaxın olan və tamamilə bir-birindən fərqlənən mülahizələri nəzərdən keçirək:

Əvvəlcə qeyd edək ki, ərəb və fars mənbələrində, toponimik lüğətlərdə “qazax” sözü kasak, qasak/kozak kimi göstərilmişdir. Hətta, bu gün rus mənbələrində də bu söz kazax, Kazakstan kimi göstərilir. Ərəb –fars lüğətlərində “qazax” sözünün yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi “avara”, “sərgərdan”, “cəlayi vətən”, “yurdsuz”, “qaçaq, quldur” kimi izahlarına rast gəlirik. Əslində tarixə söykənən, ümumtürk mənşəli mənbələrdən gəldiyimiz qənaət belədir ki, bu mənalar toponimin sonradan qazandığı, daha sərt desək, qərəzli olaraq qazandırılan mənalarıdır. Ərəb, fars və rus təcavüzü tarixi yaddaşımız olan, özündə türklüyümüzü yaşadan toponimlərdən də yan keçməmişdir. VII əsrdən sonra ərəb və fars sözlərinin dilimizə axın etdiyi, bir çox türkmənşəli sözlərimizin farslaşdırıldığı bir dövrdə “qazax” sözü də süni olaraq əcnəbiləşdirildi, mənbəyinin ərəb və fars dillərindən götürüldüyü linqvistik yaddaşımıza yazıldı. Bu həm də kökümüzdən uzaqlaşdırılma siyasətinin müəyyən bir mərhələsi idi. Bu gün alınma

(ərəb, fars, rus) hesab etdiyimiz neçə-neçə leksemlərimizin, onimlərimizin araşdırılarkən “Orxon-Yenisey”, “Divani-lüğət-it-türk” kimi qədim türk yazılı abidələrimizdə öz əksini tapdığını görürük. Bu həqiqətin aşkara çıxarılması dilçilərimizin, alimlərimizin çox gərgin əməyi, zəhməti bahasına başa gəlir. Eyni zamanda cənab Prezidentimizin dilimizə, ədəbiyyatımıza, bütövlükdə soykökümüzdə göstərdiyi diqqət və qayğının nəticəsidir.

Bu siyasətin davamı olaraq rus mənbələrində türkün tarixini əks etdirən bu ad “qaçaq, quldur” mənasında izah olunmuşdur.

Qədim türk dilindən tərcümədə “qazax” sözü “azad”, “cəsur, azadlığı sevən insanlar”, “qoçaq əsgərlər”, “dəli atlı” (“dəli” abidələrimizdə “igid” mənasında işlənir) kimi göstərilmişdir. Bu da həmin türk tayfalarının tarixdə göstərdikləri igidlik, yenilməzlik və mübarizlikdən irəli gəlirdi. Bu baxımdan kas/xaz qəbilələrinə verilən ad qəbilənin xarakterik cəhətləri ilə əlaqələndir, antik nəzəriyyəçilərin “ad və məfhum” arasında əlaqəlilik prinsipini özündə əks etdirir.

Tarixi faktlara söykənən, həqiqətə daha yaxın olan növbəti mülahizəyə görə “Qazax” sözü “kəspiy” və “sak” kimi iki qədim tayfa adlarının birləşməsindən və zamanla dəyişikliyə uğramasından yaranmışdır. Kas-sak daha sonra Qazax kimi formalaşmış, bu adın ikinci komponenti (sak/çaq) qıbçaq (qıbsak) və kaysak adlarında da müşahidə olunur.

Toponimin lüğətlərdə göstərilən daha bir tərcüməsi də “sərhəd gözetçisi” anlamını ifadə edir. Bildiyimiz kimi, onomastik ad müxtəlif səbəblərdən verilir. Məsələn; toponimlər tayfa adlarından yarana bilər, tarixi şəxsiyyətlərin adını əbədləşdirmək məqsədilə coğrafi mövqeyi, təbii ehtiyatlarına görə və orada yaşayan insanların üstünlük təşkil edən məşğuliyyətləri ilə bağlı və. s səbəblərdən yarana bilər. “Qazax” rayonunun məhz sərhəddə yerləşməsi, yəni coğrafi mövqeyi bu tərcümə ilə üst-üstə düşür.

“Qazax”ın “yüksəliş, uca” anlamlarına gəldikdə isə, bircə, bu mülahizə də rayonun dağlıq ərazidə, yüksəklikdə yerləşməsi, yəni coğrafi mövqeyi ilə bağlıdır. Azərbaycan toponimlərinin komponentlərindən olan “ağ” həmin toponimlərdə ucalıq, yüksəklik bildirən vahid kimi izah olunur. Belə olan halda toponimin Qaz/Kas və ax/ağ/ak kimi türkmənşəli komponentlərdən ibarət olması inandırıcı təsir bağışlayır. Bircə -ax məkan bildirən şəkilçi kimi də diqqət çəkməlidir. Türkan, Əfşaran (indiki Abşeron) və s. toponimlərdə -an, “Qazax” toponimində -ax məkan bildirən şəkilçi funksiyasını yerinə yetirir və bu morfemin klassik ədəbi nümunələrdə rastlaşdığımız “ağmaq” feilindən yaranması ehtimal olunur. Ağmaq feilinin “qonmaq, məskən salmaq, məskunlaşmaq” mənalarını ifadə etməsi –ax/ağ komponentinin məkan anlamı şəkilçi morfem olması üzərində düşünməyə əsas verir. –Ax/ ağ –“ağmaq” feilinin şəkilçiləşməsindən yarana bilər. Milli leksemlərdə sözlərin şəkilçiləşməsi prosesinin mövcud olması bir daha bu mülahizənin üzərində dayanmağa əsas verir. “Qazax” toponimində kök və şəkilçi birləşməsindən komponentlər arasında bu gün sərhəd qoymaq mümkün deyil.

Yaxud tarixən türk mənşəli leksemlərdə asemantikləşmə tez-tez izlədiyimiz proseslərdəndir. Yəni iki sadə sözün “kas” və “ağmaq” feilinin asemantikləşməsi nəticəsində bu mürəkkəb söz bu gün hissələrinə parçalanmayan onimə çevrilmişdir. Belə olan halda toponim kas/qazların qonduğu, köç etdiyi, məskən saldığı yer mənasını ifadə etmiş olur. Hətta lüğətdə verilmiş “qoçaq əsgərlər” versiyasına əsaslansaq “igidlər, cəsurlar məkanı” kimi anlamlar ortaya çıxır. Bütün bu təhlillərdən belə nəticəyə gəlirik ki, toponimin etimologiyası inkaredilməz tarixi faktlara söykənməli, müxtəlif mənşəli lüğətlərdə göstərilən mənalar isə sonradan qazanılmış izahlar kimi qəbul olunmalıdır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə ilk dəfə olaraq Qazax toponimi areal paralelləri ilə müqayisə olunaraq tədqiqatə cəlb olunmuşdur.

Təbii əhəmiyyəti: Məqalədən elmi tədqiqat işlərində və seminar məşğələlərdə istifadə olunabilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərov Nəbi. Azərbaycan makrotoponimləri. Dərs vəsaiti. Bakı: “Elm və təhsil”, 2009, 488 s.
2. Azərbaycan SSR İnzibati - ərazi bölgüsü. Bakı: “Azərnəşr”, 1979, 224 s.

3. Seyidov Mirəli. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: "Yazıcı", 1989, 496 s.
4. Əhmədov Ayaz. "Azərbaycan müəllimi", 2003, s.22-28
5. Mehdi Hüseyn. Daşqın. Bakı, 1968, 543 s.
6. Xəlilov Buludxan. Türkologiyaya giriş. Bakı: "Nurlan", 2006, 384 s.
7. Bünyadov Ziya. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 424 s.
8. Qeybullayev Qiyasəddin. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixi. Bakı: "Azərnəşr", 1994, 248 s.
9. Hacıyev Tofiq (K Vəliyevlə). Azərbaycan dili tarixi. Bakı: "Maarif", 1983, 188 s.
10. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 304 s.
11. Cəfərov Nizami. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı: "Pedaqogika", 2005, 256 s.

РЕЗЮМЕ
ЭТИМОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ТОПОНИМА
"КАЗАХ" В РОМАНАХ М.ГУСЕЙНА
Гусейнова Д.Г.

Ключевые слова : Казах , этнотопоним , " Каспий", "Хазар" , "Сак" , асемантизм , М.Гусейн , Казахстан, оним, этноним, параллели

В статье исследуется этимология этнотопонима "Казах". Рассматривается исторический аспект этнотопонима, анализируется перевод онима в языках разного происхождения. Приводятся параллели топонима в различных языках, уделено внимание асемантизму слов в ономастической единице.

SUMMARY
THE ETYMOLOGY OF GAZAKH TOPONYM
(ON THE BASIS OF M.HUSEYN'S NOVEL "DASHQIN")
Huseynova J.H.

Key words: Gazakh, ethnotoponym, "Caspian", "Khazar", "Sakh" , asemantizm, M.Husseini, Kazakhstan, onim, ethnonym, parallels

The etymology of Gazakh ethnotoponym are investigated. Historical aspect of ethnotoponym, translation of onim in the language of different origin have been analysed. There are parallels of toponyms in different languages, assemantizm of words in onomastic unit has been paid attention.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **25.11.2014**
 son variant: **01.12.2014**

UOT 801.3

**MAHMUD KAŞĞARININ “DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ
ÜZÜMÇÜLÜKLƏ, XÖRƏK VƏ YEMƏKLƏ BAĞLI ETNOQRAFİK SÖZLƏR**

İBAYEV NEMƏT ALIŞ oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, dissertant
e-mail: nemetibayev@gmail.com

Açar sözlər: *Mahmud Kaşğari, Divanü-lüğat-it-türk, məşiç, uğut, söklünçü*

Azərbaycan xalqının təsərrüfat həyatında tarix boyu üzümçülük mühüm rol oynamışdır. Əlverişli təbii-coğrafi şərait hələ qədim zamanlardan bu ərazidə üzümçülüyn geniş inkişafına imkan yaratmışdır.

«Azərbaycanda üzümçülüyn yaranması tarixi hələlik dəqiq öyrənilməsə də, onun bu ərazidə yayılmasını hələ İlk Tunc dövrünə, daha dəqiq desək, e. ə. III minilliyin başlanğıcına aid etmək mümkündür. Bu fikri qonşu ərazidən tapılan bəzi tutarlı dəlillər təsdiq edir» [1, c.1, 186].

Tədqiqatlarda Azərbaycanda üzümçülüyn qədim tarixə malik olması barədə Qummelə əsaslanmaqla qeyd olunur: «Üzümçülüyn Azərbaycanda qədim tarixi olmasını göstərən qiymətli materiallardan biri də Xanlar rayonu yaxınlığında e. ə. II minilliyin sonu və I minilliyin əvvəllərinə aid olan qədim yaşayış yerinin 118 №-li binasında iri təsərrüfat küpünün içindən tapılan üzüm tumlarıdır» [1, c.1 186].

Azərbaycanda təxminin e. ə. III–II və eramızın V–VII əsrlərində üzümçülük və şərabçılığın geniş inkişafını arxeoloji axtarışlar zamanı tapılan irihəcmli küplərlə yanaşı, süddanlar, xırda matra, kuzə, qədəh və başqa təsərrüfat qabları da sübut edir [1, c.1, 188].

Eramızın VII əsrinin ortalarından etibarən, ərəblər Azərbaycanı işğal etmiş və burada İslam dini yayılmışdır. İslam dininə görə isə şərabın hazırlanması və içilməsi qadağan hesab olunduğundan, bu tarixi hadisə Azərbaycanda üzümçülük və şərabçılığın inkişafına böyük maneələr törətdi. Lakin adı çəkilən sahə tamamilə aradan çıxmayaraq, təbabətdə müalicə məqsədi ilə istifadə olunmaqda davam etdi.

«Üzümün giləsi yüksək dad keyfiyyətinə, qidalılığa, dietik və müalicəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Onun tərkibində 20-30%-ə qədər insan orqanizmi tərəfindən asan mənimsənilən şəkərlər, 0,5-1,4% üzvi turşular (çaxır, alma, quzuqulağı, limon, kəhrəba və s. turşular) müxtəlif makro və mikroelementlər, eləcə də, bir sıra vitaminlər vardır. Gilənin qabığında rəngverici piqmentlər, aşı maddələri və yağlı turşuların qliserindən ibarət mum təbəqəsi mövcuddur» [2, 4].

Azərbaycan hər zaman üzüm növlərinin əkilib-becəriləndiyi sahələrdən biri olmuş və burada onun müxtəlif növləri yetişdirilmişdir. Mənbələrdə də bu, belə bildirilir; «Məlumdur ki, dünyada keyfiyyətli texniki üzüm növlərinin əkilib-becəriləndiyi ərazilərdən biri də Azərbaycandır. Azərbaycan Bayanşirə, Mədrəsə, Şirvanşahi, Xindoqni, Həməşərə, Mələyi, Xərçi, Qara Asma, Qara aldərə, Dəvəgözü və s. kimi yüksək keyfiyyətli yerli texniki üzüm sortları ilə məşhurdur. Fermerlər öz üzüm bağlarında bu növləri əkilib-becərməklə həm bol, həm də keyfiyyətli məhsul əldə edə bilirlər» [3, 7].

Üzümçülük Azərbaycan xalqının həyatında, məişətində mühüm rol oynamışdır. Təsadüfi deyildir ki, bunu yazılı abidələrimiz və klassiklərimizin yaradıcılığı da təsdiq edir. «Azərbaycanın şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim abidəsi olan «Kitabi - Dədə Qorqud» dastanında da üzümçülük və şərabçılığın mövcud olduğunu sübut edən kəlalara rast gəlirik. Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvi «İsgəndərnamə» və «Yeddi gözəl» poemalarında yazırdı ki, Azərbaycan üzüm və digər meyvələrlə zəngindir» [3, 22].

Bir sözlə, Azərbaycanda üzümçülüyn tarixi qədimdir. Bu mənada, dilimizdə üzümçülükə bağlı sözlər də az deyildir. Üzümçülükə bağlı sözlər M.Kaşğarinin lüğətində də təbii ki, xeyli miqdardadır. Bu sözlərə diqqət yetirək.

Üzüm növləri və adları: *Üzüm* – üzüm [4, c.1, 143]. Bu söz «üzüm» formasında tapmacalarımızda özünü göstərir. Məsələn:

*İpsiz iynə, deşiksiz muncuq,
Allah düzər, adam üzər* [5, 57].

Və ya:

*Salxım – salxım sallanar,
Çox qaldıqda ballanar.
Göydə nərdivan olsa,
Çıxar ordan sallanar* [5, 59].

Üsküç – quru üzüm, kişmiş [4, c.1, 213], *məşiç* – məşiç üzüm = qara üzüm [4, c.1, 366], *şuğlu* – tülkü üzümü [4, c.1, 424].

Üzümçülükə bağlı digər sözlər: *Adaklik* – üzüm bağlarında çardaq ayaqları düzəltmək üçün işlədilən ağac [4, c.1, 205], *üzüşdi* – «ol manqa üzüm üzüşdi = o mənə üzüm yığmaqda kömək etdi» [4, c.1, 234], *kağıl* – üzüm asmaları bağlanan yaş söyüd budağı [4, c.1, 406], *sıkman* – üzüm sıxma zamanı [4, c.1, 435], *büşinçək* – üzüm salxımı. «Kənçəkə» [4, c.1 483], *kurıtğan* – bu ər ol təlim üzüm kurıtğan = bu adam çoxlu üzüm qurudan kimsədir [4, c.1, 488], *yığaç* – ağac. «Üzüm yığaçı – üzüm ağacı, meynə» [6, c.3, 16], *salınquladı* = üzüm salınquladı = üzüm çardaqdan sallandı. «Hər hansı bir şey yuxarıdan aşağıya doğru sallansa, yenə belə deyilir» [6, c.3, 355].

Doğrudan da Azərbaycan xalqının maddi əxlaqı, qədim tarixi məşğuliyyəti və fəaliyyət sahələri ilə əlaqədar olaraq, kulinariya mədəniyyətinin zənginliyini əks etdirən sahələrdən sayılan Azərbaycan mətbəxi barədə çox söz demək olar.

İ.Məmmədov Y.Mahmudova əsaslanaraq yazır: «Maraqlıdır ki, XV əsrin italyalı səyyahı Ambrokko Kontarininin səyahətnaməsində Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin sarayında bişirilən yeməklər barədə səciyyəvi mülahizələr verilir. O, 1474-cü ilin dekabrın 14-dən 1475-ci il martın 21-dək Qum şəhərində qalmışdır. Ambrokko Kontarini yazır: “Həmin müddət ərzində bir yerli adətə görə, dəfələrlə Uzun Həsənin yanına dəvət olunduq. Bəzən biz onunla birlikdə nahar edirdik. Bu zaman bizi onun alaçıqına buraxdılar. Bəzən də qapının ağzında gözləyir və çox vaxt onunla kəlmə də kəsmədən qayıdırdıq. Bir yerdə olduqda o bizdən ölkəmiz haqqında məlumat alır, çox hallarda olduqca qəribə suallar verirdi. Onu da deyim ki, Uzun Həsənin alaçıqının girəcəyi artıq şərəfətli yerdir. Hər gün onun yaxınlığına çoxlu görkəmli adamlar toplanır... Burada dörd yüzə qədər və ondan çox adam nahar edir. Onlara mis camlarda az miqdarda ət qatılmış sarağın darısı və ya başqa hər hansı bir darı verirlər. Bunu onlar çox böyük həvəslə yeyirlər. Hökmdarın özünə və onunla birlikdə bir süfrədə nahar edənlərə çox və olduqca yaxşı hazırlanmış xörəklər verirlər. Uzun Həsən çox yeyir, fasiləsiz şərab içir və öz müsahiblərini ələ salmağı sevir” [7, 37].

Azərbaycan mətbəxi ümumilikdə xörək növləri ilə çox zəngindir. Azərbaycanda olmuş ingilis səyyahı Antoni Cenkinsonun (XVII əsr) yazdığına görə, Şamaxıda xanın verdiyi qonaqlıqda «əvvəlcə 140 növ xörək gətirdilər. Sonra süfrə yığışdırıldı, təzə süfrə salındı və yenidən 150 növ xörək və çərəz gətirdilər» [8, 129]. Azərbaycanda süfrə mədəniyyəti hər zaman yüksək səviyyədə olmuşdur. Süfrə yeməklərlə birgə dəyişdirilirdi. Nəsrəddin Tusinin «Əxlaqi Nasiri»ndə, «Qabusnamə»də, Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sində, Nizamülmülkün «Siyasətnamə»sində və s. əsərlərdə süfrə mədəniyyətinə dair çoxlu məlumatlar vardır. Azərbaycan mətbəxi tarix boyu zəngin olmuş, müxtəlif növ xörəklər süfrəmizi bəzəmiş və bununla bağlı məlumatlar da dövrümüzə gəlib çatmışdır.

Azərbaycan xörəkləri, onların növləri və adları xalqımızın mətbəx mədəniyyətinin zəngin olmasını təsdiq edir. «Azərbaycan xörəklərinin adlarının yaranmasında müəyyən qanunauyğunluqlar var. Məsələn: qatlama, dolma, doğramac, əzmə kimi adlar xörəyin ilkin hazırlanma qaydalarını; qızartma, pörtləmə, qovurma, bozartma və s.-nin adı istilik emalı əməliyyatlarını; dindili küftə, yarpaq xəngəl, lülə-kabab, yuxa və s. xörəyin fiziki formasını; yarpaq dolması, yarma sıyığı, düyü çənkürü, səbzə – kükü və s. istifadə edilən əsas ərzaq növünü; sulu xəngəl, sıyıq və s. yeməyin qatılığını; turşuqovurma xörəyin dadını; saciçi, tavakababı, taskabab, çölməbuğlama xörəyin hazırlandığı qabın adını; təndirkabab, külfə çörəyi

və s. xörəyin bişirildiyi ocağın adını; Gəncə paxlavası, Qarabağ basdırması, Şəki halvası xörəyin bölgə anlamını və s. əks etdirir. Bəzi hallarda xörəyin adı onun müəyyən xörək qrupuna aid olduğunu göstərir. Məsələn: Azərbaycan xörəkləri içərisində 200-dən çox plov, 30-dan çox dolma, 20-dən çox kabab növü və s. mövcuddur» [8, 131]. Yəni tarix boyu Azərbaycan etnoqrafiyasının zəngin sahələrindən biri də xörək və yeməklə bağlı olmuşdur. Bu zənginliyi M.Kaşğarının lüğətində də müşahidə edirik. M.Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsərində xörək və yeməklə bağlı işlənmiş sözlərə diqqət yetirək.

Xörək, yemək bişirmək üçün istifadə olunan ədviyyat, ot, duz və.s adları: *yəm* – baharat, ədviyyat, ot. «Yəm = qarabibər, keşniş, reyhan, yarpız, zirə kimi ədviyyatlar» [6, c.3, 12], *çöp* = yağ çöpi = yağ tortası [6, c.3, 128], katık – tutmac yeməyinə sirkə və yoğurtla birlikdə tökülən nəsne, qatıq [4, c.1, 383]. *küç* – küncüt. «Küncüt yağına deyilir. Çigilcə küncüt otunun toxumuna böyüklüyündən dolayı «inqək küçi» deyilir» [6, c.3, 130], *kor* = yoğurt mayası, çalası. «Bu uyuşmuş, tutmuş qatıq və ya kımızdan qabın dibində qalan hissədir, onun üstünə süd tökülərək yoğurt və ya kımız hazırlanır» [6, c.3, 131], *tuz* – duz [6, c.3, 131]. Bu söz «duz» formasında tapmacalarımızda özünü göstərir. Məsələn:

*«Məni təkcə yeməzlər,
Mənsiz də xörək olmaz»* [5, 173].

Və ya:

*«Nə burda var, nə orda
Doludur Naxçıvanda,
Hər şeyi dadlandırır,
Halvanı bulandırır»* [5, 173].

Xörəyi, yeməyi düzmək üçün istifadə olunan əşyanın adı: *sış* – siş. «Tutmac adlı yeməyi düzmək üçün işlədilən nəsneyə «sış» deyilir» [4, c.1, 344].

Süfrə və süfrədəki yeməklərin adı: *tergü* – süfrə üzərindəki müxtəlif yeməklər; sıra, düzüm [4, c.1, 423], *tamğalık* – bir adamlıq süfrə [4, c.1, 498].

Yağ, pendir və qaymaq adları: *kurut* – qurut; yağı alınmış qatıqdan düzəldilmiş lor pendiri [4, c.1, 363], *yakrı* – iç yağı, piy. «Bir beytdə işlənmişdir:

*Pışrılır yakrı kıyak,
Toşğurur yağrı çanak.*

İç yağı, piy, qaymaq bişirilər, qab-qacağı doldurar» [6, c.3, 34], *tar* – yağ tortası, yağ əridilib süzüləndən sonra qabın dibinə çökən çöküntü, kəf [6, c.3, 150], *sağ yağ* - bu söz M.Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsərində iki formada işlənib: Birincisi «sarı yağ, kərə yağı kimi» [6, c.3, 154], digər bir yerdə isə sadəcə, «kərə yağı kimi. Oğuzlar piyə də «yağ» deyirlər» [6, c.3, 159], *yağ* – yağ [6, c.3, 159], *kayak* – qaymaq. Bu şeirdə də işlənmişdir:

*Sedhrəmiş olğun koyak,
Sarmamış süttən kayak.
Seyrəlmış olğun başaq
Tutmamış süddən qaymaq* [6, c.3, 164].

Xörək və yemək adlarını bildirən sözlər: *öz* – yağ, «özlüg mün = yağlı şorba» [4, c.1, 110], *uğut* – içki çəkilən bir xəmir növünün adıdır. «Resepti: müxtəlif otlar bir yerdə isladılır, arpa unu ilə qarışdırılıb yoğrulur, əmələ gələn xəmir fındıq boyda kəsilərək topa halda saxlanılır və qurudulur. Ortaya çıxan maya arpa ilə birlikdə ayrıca xaşlanan buğdanın üzərinə səpilir. Bundan sonra bu buğda təmiz bir şeyə bükülərək yetişmək üçün üç gün bir yerdə saxlanılır. Üçüncü gün küpə tökülür, daha yaxşı yetişməsi üçün on gün də küpdə saxlanılıb mayalandırılır. On gün sonra onun üstünə su əlavə edilir, süzülür və içki əldə olunur. «Buğda içkisi» bax budur» [4, c.1, 123-124], *aş* – yemək, aş [4, c.1, 147], *uwa* – bir yemək adıdır. «Resepti: düyünü bişirib soyuq suya qoyur, suyunu süzüb içinə şəkər qatır, boyat halda yeyirlər» [4, c.1, 154], *top* – yemək növü. Resepti: buğda suda qaynadılır, arpa xəmiri ilə yoğurularaq bir keçəyə sarınır, isti bir yerə qoyulur, yetişdikdən sonra yeyilir [4, c.1, 335]. *mün* – şorba. Mahmud Kaşğari deyir: «Mən yağma ölkəsində eşitdim, «şorba gətir» demək əvəzinə «mün kəldür» deyirlər və ərşətə şorbası gətirirlər. Bu sözdən onu anlayırlar» [4, c.1, 350], *soğut* – düyü, ət və ədviyyatla

doldurulmuş bağırsağ yeməyi, bumbar dolması [4, c.1, 363], *basan* – ölü dəfn edildikdən sonra yeyilən yemək. «Buradan alınaraq «yuğ basan» deyilir» [4, c.1, 397], *kamuç* – çömçə [4, c.1, 365], *pışığ* – bişmiş. «Pışığ aş = bişmiş yemək» [4, c.1, 375], *topık* – «topık sünqük = torpaq sümüyündən bişirilən yemək: xaş» [4, c.1, 381], *tübün* – bir parça yemək, buğda samanı. «Uç dilində» [4, c.1, 398], *küdan* – toy yeməyi, toy [4, c.1, 402]; *kağut* – qovud, darıdan düzəldilən bir yeməkdir. «Resepti: darı qaynadılır, qurudulur, sonra döyülərək un halına salınır. Yağla və şəkərlə qarışdırılıb halva kimi bişirilir və yeni doğmuş qadınlara verilən bir yemək olur» [4, c.1, 404], *tuzğu* – yoldan keçən qohumlara və tanışlara hədiyyə olaraq təqdim olunan yemək [4, c.1, 419], *batruş* – «batruş suw = bulanıq su». Suyu azalaraq xəmiri çoxalan əriştə şorbası da belədir [55, c.1, 448]; *türmək* – qadın budu deyilən yemək [4, c.1, 461], *kürşək* – darı suda və ya süddə qaynadıldıqdan sonra üstünə yağ tökülərək yeyilən yemək [4, c.1, 463]; *sarmaçuk* – bir əriştə növü. «Bunun xəmiri noxud boyda kəsilərək bişirilir, xəstələrə və zəiflərə verilir» [4, c.1, 498], *yazok* = yazok ət = basdırma. «Payızda bəzi ədviyyatlar vurulmaqla qurudulan ətdir, eləcə də saxlanılır və yazda yeyilir» [6, c.3, 22], *yawğan* – yavan. «Yawğan aş = yavan aş, içində ət olmayan yemək» [6, c.3, 39], *yöğməç* – işkəmbə və bağırsağ incə – incə doğranır, bağırsağ içinə doldurulur, bişirilərək, yaxud qızardılaraq yeyilir [6, c.3, 54], *but* – bud [6, c.3, 129], *süt* – süd [6, c.3, 129], *Simsımrak* – bir yemək növü. «Baş qaynadılıb bişirilir, sonra xırda – xırda doğranaraq bir qaba qoyulur, ədviyyat vurulur və üstünə köhnə yoğurt tökülür. Bir müddət eləcə saxlanılır, daha sonra yeyilir» [6, c.3, 141], *yig* = yig ət = bişməmiş, çiy ət [6, c.3, 146], *yem* = yemək, təam. «Yem kəldür = yemək gətir» [6, c.3, 147], *suvuk* – «Yoğurt, bəkməz kimi duruldularaq maye halına salınan hər şeyə belə deyilir. *Suvuk yoğurt* = sulu yoğurt» [6, c.3, 162]. *kıyma* = kıyma ügrə = bir əriştə növü. «Xəmiri sərçə dili kimi əyri kəsilir» [6, c.3, 170], *to* = bulamac kimi bişirilən bir undur. «Bir qaba qoyularaq turşudulur, sonra içilir» [6, c.3, 199], *kıçı* – xardal [6, c.3, 223], *samduy* – isti ilə soyuq arasında olan, təbə xoş gələn bir yemək adı [6, c.3, 225], *söklünçü* – kabab [6, c.3, 227]. Bu söz «kabab» formasında tapmacalarımızda özünü göstərir:

*Əmirdən, ay əmirdən,
Gündü keçən ömürdən.
Yemişlərdən hansıdı,
Özəyi var dəmirdən* [5, 147].

Və ya:

*Mən aşiqəm könüldən,
Xəbər alın əmirdən.
Bu gün bir nübar yedim,
Budaqları dəmirdən* [5, 147].

Tonq – soyuqdan donmuş ətə «tonq ət» deyilir [6, c.3, 310], *çunq* – çunq ət = iri doğranmış ət [6, c.3, 311], *sinqi* - bu aş ol sinqi = bu aş içə sinən, həzm olunan yeməkdir [6, c.3, 319], *sanqan* – sanqan nənq = dadı turş olan hər şey [6, c.3, 325], *sinqirləndi* - ət sinqirləndi = ət sinirləndi, ətdə sinir çoxaldı [6, c.3, 353], *yılınçğa* – yılınçğa aş = dadı, yağı, duzu olmayan yemək [6, c.3, 373], *yumurtğa* – yumurta. «Bütün quşların yumurtasına, insan və heyvanların xayasına «yumurtğa» deyilir» [6, c.3, 373].

Elmi yeniliyi: Məqalədə ilk dəfə olaraq üzümçülüklə, xörək və yeməklə bağlı etnoqrafik sözlər tədqiq olunmuşdur. Eyni zamanda üzümçülüklə, xörək və yeməklə bağlı terminlərin zənginliyi barədə geniş təsəvvür yaradır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Praktiki baxımdan üzümçülüklə, xörək və yeməklə bağlı etnoqrafik leksikanın əhəmiyyəti vardır. Məqalədəki üzümçülüklə, xörək və yeməklə bağlı etnoqrafik leksikaya aid sözlərdən etnoqrafik lüğətlərin tərtibində faydalanmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, I c. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 544 s.
2. Şərifov F.H. Üzümçülük. Bakı: “Maarif”, 1988, 296 s.
3. Pənahov T.M., Səlimov V.S., Zari Ə.M. Azərbaycanda üzümçülük. Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı, 2010, 224 s.
4. Əsgərov R.B. Mahmud Kaşğari “Divanü lüğat-it-türk”: 4 cildə, I c., Bakı: “Ozan”, 2006, 512 s.
5. Seyidov N.İ. Tapmacalar. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004, 208 s.
6. Əsgərov R.B. Mahmud Kaşğari “Divanü lüğat-it-türk”: 4 cildə, III c. Bakı: “Ozan”, 2006, 400 s.
7. Məmmədov İ.O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı: “Elm və təhsil”, 2009, 272 s.
8. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. 25 cildə. “Azərbaycan” cildi. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi, 2007, 884 s.

РЕЗЮМЕ

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ СЛОВА В «ДИВАНУ-ЛУГАТ-ИТ-ТУРК» МАХМУДА ГАШГАРИ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К ВИНОГРАДАРСТВУ И ЕДЕ

Ибаев Н.А.

Ключевые слова: Махмуд Гашигари, «Дивану-лугат-ит-турк», *məşiç, uğut, söklünçü*

В статье исследуются этнографические слова, относящиеся к еде и виноградарству. Слова, связанные с виноградарством *üzüm, üsküç, məşiç, şuğlu, adaklik, kağıl, sıkman büşincək, kuritğan, salınquladı*, а также с названиями блюд и еды в целом, такие как *yəm, tuz, küç, kurut, kayak, uğut, sarmaçuk, yazok, söklünçü, tonq, yumurtğa*, а также другие этнолексемы систематизируются и объясняются с семантической точки зрения.

SUMMARY

ETHNOGRAPHIC WORDS RELATED WITH VITICULTURE, MEALS AND DISHES IN MAHMUD KASHGARI'S «DIWANIL-LUGAT-IT-TURK»

Ibayev N.A.

Key words: Mahmud Kashgari, Diwanil – lugat – it – Turk, *məşiç, uğut, söklünçü*

The article studies the ethnographic words related with viticulture, meals and dishes in Mahmud-Al-Kashgari's Diwanil -lugat-al-Turk. In the work the words related with viticulture *üzüm, üsküç, məşiç, şuğlu, adaklik, kağıl, sıkman büşincək, kuritğan, salınquladı*, the words related with meals and dishes *yəm, tuz, küç, kurut, kayak, uğut, sarmaçuk, yazok, söklünçü, tonq, yumurtğa* and other ethnolexemes are grouped and their meanings explained.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **27.11.2014**
son variant: **04.12.2014**

UOT 82.08.22

**CƏNUBİ AZƏRBAYCAN FOLKLOR MÜHİTİNDƏ LİRİK JANRLARIN
BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

BAYRAMOV ASLAN ƏHMƏDXAN oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor

e-mail: afat.rafiyeva@mail.ru

Açar sözlər: bayatı, folklor, dialekt, lirik janr, tapmaca, obraz, atalar sözü və məsəllər

Azərbaycan türkləri müxtəlif regionlarda, coğrafi-siyasi ərazilərdə yaşamalarına baxmayaraq, onların ortaq bir kökdən törənən folkloru vardır. Bu folklor öz qaynağını çox qədimlərdən alır. Azərbaycan xalqının etnoqrafiyası, tarixi, nakam məhəbbət, vətən həsrəti, qəriblik, xalqın sevinc və kədəri, həm də ictimai-siyasi hadisələr şifahi xalq ədəbiyyatında öz əksini tapmışdır. Xüsusilə, bayatlarımızda bir poemadakı qədr fikir və hisslər ifadə olunur [1, 242].

Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın – İran türklərinin də arasında zəngin folklor nümunələri yaşamaqdadır. Lakin bu el ədəbiyyatı Azərbaycan Respublikasında olduğu kimi, hələ tam toplanıb nəşr olunmamışdır. Bu baxımdan Cənubi Azərbaycanda toplanan folklor nümunələri daha maraqlı, daha əhatəlidir. Azərbaycan bayatlarının axıcılığı, emosionallığı, asan əzbərlənməsi, sözün sehri, təsir dairəsi və s. hətta uzun müddət Cənubi Azərbaycanda yaşamış erməniləri də ofsunlamış və onların arasında geniş yayılmışdır. Əslən Cənubi Azərbaycandan olan O.Eqanyan 1936-cı ildə Qaradağ mahalında yaşayan ermənilər arasından xeyli Azərbaycan folkloru nümunələri toplamışdır. O, bu nümunələri 1959-cu ildə “Ədəbi Ermənistan” məcmuəsinin ikinci kitabında çap etdirmişdir. Həmin məcmuədə topladığı materiallar haqqında o belə deyir: -“Ermənilərin dilindən erməni həyatını əks etdirən materiallarla birlikdə azərbaycanca da bir sıra materiallar – bayatılar, atalar sözləri, məsəllər, tapmacalar və s. topladım. Həmin materialları qələmə alarkən mən gördüm və inandım ki, erməni kəndlisi öz ana dili ilə birlikdə yalnız Azərbaycan dilini bilmək deyil, həm də onun şifahi ədəbiyyatına, adət və ənənəsinə çox gözəl bələddir. Yalnız folklorla bələd olmaqla kifayətlənməyərək, onu öz qəlbinə yaxın tutub gündəlik həyatında, istər şadlıq, istərsə də ələm günlərində ondan istifadə etmişdir [2, 232]. Yaxşı ki, erməni Azərbaycan folklorunun gücünü etiraf edir. Bu yazıda həmin bayatılardan, İranda çap olunan “Bayatılar” (1994) kitabından və “Yol” (1994) dərgisində çap olunan folklor materiallarından qismən istifadə edilmişdir. Əsrlər boyu ağızdan-ağıza keçərək cilalanmış, söz dəryasının boğçasında yoğrulmuş bayatıların bir çoxunun tərkibində xalq ifadələri və atalar sözləri geniş işlənmişdir. Hətta bir çox bayatılarda Azərbaycan atalar sözləri yığcam halda onun canına elə hopub ki, onları şeirin kontekstindən ayırmaq çətinlik yaradır. Məsələn:

*Əzizim, kimə qalar
Kim bilir, kimə qalar?
Bu Süleyman dünyası
Kim bilər, kimə qalar? [2, 46]*

*Əzizim bar gətirməz,
Keç-keçi nar gətirməz.
Qabırğası qalına
Min öyüd ver, götürməz. [1, 32]*

*Dərdini de bilənə
İş başına gələnə.
Açma ürək dəftərin
Hər üzünə gülənə. [3, 44]*

*Aladağın başında
Su var hər bir daşında
Sən özünə dost qazan,
Düşmən ocaq başında. [1, 36]*

*Dağ başında sisim qaldı,
Ocağım, hisim qaldı.
Yemək ilə dost olan
İllər küsülü qaldı. [3, 42]*

*Əzizim yada gəlməz
Yaxşı söz yada gəlməz.
Yalançını qurd yesə,
Bir nəfər dada gəlməz. [3, 42]*

Eldən-obadan ayrılıq, qərblilik, vətən həsrəti kimi hislər Cənubi Azərbaycan türklərinin bayatılarında poetikləşmişdir. Məsələn:

<i>Qərib igid yavaş olu</i>	<i>Soyuq isti çağırır.</i>
<i>Yastığı quru daş olu.</i>	<i>Duman tüstü çağırır.</i>
<i>Hərdən danışib gülsə də,</i>	<i>Baş yastıqda, göz yolda</i>
<i>Gözləri dolu yaş olu. [2, 139]</i>	<i>Dilim dostu çağırır. [3, 44]</i>

<i>Əzizinəm, yaz olar,</i>	<i>Boğcamı tikən iynə,</i>
<i>Qış gələr, ayaz olar</i>	<i>Naxışımı tökən iynə.</i>
<i>Qərblilikdə ölənün,</i>	<i>Mən səni itirmərəm,</i>
<i>Ağlayanı az olar. [4, 91]</i>	<i>Məni itirən iynə. [2, 336]</i>

<i>Bu dağda turac banlar,</i>	<i>Aşıq Vətən arzusu</i>
<i>Onun dilin kim anlar?</i>	<i>Köynək kətan arzusu,</i>
<i>Yarımdan ayırdılar,</i>	<i>Qərblilik çətin olar</i>
<i>Qoymayın, müsəlmanlar. [4, 90]</i>	<i>Könlüm vətən arzusu. [4, 65]</i>

Göründüyü kimi, qərblilik həsrəti, el-obadan ayrı düşməyin əzab-əziyyəti, vətən həsrəti kövrək bayatılarda reallıqla təsvir olunmuşdur. Bu bir ənənədir [1, 298]. Bayatıların daha bir üslubu xüsusiyyəti odur ki, cinas qafiyələr burada daha çox işlənir. Bir çox omonim və ya omofon sözlər bir-birinə oxşasalar da, lakin müxtəlif mənalar bildirməklə cinas yaradır. Bu cinaslar bayatının ritmini yüksəldir, onun emosionallığını artırır:

<i>Əzizinəm tək də var,</i>	<i>Mən aşığam, əli var</i>
<i>Dağda otlar tək davar.</i>	<i>Məhmədi var, Əli var.</i>
<i>Bəxtəvər cüt yatanlar,</i>	<i>Qəm çəkmə dəli könül,</i>
<i>Heç demirsiz tək də var. [2, 349]</i>	<i>Sənə kömək əli var. [3, 42]</i>

<i>Mən aşıq arxa tayı</i>	<i>Aşıq dedi qara yaz,</i>
<i>Al geyib arxa tayı.</i>	<i>Qara bulud, qara yaz.</i>
<i>Tülək tərlan ovudu</i>	<i>Fələk, sənə kim dedi,</i>
<i>Dolubdu arxa tayı. [2, 349]</i>	<i>Mənim bəxtim qara yaz. [2, 349]</i>

<i>Mən aşıq, kimsəsizə</i>	<i>Rum mənəm, İraq mənəm,</i>
<i>Rəhm eylə kimsəsizə.</i>	<i>O yanan çıraq mənəm.</i>
<i>Nə göydə mələk bənzer,</i>	<i>Qul tək çöllərə düşmüş</i>
<i>Nə yerdə kimsə sizə. [1, 36]</i>	<i>Vətəndən iraq mənəm. [1, 41]</i>

Göstərilən nümunələrdə ardıcıl olaraq tək davar// tək də var, arxa tayı// arxa (su arxı) tayı, “kimsəsizə// kimsə sizə, “yad ola// “ya dola, qara yaz (fəsil)// qara yaz (maq), İraq mənəm// iraq (uzaq) mənəm və sair sözlər bir-biri ilə həm qafiyə olaraq gözəl poetik biçimli cinaslar yaratmışlar.

Bir çox bayatıda yer-yurd adları emosionallıq yaradaraq mənəni daha da qüvətləndirir: Azərbaycan xalqının qədim dədə-baba ocaqlarının coğrafi ünvanını bədiiləşdirir. Xüsusilə eyni xalqın arasına çəpər olan Araz, arzularda yaşayan Dərbənd, qədimlərdən qədim olan Şirvan, Gilan və s. bayatılarda daha çox xatırlanır. Məsələn:

<i>Aşıq Gilana gedər</i>	<i>Evləri Dərbənddədir</i>
<i>Aşar Gilana gedər</i>	<i>Qızılgül peyvəndədir.</i>
<i>Bəxtəvər o kəsə ki</i>	<i>O qıza söz deməyin,</i>
<i>Qədir bilənə gedər. [4, 196]</i>	<i>Sevgisi qürbətədir. [2, 242]</i>

*Arazın başı, haray
Dibinin daşı, haray.
Anamın ağ lavaşı,
Qurutdu aşı, haray. [2, 236]*

*Arazın eşqinə bax
Qoşunun məşqinə bax.
Mən dərddən oxuyuram
Görən der eşqinə bax. [1, 348]*

*Araz başdan az oldu,
Ördək tutdum, qaz oldu.
Gücüynən bir yar tapdım,
O da kələkbaz oldu. [4, 196]*

*Şirvanın gədikləri
Xurmadır yedikləri.
Yada düşəndə ağlaram
O yarın dedikləri. [2, 242]*

Müəyyən qisim bayatılarda insan mənəviyyatının zənginlikləri, mənəvi keyfiyyəti, sağlam sevgisi, sevinc və şadlığı obrazlı şəkildə verilir.

*Aynanı tutdum düzə,
Şuxu düşdü Təbrizə,
Şükür pərvərdigara
İşimiz düşüb üzə. [3, 337]*

*Mən aşiqəm, gələsən
Su səpim göyərəsən
Bilsəm, yolun uzaxdı
At göndərrəm gələsən. [2, 337]*

*Qarıdan biri gəldi,
Gözümün nuru gəldi.
Bu arxı kim arıtdı,
Su belə duru gəldi. [3, 42]*

*Tağda qarpız olaydım,
Dağda yarpız olaydım.
O yar bizə gələndə
Evdə yalqız olaydım. [4, 64]*

*Mən aşiqəm çinara,
Quş qonubdur çinara.
Sənək çiyində gördüm
Yol gedəndə pinara. [4, 73]*

*Yar gəlib yar görməyə
Əmrini tar görməyə
Mən bağçaya gəlməzdim,
Gəldim nubar görməyə. [4, 81]*

Cənubi Azərbaycandan toplanan oxşamalar da maraqlı poetik xüsusiyyətlərə malikdir. Burada övlad məhəbbəti, övlad sevgisi sadə poetik ifadələrlə təsvir olunmuşdur. Məsələn:

*Şan bağladı arılar
Qonar, gülə sarılar.
Balama qurban olsun
Yaşı keçmiş qarılar. [4, 84]*

*Sənə nolubdur, bala?
Rəngin solubdur, bala
Oyansan gül yuxudan
Məməm dolubdur, bala. [3, 42]*

*Daş başında qalam var
Ürəyimdə yaram var.
Xalqın dövləti, malı,
Mənim də bir balam var. [4, 62]*

*Layla dedim aduva,
Əli yetsin daduva.
Əli yetsə daduva
Məni də sal yaduva. [4, 101]*

*Yanımızda var çinar
Yarpağı dinar-dinar.
Mənim bu tək balamı,
Saxlasın pərvərdiyar. [1, 42]*

*Balam oynur, yatmayın
Sözünə söz qatmayın
Layla deyın balama,
Yatsa da oyatmayın. [4, 75]*

Məlumdur ki, ağuların poetik məzmununda dərd, kədər, hüznü hislər çox güclüdür. Həm də ağuların məzmununda ölümə qarşı güclü etiraz hissi qabarıq nəzərə çarpır. Məsələn:

*Mən aşiq qazan ağlar,
Od yanar, qazan ağlar.
Qəriblikdə ölənini
Qəbrini qazan ağlar [2, 227]*

*Bu xəbər nə xəbərdi
Könlüm içi qabardı.
Bir yanın sel apardı,
Bir yanın bixəbərdi. [3, 41]*

*Əzizim hana-hana
Əlləri şana-şana
Tərk etdin bu dünyanı
Qoymadın bir nişana. [3, 40]*

*Mən aşıq, ağrı gəldi.
Ağrıdan ağrı gəldi.
Sınəmə güllə dəydi,
Can getdi, ağrı gəldi. [2, 340]*

Bir çox bayatılarda konkret tarixi şəxsiyyətlərin adı çəkilir və həmin bayatılar müxtəlif ictimai-siyasi hadisələrə şahidlik edir. Məsələn:

*Əzizinəm Ağa xan,
Qurban olum, sənə xan.
Bu qırğına xalq dözməz
Bəlkə göydən yağa qan.*

Deyilənə görə, bu bayatı keçən əsrin 50-ci illərində Qaradağın Meşəpara mahalının xanına – Ağa xana deyilibmiş. O, çox tündməcaz və sərt xasiyyətli olduğu üçün onun zülmündən əziyyət çəkən xalq bu bayatını yaratmışdır. Bundan başqa, keçən əsrin 20-ci illərində Təbrizdə hökumət çarvadarı işləyən və Təbriz canişinliyini daş kömürlə təchiz edən Cəfər adlı bir şəxsin də adı bayatıda əks olunmuşdur. O, gənclərə zülm edərək onları biyara göndərərmiş. Cavanların biyara getməsinə etiraz edən bir azərbaycanlı gəlinin dedikləri aşağıda qeyd olunan bayatının yaranmasına səbəb olmuşdur:

*Sandıq üstə mərəfə,
Gedin deyın Cəfərə.
Mənim yarım xırdadır
Göndərməsin səfərə. [2, 246]*

Başqa bir bayatıda isə şah tərəfindən xalqın tələbi ilə işdən - vəzifədən uzaqlaşdırılan Əhməd xanın aqibəti istehzal gülüşlə tənqid olunur:

*Əhməd xan uşdu neylim
Kəməri düşdü neylim?
Topçu topunu atdı,
İmara aşdı neylim? [2, 239]*

Yuxarıda qeyd olunan bayatılarda pınar (bulaq) arıtdamaq, der, sənək iraq, daduva, aduva dialekt sözlərinin işlədilməsi də maraqlı və rəngarəngdir. Ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycanın folklor nümunələri olduqca maraqlı və rəngarəngdir. Düzdür, əski əlifba ilə İranda son vaxtlar “Bayatılar”, “Gülməcələr”, “Tapmacalar”, “Əsli və Kərəm”, “Koroğlu” və s. şifahi ədəbiyyatın digər nümunələri çap olunmuşdur. Lakin bu sahə xüsusi tədqiqat tələb edir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Cənubi Azərbaycan folklorunda əks olunan bayatı, oxşama, ağı və s. lirik janrların poetik imkanları, lirik, üslubi, tarixi və özünəməxsus xüsusiyyətləri göstərilir. Azərbaycan bayatılarının təsir gücü, yəni ermənilər arasında işlənməsi açıqlanır.

Təbii əhəmiyyəti: Məqalədə tədqiq olunan lirik növün janrları – bayatı, oxşama, ağı və s. elmi-tədqiqat işlərində və şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin tədrisində istifadə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 2012
2. “Ədəbi Ermənistan” məcmuəsi. İrəvan, 1959
3. “Yol” dərgisi. Tehran, 1994, 32, 33, 34, 36, 41, 42, 43
4. Bayatılar. Təbriz, 1994

РЕЗЮМЕ
НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЖАНРА ЛИРИКИ В ФОЛЬКЛОРНОЙ СРЕДЕ
ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Bayramov A.A.

Ключевые слова: фольклор, диалект, лирический жанр, пословицы, загадки, поговорки

В статье говорится о тематическом разнообразии, стилистико-поэтических возможностях и других особенностях таких лирических жанров, как баяты, причитания, заговоры и т.п. в фольклоре Южного Азербайджана. Нашли отражение поэтические возможности лирических жанров, своеобразие.

SUMMARY
SOME PECULARITIES OF LYRIC GENRE IN SOUTH AZERBAIJAN FOLKLORE

Bayramov A.A.

Key words: bayati, folklore, dialect, lyric genre, riddle, image, proverbs and sayings

In the article subject motley of lyric genres of bayati, aghi, okhsama, poetic style resources and other peculiarities in South Azerbaijan folk-lore are shown. Besides it the reflection of some historical events in bayaties and the dissemination bayaties among the armenians are researched.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **28.11.2014**
 son variant: **05.12.2014**

UOT 80-02

“MÜXTƏSƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİ”NDƏ (1943-1944-CÜ İLLƏR) ƏDƏBİ-TARİXİ PROSES KONSEPSİYASI**MUSTAFAYEV MƏHƏMMƏDƏLİ BAYRAM oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllimi**e-mail: chinare.hesenova@mail.ru****Açar sözlər: ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri, ədəbiyyat tarixi, M.Rəfili, M.Arif***

İkinci Dünya Müharibəsində sovet hakimiyyətinin və müttəfiqlərin qələbəsindən sonra dünyanın siyasi xəritəsində vəziyyət dəyişdi. Sosializm bir ölkə çərçivəsindən çıxaraq dünyada sistem şəklində mövcudluğunu genişləndirdi. Yaranmış fürsətdən istifadə edən Sovet hakimiyyəti rəhbərliyi 30-cu illərin sonunda müharibənin müvəqqəti dayandırdığı repressiyaları, siyasi hakimiyyətin gücləndirilməsini davam etdirdi. Bunun həyata keçirilməsi imkanları araşdırılarkən, hər şeydən əvvəl, dövlətin humanitar siyasəti xeyli dərəcədə sərtləşdirildi.

Bolşeviklər partiyası 1946-ci ildə, müharibədən sonrakı tarixi şəraitdə sovet ədəbiyyatı və incəsənətinin inkişaf yolunu müəyyənləşdirən “Zvezda” və “Leninqrad” jurnalları haqqında”, “Dram teatrlarının repertuarları haqqında”, “Böyük dostluq” operası haqqında” adlı xüsusi qərarlar verdi. Həmin qərarlarda “Zvezda” və “Leninqrad” jurnallarının ideoloji cəhətdən zərərli məqalələr dərc etdirdiyi, müttəfiq respublikaların dram teatrlarında səhnəyə qoyulan əsərlərdə tünd boyalardan daha çox istifadə olunduğu, sosialist gerçəkliklərinin təhrif edildiyi göstərilir, xüsusən “Böyük dostluq” operasının kapitalist dəyirmanına su tökdüyü” qənaətinə gəlinirdi.

İ.V.Stalinin 40-cı illərdə yazdığı “Dilçilikdə marksizmə dair”, “Dilçiliyin bəzi məsələlərinə dair” əsərləri dilçiliyin problemləri ilə bağlı olsa da, fəlsəfə, tarix, sənət və ədəbiyyat məsələlərini də əhatə edirdi. Yazıçıları “insan qəlbinin mühəndisləri” hesab edən İ.V.Stalin sözün həqiqi mənasında onlara yeni bir sürpriz hazırlamışdı. Total təfəkkürün qələbəsi uğrunda humanitar sahələrə əsil hücum təşkil edilirdi, başqa sözlə desək, fəlsəfi və bədii düşüncədə düşmən axtarışına başlanmışdı.

Eyni mövqedən müharibə illərində çapdan çıxan “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (1943-1944) də ciddi sınaqlardan keçdi. Ədəbiyyat tarixində inqilabdan əvvəlki yazıçıların əsərlərindəki mürtəce cəhətlərin ört-basdır edilməsi haqqında müxtəlif iftiralər uyduruldu. Dərslərin müəllifləri M.Rəfili, F.Qasımzadə, H.Araslı, M.H.Təhmasib, M.Cəlal, redaktorları H.Hüseynov və M.Arif burjua millətçisi hesab olundu, onların qarşısına səhvlərini etiraf etmək tələbi qoyuldu. M.C.Bağirov “Azərbaycan ziyalılarının növbəti vəzifələri haqqında” (1948) məruzəsində qeyd edirdi ki, ədəbiyyatın və incəsənətin geriliyində başlıca olaraq ədəbi tənqid günahkardır, bizdə isə, demək olar ki, tənqid yoxdur.

Rəhbərin bu çıxışından sonra istər partiya rəhbərliyində, istər Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında məsul vəzifədə olan yazıçı və tənqidçilər 40-cı illərdə meydana çıxan “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (1943-1944) və H.Hüseynovun “XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” (1949) əsərləri üzərinə yeni hücum dalğası təşkil etdilər. H.Hüseynov və M.Arifin redaktorluğu altında çapdan çıxan iki cildlik “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nə, H.Hüseynovun “XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” fundamental tədqiqat əsərlərinə siyasi-ideoloji cəhətdən total hücumlar növbəti onillikdə – XX əsrin 50-ci illərində fəaliyyət göstərən tənqidçi və ədəbiyyatşünasları çətin sınaq qarşısında qoydu.

“Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nə tutulan iradlardan biri də milli ədəbiyyat tarixinin tam əhatə olunmaması, ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərin hələ də öyrənilməməsi idi. Marksist ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri yeni ədəbiyyat tarixi yaratmağın zəruriliyini vacib şərt

kimi irəli sürürdü. Qeyd edilirdi ki, Heydər Hüseynov və Arif Dadaşzadənin redaktorluğu altında buraxılmış iki cildlik “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (1943-1944) kitabında olan burjua millətçiliyi təzahürlərindən bu vaxta qədər çox az və öləri danışılmışdır: “Metodoloji prinsip etibarilə antimarksist bir cəhətdən yazılmış olan bu kitabda ədəbiyyatımızın tarixi qaba bir şəkildə təhrif edilmiş, ayrı-ayrı yazıçılar və ədəbi cərəyanların izah və təbliğində qeyri-elmi prinsiplər tətbiq edilmiş, ümumiyyətlə, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbiyyat tarixi məsələlərinə bir çox dolaşq fikirlər gətirilmişdir” [1].

“Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə Əli bəy Hüseynzadənin fəaliyyətindən bəhs olunan sətirler də məqalə müəllifi tərəfindən qəzəblə qarşılanmış, “kitabın bir yerində siması hər kəsə bəlli olan qatı pantürkist Əli bəy Hüseynzadənin “elmi” və “xeyirli” məqalələrindən bəhs olunur” kimi ifadələr işlənmişdir. “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin sərlövhəsində “müxtəsər” sözünün yazılmasına baxmayaraq, o dövrün ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından bu əsər mükəmməl təsir bağışlayırdı. İlk dəfə idi ki, milli ədəbiyyat tarixi elmi-nəzəri prinsiplərlə yazılırdı.

İstər F.Köçərlinin, istərsə də İ.Hikmət, B.Çobanzadə, Y.V.Çəmənəminli, Ə.Abid, M.Quliyev, Ə.Nazim və başqalarının ədəbiyyat tarixinin hər birinin özünəməxsus qüvvətli və yaxud zəif cəhətləri var. Ədəbi-tarixi faktların azlığı, ədəbi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı natamamlıq, ədəbiyyatşünaslığın nəzəri kateqoriyalarına səthi münasibət mövcud ədəbiyyat tarixlərinin əksəriyyətində özünü göstərib. Yeni ədəbiyyat tarixində isə bu nöqsanların əksəriyyəti təkrar olunmamışdı. Burada ədəbi fakt və hadisələr dövrün ictimai-siyasi hadisələri fonunda verilib, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan realizm, ictimai satira, realist dramaturgiya, klassik şeir məsələləri, yeni janrların meydana çıxması kimi nəzəri kateqoriyalar ciddi elmi təhlil süzgəcindən keçirilib.

“Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə ilk dəfə olaraq, XIX əsr ədəbi-tarixi prosesinin mərhələ təsnifatı, janr, üslub, metod tipologiyası ədəbiyyat tarixi baxımından cilalanaraq elmi-nəzəri prinsiplərlə yerləşdirilib. Ədəbiyyat tarixində milli ədəbiyyatın təkcə rus və Qərbi Avropa ədəbiyyatı ilə deyil, Şərq poetik qaynaqları ilə bağlılığı da diqqətdən qaçmayıb. Yeni dövr ədəbiyyatının Şərqə və Qərbə oriyentasiyası konkret faktlar və dəqiq arqumentlərlə əsaslandırılıb.

Kitabda Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin təzahürü və xarakteri əsər boyu dinamik inkişaf prosesində verilməklə yanaşı, onun mərhələlərinin spesifik cəhətlərinə, tipologiya tədqiqinə də aydın elmi baxış ifadə edilib. Məsələn, XVIII əsr realizminin M.P.Vaqif mərhələsi ilə XIX əsr ədəbi-tarixi prosesində realizmin fərqli cəhətləri diqqət mərkəzinə çəkilib və belə qənaətə gəlinib ki, “XIX əsrdə yaranan realizm, Vaqif dövrü realizmindən fərqli olaraq, həyatın, dövrün geniş təsvirini verirdi. Bu dövrün realist yazıçıları köhnə cəmiyyətin mənfi tərəflərini ümumiləşdirərək, zəmanənin tipik surətlərini yaradırdılar” [2, 19].

“Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə ilk dəfə idi ki, milli ədəbiyyat tarixçiliyində S.Ə.Nəbati, Aşıq Pəri, Aşıq Valeh kimi sənətkarlardan bəhs olunur, təriqət ədəbiyyatı haqqında konkret mülahizələr irəli sürülürdü. Ədəbiyyat tarixində istedadlı Azərbaycan sənətkarı S.Ə.Nəbati yaradıcılığı ilə bağlı o dövr üçün yeni və qiymətli mülahizələr yer alırdı. Kitabdakı “Seyid Əbdülqasım Nəbati” oçerkində şairin sufi-təriqət yaradıcılığı təhlildən keçirilir, fəlsəfi və dini cərəyanlarla bağlılığı ətrafında maraqlı paralellər aparılır ki, bu barədə XX əsrin 40-50-ci illərində, totalitar tənəkkürün güclü olduğu bir dövrdə söhbət açmaq, diskussiya aparmaq o qədər də asan deyildi.

“Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə təkcə Şimali Azərbaycanda deyil, Cənubda yaranan ədəbiyyatın da nəzəri və təcrübi faktlarından kifayət qədər istifadə olunmuş, bütöv, bölünməz, vahid Azərbaycan ədəbiyyatı təsəvvürü formalaşdırılmışdır. Şübhəsiz ki, bu müsbət tendensiya, müharibə illərində Azərbaycanın birləşdirilməsi cəhdindən, Cənubi Azərbaycanda gedən istiqlal mübarizələrdən qaynaqlanırdı. Müharibə illərində işıq üzü görən həmin ədəbiyyat tarixində M.F.Axundzadə, İ.Qutqaşanlı, M.Ş.Vazeh, Q.Zakir, S.Ə.Nəbati, S.Ə.Şirvani, X.Natəvan kimi XIX əsr ədəbiyyatının tanınmış simalarının həyat və fəaliyyətləri ayrıca oçerklərlə təmsil olunub.

1934-cü il sovet yazıçılarının I Ümumittifaq qurultayında sovet ədəbiyyatının nəzəri prinsipləri işlənib hazırlandı. Yeni cəmiyyətin ədəbi-tarixi prosesinin estetik meyarları müəyyənləşdirildi. 30-cu illərin ikinci yarısında meydana çıxan monoqrafiyalar yeni ədəbiyyat tarixinin işlənib hazırlanmasını zəruri edirdi. Hətta Böyük Vətən müharibəsinin başlanması da bu prosesi ləngitmədi. Məqsəd sosialist realizminin estetik konsepsiyasına uyğun ədəbiyyat tarixi yaratmaq idi. “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” məhz bu ehtiyacdən, dövrün siyasi sifarişindən qaynaqlanmışdı. Bu əsər marksist ədəbiyyatşünaslığın ilk ədəbiyyat tarixi kimi diqqəti cəlb edir. M.Arif, H.Hüseynov, H.Araslı, F.Qasımzadə, M.Cəlal, M.H.Təhmasib və M.Rəfilinin müştərək müəllifliyi ilə meydana çıxan ədəbiyyat tarixində klassik və müasir ədəbiyyatımızın müxtəlif dövrləri marksist ədəbiyyatşünaslığın ədəbi meyarları ilə ədəbiyyat tarixi materiallarına çevrilib.

Monoqrafiyada təkcə klassik ədəbiyyatımız deyil, XIX ədəbi prosesi də zamanın sınağına çəkilib. Birinci cild ən qədim dövrlərdən XVIII əsrdək, ikinci cild XIX əsrdən, Böyük Vətən Müharibəsinə qədər böyük bir ədəbi mərhələni əhatə edir: “Bu iki cildlik Firudin bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” tədqiqatından sonra ilk mükəmməl Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi idi. “Materiallar”dan köklü fərqi bu idi ki, həmin əsərdə ilk dəfə ədəbiyyatımızın tarixi yeni elmi prinsiplər üzrə, sistem halında tədqiq olunurdu” [3].

“Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə milli ədəbiyyatın tarixi xalqımızın tarixi-mədəni təşəkkülünün bir hissəsi kimi təqdim edilib. Ədəbi dəyərlərimizin qədim tarixi, Midiya dövrü əfsanələri, Zərdüştlük və onun ədəbi abidəsi olan “Avesta”, “Tomris əfsanəsi” barəsində kitabın müqəddiməsində maraqlı və yeni faktlarla rastlaşırıq. Daha sonra ədəbiyyat tariximizin XII əsrdən üzübəri keçdiyi ədəbi mərhələləri xronoloji ardıcılıqla ədəbiyyat tarixinə yerləşdirilib. “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə ədəbi dövrlərin xarakteristikası, sənətkarların portret oçerkləri milli ədəbiyyat tariximizin mənzərəsi haqqında konkret fikir formalaşdırır.

Ədəbiyyat tarixinin ikinci cildi XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ilə bağlıdır. Cildin XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı hissəsini F.Qasımzadə yazıb. Kitabda əsrin birinci və ikinci yarısının ədəbi mühiti ən xırda detallarına qədər diqqətdə saxlanılıb, ədəbi dövrlərin ictimai-siyasi xarakteristikası, satirik şeirin yaranması və təşəkkülü, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında xalq şeiri üslubu, milli dramaturgiyanın meydana çıxması, öz ənənələrini yaratması dəqiq, əsaslandırılmış faktlar əsasında ədəbiyyat tarixinə gətirilib. Kitabda XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı yeni tipli bir mədəniyyətin başlanğıc mərhələsi kimi səciyyələndirilir. Yeni ədəbi forma və janrların, mütərəqqi ideyaların ədəbiyyatımıza gətirilməsi əlamətdar hadisə kimi qiymətləndirilib, realist satiranın yaranması maarifçi-realist məfkurənin təsiri ilə əlaqələndirilib. Bu ədəbiyyatın xalqa daha yaxın olması, onun istək və arzularını ifadə etməsi müsbət cəhət kimi göstərildikdən sonra, A.Bakıxanovun, M.Ş.Vazehin, İ.Qutqaşının, Q.Zakirin, M.F.Axundzadənin və başqa sənətkarlarımızın realist ədəbiyyatın yaranması və təşəkkülündəki xidmətləri diqqət mərkəzinə çəkilib.

Redaktorları Məmməd Arif və Heydər Hüseynov olan “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin (1943-1944) II cildinin “Sovet ədəbiyyatı” adlanan üçüncü fəslə sovet ədəbiyyatının ilk təşəkkül dövründən - 1920-ci ildən 1941-ci ilə qədər olan ədəbi prosesini əhatə edirdi. Yeni ədəbiyyat tarixinin həmin hissəsini Məmməd Arif işləyib. Burada yeni sovet ədəbiyyatının xüsusiyyətləri izah olunub, bu ədəbiyyatın milli ədəbi ənənələrlə, Qərbi Avropa və dünya ədəbiyyatı ilə əlaqələri yüksək elmi səviyyədə təhlil olunub. Sovet ədəbiyyatının spesifik xüsusiyyətlərinə, ideoloji-ədəbi konsepsiyasına daha çox diqqət yetirən Məmməd Arif bu ədəbiyyatın əsasında dayanan realizm yaradıcılıq metodunun yaranması, təşəkkülü və sovet ədəbiyyatına qədərki vəziyyəti haqqında ətraflı məlumat verib, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev yaradıcılığında realist ədəbiyyat tipinin təzahürünü konkret faktlar və bədii nümunələr əsasında ədəbiyyat tarixinə gətirib.

“Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə Məmməd Arifin 20-30-cu illər ədəbi prosesinə verdiyi qiymət bu gün də ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızda öz əhəmiyyətini saxlayır. Dövrün ədəbi-mədəni, ictimai həyatına geniş nəzər yetirən Məmməd Arif 20-30-cu illər

Azərbaycan ədəbi-tarixi prosesinə xalqımızın ictimai-mədəni həyatı kontekstində nəzər yetirib, 20-ci illər Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafında Azərbaycan Darülfünununun xidmətlərini xüsusi olaraq vurğulayıb, darülfünunda akademik N.B.Marrin “Bakı kursu” adı ilə təşkil etdiyi mühazirələrin təsirini yüksək qiymətləndirib.

Ədəbiyyat tarixinin bu hissəsində 1922-ci ildə Bakıda Şərq xalqlarının qurultayının çağırılmasını və qurultayın əhəmiyyəti haqqında maraqlı məlumatların verilməsini, “Maarif və mədəniyyət”, “Qızıl qələm”, “Şərq qadını” kimi jurnalların ədəbi-tarixi prosesə fəal qoşulmasını ədəbiyyat tarixinin tələblərinə uyğun yüksək səviyyədə işlənməsini qiymətləndirmək lazımdır.

“Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə (1943-1944) çoxəsrlik qəzəl ənənələrinə, onun yeni əsrdəki davamçılara olan münasibət də diqqətəlayiqdir. Ədəbi irsimizdə qəzəl yaradıcılığının tarixi inkişafına geniş nəzər yetirən tənqidçi bu yaradıcılığın XIX əsrdə S.Ə.Şirvaninin simasında özünün yüksək zirvəsinə çatdığını göstərir, XX əsrdə qəzəl janrının Əbdülxalq Cənnəti, Ağadadaş Müniri və Azərin yaradıcılığında yeni məzmununda, müasir çalarda üzə çıxmasının diqqətdən qaçırmasıdır. Əsrin əvvəllərində qəzəlçilik ənənələrinin nisbətən sənətiməsini, müasir ədəbiyyatla ayaqlaşmamasını Məmməd Arif bəzi qəzəlçilərin ictimai məzmununa az fikir verməsi ilə əlaqələndirir. Ancaq bunu da etiraf edir ki, sovet dövründə də Azərbaycan ədəbiyyatında qəzəl yazmaq ənənələri yaşayır və onun yeni dövrün tələbləri ilə ayaqlaşan nümayəndələri yetişir.

Sovet dövrü ədəbiyyatında yeni romanların yaranmasını M.Arif yüksək qiymətləndirirdi. Təkcə ədəbi tənqidi məqalələrində deyil, “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə də bu tendensiyanın davam etdirildiyini görürük. 30-cu illərin əvvəllərində meydana çıxan Süleyman Rəhimovun “Saçlı” (1931) H.Mehdiyevin “Daşqın” (1931-1933), Əbülhəsənin “Dünya qopur” romanlarını M.Arif ona görə qiymətləndirirdi ki, bu romanlarda ictimai mühitdə əmələ gələn yeniliklər tarixi həqiqətə uyğun təsvir olunur, istər məzmun, istərsə də forma cəhətdən bu əsərlər dövrün tələbləri ilə səslənirdi. XX əsrin əvvəllərində ədəbi fikri narahat edən məsələlər “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə (1943-1944) kifayət qədər əksini tapıb. Bildiyimiz kimi, əsrin əvvəllərində A.Səhhət, M.Hadi, A.Şaiq, C.Cabbarlı, M.Ə.Sabir və başqa sənətkarlarımızı ən çox narahat edən “yeni şeir necə olmalıdır?” - sualına 20-ci illərin sonunda Mikayıl Rəfilinin cavab verərək yazırdı ki, Azəri ədəbiyyatının son 75 illik inkişaf dövrü böyük və dərin bir fikrə və böyük ictimai bir qiymətə malik deyildir... biz üzümüzü füzulilərə, nəsamilərə, vaqiflərə, mirzə fətəhilərə deyil, bəxtlilərə, uitmenlərə, jül vernlərə, mayakovskilərə və bütün dünya klassiklərinə tutmalıyıq [4, 56].

Yeni ədəbiyyat tarixinin “Sovet ədəbiyyatının qələbəsi uğrunda” (1926-1934) hissəsində Məmməd Arif sərbəst şeir tərəfdarlarından olan Mikayıl Rəfilinin yaradıcılığına da öz münasibətini bildirib. M.Rəfilinin bəzi şeirlərini tənqid edən Məmməd Arif həmin şeirlərdə formalizmin, estetikizmin əlamətlərini görür, onları konstruktivizmin təzahürü kimi qiymətləndirirdi. Məlumdur ki, konstruktivizm rus ədəbiyyatında 1924-cü ildə yaranıb. Konstruktivistlər öz əsərlərində ziyalıların inqilabdakı rolunu böyüdür, təsvir və tərənnümlərində cəmiyyətin bu hissəsinə vurğunluq ifadə edirdilər.

M.Rəfilinin yaradıcılığına tənqidi münasibətdə Məmməd Arif onun klassik şeir ənənələrinə mənfi münasibətini unutmur, yeni ədəbiyyatın yaranmasında ədəbi ənənənin təsirini həmişə ön plana çəkirdi. Kitabda, eyni zamanda, sovet dövründə dramaturgiyanın, nəsrin və poeziyanın vəziyyəti, həmin dövrün görkəmli sənətkarlarından C.Cabbarlının, S.Rüstəmin, S.Vurğunun yaradıcılığı ilə bağlı geniş məlumat verilib, onların yaradıcılığının ictimai məzmununu, forma, sənətkarlıq cəhətləri ilə bağlı təhlillər aparılıb.

Elmi yeniliyi: Məqalədə müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin müharibə dövründə təşəkkül və inkişaf mərhələləri təhlil edilmiş, elmi istiqamətlər müasir baxış müstəvisindən araşdırılmışdır.

Təbii əhəmiyyəti: Məqalədən ali məktəblərdə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kursunun tədrisi zamanı istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rza R. Azərbaycan xalqının zəngin ədəbiyyat tarixini yaradaq. «Ədəbiyyat qəzeti», 23 sentyabr, 1939
2. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild. I cild, Bakı: EAAzF, 1943, 290 s.
3. Nəbiyev B. Döyüşən estetika. “Ədəbiyyat” qəzeti, 21 iyun, 1991, № 25 (2472)
4. Rəfili M. Sərbəst şeir haqqında ilk şeir. “Maarif işçisi”, 1929, № 1, 56 s.
5. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild. II cild, Bakı: EAAzF, 1944, 398 s.

РЕЗЮМЕ

КОНЦЕПЦИЯ ХУДОЖЕСТВЕННО-ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ИСТОРИЯ КРАТКОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ» (1943-1944)

Мустафаев М.Б.

Ключевые слова: теоретики литературы, история литературы, М.Рафили, М.Ариф

“Краткая история Азербайджанской литературы” (1943-1944) занимает важное место в написании истории национальной литературы. В статье отражены этапы становления национальной литературы, научная концепция создания истории литературе.

SUMMARY

LITERARY-HISTORICAL PROCESS CONCEPTION IN THE HISTORY OF “CONCISE AZERBAIJAN LITERATURE (1943-1944)”

Mustafayev M.B.

Key words: literary theorists, history of literature, M.Rafili, M.Arif

“The Concise History of Azerbaijan Literature (1943-1944)” occupies an important place in the creation of our national literature history. In the article the stages of our national literature, the creation of scientific conception in the history of literature are analysed.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant: 25.11.2014**
son variant: 02.12.2014

UOT 82-3

AZƏRBAYCAN NƏŞRİNDƏ CƏNUB HEKAYƏLƏRİ (XX ƏSRİN 40-CI İLLƏRİ)

HÜSEYNOVA ARZU HÜSEYN qızı

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent**e-mail: afat.rafiyeva@gmail.com**Açar sözlər: Cənubi Azərbaycan, nəsr problemi, mövzu, ideya*

Cənubi Azərbaycan ən qədim dövrlərdən bəri öz zənginlikləri ilə dünyanın, o cümlədən Yaxın və Orta Şərqi seçilən ərazilərindən biri sayılır. İki tərəfdən soyulan, maddi və mənəvi sərvətləri talanan Azərbaycan xalqı Arazın şimalında da, cənubunda da yadellilərin və daxili qüvvələrin əleyhinə mübarizədən yorulmadı. Cənubi Azərbaycanı tərənnüm edən nəsr əsərlərində cəmiyyəti düşündürən, üsyankarlıq həddinə çatan ədəbi nümunələr həmişə olmuşdur. Bu dövrdə əlinə qələm alan nasirlərin bu cəhətə son dərəcə ayıq münasibət bəsləmələri ilk baxışdan nəzəri cəlb edir. Cənub mövzusunda yazılmış əsərlərin heç biri digərini təkrar etmir, təsvir olunan real həyat hadisələri dolğunluğu ilə verilir. Bu dövrün nəsrində incə bir lirizm, aşağılara məxsus olan adamların məhrumiyyətlər, həsrət və arzularla dolu həyatlarına ürək ağrısı ilə yanaşmaq çox qabarıq cizgilərlə özünü göstərir.

M.İbrahimovun “Tonqal başında”, Ə.Məmmədخانlının “Baş xiyabanda”, “Qızıl qönçələr”, “Karvan dayandı”, Əvəz Sadıqın “Zərqələm”, S.Dağlının “Qızıl medal” kimi hekayələrini yada salmaq yerinə düşər. 40-cı illər nəsrini ardıcıl şəkildə nəzərdən keçirdikdə yaradıcılığın bu sahəsinə gələn qələm sahiblərinin yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələləri hərtərəfli verdiklərinin şahidi olur.

Həmin vaxtlarda həyatın özündən gələn bir meyil də güclü olmuşdur ki, bu da Şah rejimi məmurlarının, jandarmalarının törətdikləri ağılaşmaz cinayətlərin, xüsusilə, sadə kəndlilərin başına gətirilən, sözün əsl mənasında müsibətlərin ifşasıdır.

Cənub mövzusunə aid nəsrin formalaşdığı dövrdə hekayə qələm sahiblərinin populyar mövzusu olmuşdur. Bunu müxtəlif amillərlə izah etmək olar.

Birincisi, o dövrdə nəsrin ilk addımları idi. Ona görə də janrın digər sanballı formalarına gənc qələmlərin hələ ədəbi təcrübələri çatmırdı. Söz yox ki, burada “Dumanlı Təbriz” kimi əsərlər müstəsna təşkil edir.

Digər bir tərəfdən isə nəsrə dövrün tələblərinə cavab verilməliydi.

Tarixi təcrübə göstərir ki, gənc nəsil belə yolu getməkdə səhv etməmişlər. Zaman keçdikdə tarixi prosesləri öyrənməklə onlar cəmiyyətin müxtəlif problemlərinin bədii təsvirini verməyə təcrübə qazanırdılar.

Nasirlərin istər şəhər, istərsə də kənd həyatından aldıkları mövzularda əhalinin məişətinə, yaşayış şəraitinə xüsusi qayğı ilə yanaşmaları çox qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu baxımdan Seyfəddin Dağlının “Qızıl medal” əsəri çox xarakterikdir.

Yeni nəsrin nümunəsi olan bu hekayədə Cənubi Azərbaycan həyatı, demokratik hərəkət öz əksini tapmışdır.

Yeni nəsrin nümunələrindən olan bu hekayədə Azərzadənin həyatı təsvir edilmişdir.

Azərzadə hələ Tehran darülfünunda oxuyarkən Hizb Tudəyə (İran xalq Partiyası) daxil olmuşdur. O, firqənin həyatında fəal iştirak edir, komitədən aldığı tapşırıqları yerinə yetirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda özü yeni məsələlər qaldırır, qiymətli təşəbbüslər meydana atırdı [1, 30].

Təbrizə gədikdən sonra Azərzadə firqənin yerli komitəsinə daxil oldu. Azərzadə tez bir zamanda şəhərdə, kəndlərdə şöhrət qazandı.

Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkət yeni qüvvətlə coşduqda Azərzadə bu xalq hərəkətinin bayraqdarlarından biri idi. Azərzadə firqənin məramnaməsini xalqa izah etmək və həyata keçirmək üçün gecə-gündüz yatmır, bütün qüvvə və bacarığını bu amala sərf edirdi [1, 31].

Cənubi Azərbaycan həyatının təsviri təkcə belə hekayələrlə bitmir.

Demokratik nəsrin yaranıb formalaşmasında sonralar Cənubi Azərbaycan movzusunda yeni ruhlu əsərlər yaranırdı.

Bu baxımdan Əvəz Sadiqin “Zərqələm” hekayəsi çox xarakterikdir.

Yeni nəsrin ilk nümunələrindən olan hekayədə kasıb ailəyə mənsub olan məsum bir qızın – Zərqələmin həyatından bəhs edilir.

“Zərqələm” hekayəsində yazıçı Zərqələmin ağırlı-acılı həyatını ustalıqla təsvir etmişdir.

Zərqələm, zavallı qızcıqaz yayın istisində, qışın soyuğunda Səttarxan xiyabanının eyni yerində görünürdü. O, oturub dilənməzdi. Bir neçə yoldaşı ilə bərabər gözüne xoş və mərhəmətli görünən adamların dalınca qaçardı. Onlar bəzən adamları təngə gətirib bezdirmək və zəhlələrini aparmaqla da pul alırdılar. Tanıdıqları “ərbablardan” kimin əliaçıq olduğunu yaxşı bilirdi.

O da başqa uşaqlar kimi qayğısız yaşamaq istəyirdi. Fəqət kasıb ailədə böyüyən zavallı Zərqələm dilənçilik edirdi.

Zərqələm və onun yoldaşlarının eyni zamanda bir dəstə it dostları var idi. Bu itlər, xüsusilə, qışda onların işinə yarayırdı. Göydən qar töküldüyü zaman bir guşədə bu itlərlə yan-yanə, baş-başə, bəzən qucaqlaşmış halda yatırdılar. İtlərin hərərəti bu körpə balaları qızdırırdı. Zərqələm gecələr evdə yatsa da, yenə də itlərdən ayrılmazdı. Zərqələmin uşaq həyatı gün-gündən ağırlaşırırdı. Anası savadsız, dünyagörüşü dayaz qadın idi. Təbrizdə sovet məktəbi açılmışdı. Zərqələm də yaxşı olardı ki, o məktəbə getsin. Ancaq anası onu məktəbə buraxmırdı. Ana belə fikirləşirdi ki, qızım oxuyar, kafir olar. Günlər dolanıb, aylar keçdi. Güllü-çiçəkli Təbriz yazını isti yay günləri, yayı isə qarlı-çovğunlu qış əvəz etdi. Yenə zavallı Zərqələm dilənçilik edirdi. Həyatın bu acıları yoxsul insanlara həmişə fəlakət gətirirdi [2, 55].

Çağdaş cənub nəsrini nəzərdən keçirməyə müvəffəq olduğumuz nümunələri hər şeydən əvvəl belə bir həqiqət ətrafında düşünməyə sövq edir ki, bu xalq nə qədər zəngin mübarizə tarixinə, ömür-günləri, yüksək insani keyfiyyətləri, mənəvi və psixoloji amalları əsl sənət əsəri üçün bol-bol qida verə biləcək adsız və adlı qəhrəmanlara malikdir. Son illərdə nəsrə maraq və tələbin artması, həm təcrübəli, həm də nisbətən gənc yazıçıların bu işə həvəslə girişmələri xoş ümidlər doğurur. Qələmə alınan nəsr əsərlərində mözuların başlıca olaraq müasir həyatdan götürülməsi faktı da az əhəmiyyətli deyildir.

H. Xoşginabi Güney nəsrində (40-cı illər) hekayə janrının ilk uğurlu nümunələrini yaradan nasirlər sırasına daxildir. Onun qələminə mənsub olan hekayələrdə o zamanki Azərbaycan kəndinin ağır həyatı olan əli qabarlı kəndlinin yaşadığı bu mühitdə keçirdiyi iztirablar, kənddə özünü şah kimi aparan zalım mülkədarların özbaşınalığı son dərəcə real boyalarla təsvir edilmişdir. Tədqiqatçı Sabir Əmirov haqlı olaraq göstərir ki, əsərin belə dolğun çıxmasında müəllifin uğurunun başlıca səbəblərindən biri də təkcə Azərbaycan kəndinin deyil, ümumiyyətlə, İran kəndinin həyatına, o mühitin kəndlilərdə formalaşdırdığı psixologiyaya yaxından bələd olması idi [3, 36].

Bitkin, mükəmməl bir əsər kimi diqqəti cəlb edən “İbrahim” hekayəsi Xoşginabın ilk qələm təcrübələrindəndir. Müəllifin İbrahim obrazını yaradarkən istifadə etdiyi əlvan bədii rəng və boyalar bu təkmilliyi təmin edən başlıca faktordur [3, 37].

İbrahim öz dövrünün övlədidir. Mövcud cəmiyyətin sıxıb suyunu çıxartdığı, xoşbəxtlik nə olduğunu bilməyənlərin tipik bir nümayəndəsidir. O, qışda qar üstündə ayaqyalın gəzir, şaxtılı günləri bir köynəkdə keçirir. Kəndxudanın heyvanlarını otarmaqla məşğuldur. Umumiyyətlə, kənddə onu, necə deyirlər, adam yerinə qoyan yoxdur.

İbrahim keçmiş ağalar və qullar dünyasının məhsulu olan bir insandır. Hər şeydən məhrum edilsə də, özünün bəşəri keyfiyyətini qoruyub saxlaya bilmişdi. Varlığını bürüyən bütün məhrumiyət və əzablar keçmiş cəmiyyətin ona bəxş etdiyi “nemətlər”dir.

Hekayə üzərində bir qədər geniş dayanmağımıza səbəb bir tərəfdən, əsərin həmin illərdə yaranan bədii nəsrin xarakterik bir nümunəsi olması idisə, digər tərəfdən, onun müəllifinin yaradıcılıq qabiliyyəti barədə təsəvvür yaratmaq idi.

Etiraf edək ki, nə H.Xoşginabinin yaradıcılıq manerası kimsəyə oxşayırdı, nə də onun yaratdığı İbrahim surəti. Bu isə müəllifin orijinal bədii yaradıcılığa malik olacağından xəbər verirdi.

H.Xoşginabi sonralar qələbə aldığı hekayələrində öz yaradıcılıq amalına sadıq qalır. Təsvir etdiyi real aləmə sədaqət, yaratdığı obrazların mükəmməlliyi və bənzərsizliyi baxımından hekayələri diqqəti cəlb edir.

Xatırlatmaq yersiz olmazdı ki, 1937-1938-ci illərdə vaxtilə Cənubi Azərbaycandan Şimali Azərbaycana gəldikləri üçün Sovet Azərbaycanından on minlərlə adam isti yurd-yuvalarından didərgin salınaraq İrana qaytarıldı.

Cənubi Azərbaycan həyatını, onun varlığını öz yaradıcılığında əks etdirən sənətkarlardan biri də Mirzə İbrahimovdur. Onun qələminə məxsus olan hekayələrdə o zaman Azərbaycan kəndinin ağır həyatı, yazda əkinçi, qışda dilənçi olan əli qabarlı kəndlinin feodal mühitində keçirdiyi iztirablar, kənddə özünü şahın köləsi kimi aparan zalım insanların özbaşınalığı son dərəcə real boyalarla bədii əksini tapmışdır.

Bitkin, mükəmməl bir əsər kimi diqqəti cəlb edən “İztirabın sonu” hekayəsidir. Müəllif bu hekayədə məğrur, əsil vətəndaş obrazlarını yaratmışdır. Müəllif hekayədə obrazları yaradarkən istifadə etdiyi əlvan bədii rəng və boyalar bu təkmilliyi təmin edən başlıca faktordur.

Rəhim də, Qəhrəman da öz dövrünün övladlarıdır. Mövcud cəmiyyətin sıxıb suyunu çıxardığı, xoşbəxtlik nə olduğunu bilməyənlərin tipik bir nümayəndəsidir. Hekayənin qəhrəmanı olan Qəhrəman doğrudan da igiddir, mərddir. O, ağır hisslərlə küçələri dolaşır, hələ də mühasirədə olan demokratların müdafiə etdiyi bəzi ictimai binalar və xüsusi evlərin yanında ehtiyatla keçirdi.

Qəhrəmanın təqdimində müəllif mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir. Müəllif həyat həqiqətlərinə sadıq qalması, insanları olduqları kimi təqdim etməyi sənətin başlıca qayəsi hesab edir. Hekayəni oxuyarkən diqqəti cəlb edən məqamlar çoxdur.

Qəhrəman səsli-küylü küçələrdən keçdikcə çox əzablar keçirirdi. Atışma səsləri kəsilmirdi. Uşaq nalələri, böyüklərin nifrətlə dolu söyüşləri də bu səslərə qarışırdı. Bu zaman ürək ağrıdan iniltili səslər eşidilirdi. Qəhrəman divarın dibinə qısıldı və bu səsi dinləməyə başladı. Bu səs can üstündə olan bir yaralının iniltisi idi. Bütün evlərin qapı pəncərələri bağlanmışdı. O, dar küçənin o tərəf- bu tərəfinə nəzər salıb iniltiyə doğru getdi. Əyilib çuxurdan adamı qaldırmaq istədi. Bacarmadı. Çuxur çox dərin idi. O, həmin çuxurdan bir imdad, yalvarış səsi eşitdi. O, zarıldayan adamı qollarına alıb küçənin qırağına qoydu. Qalxıb yanında oturdu və fənəri onun üzünə tutdu [4, 55].

Baş verən hadisələr Qəhrəmanı çox ağrıdır. Təbrizin küçələrində xoşagəlməz hadisələrin baş verməsi nəinki Qəhrəmanı, bütün kütləni narahat edirdi. Bu hekayədə müəllif vətən sevgisi, vətənpərvərlik, doğma yurdun keçmişi, tarixi qəhrəmanları, insanların xoşbəxt həyat uğrunda döyüşlərə çağırışı təsvir olunur. Hekayədə diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də Qəhrəmanın o müdhiş bir gecədə Rəhimə kömək etməsi idi. Qəhrəmanın çuxurdan qaldırdığı insan Rəhim idi. O, yaralı Rəhimi köksünə basdı. Yaralı son nəfəsdə “Qəhrəman, mənə ikicə dəqiqə gözlə, indi öləcəyəm. Sonra qaç, başını qurtar”. Qəhrəman isə “mən heç yerə getməyəcəyəm, sənə intiqamını alacağam” – dedi.

Bu zaman Qəhrəman Əmir Cahanın adını eşidən kimi “Ah, lənətə gəlmiş” – deyərək hayqırırdı. Neçə gündən bəri Tehran uşaq ordularının qabağına düşüb demokratların və onlarla əməkdaşlıq etmiş adamların yerini göstərmək, bir-bir evlərini talan etdirən, arvad-uşaqlarının başına pislik gətirən mənfur sima gözlərində canlandı [4, 55].

Müəllifin uğurunun başlıca səbəblərindən biri də təkcə Azərbaycan kəndinin deyil, ümumiyyətlə, İran kəndinin həyatına, o mühitin kəndlilərdə formalaşdırdığı psixologiyaya yaxından bələd olması idi.

Bu baxımdan dövrün nəsrində Cənubi Azərbaycanın həyatının təsvirinə geniş yer verilmişdir. Belə təsvirlərlə Güney Azərbaycanında baş verən hadisələr oxucuya çatdırılır. Təhlilə cəlb etdiyimiz hekayələrdə cəmiyyətin mövcud mərhələdəki problemlərin, insanların vətən, azadlıq uğrunda mübarizəsini görürük.

Müasir ədəbi prosesin aparıcı qollarından biri də nəsrdir. Nasirlərin bu janrın ədəbi prosesdə öz qanun yerini tutması ilə əlaqədar göstərdikləri təşəbbüs sanki yenə də təkrar olur. Bu təkrarın keçmişə oxşar cəhəti yenə də nəsrin poeziyaya nisbətən dövrün ictimai-siyasi tələblərinə, başqa sözlə, ictimai sifarişə cavab verməkdə ləngiməsidir. Bir də yəqin ki, Azərbaycan xalqının təbiətən coşğun və ehtiraslı olması, poeziyaya daha artıq meyil göstərməsi janrlar arasında bu məsafənin yaranmasında az rol oynamır.

XX əsrin 40-cı illərində ədəbi aləmdə Cənub nəsrində belə əsərlərin sayı getdikcə artırdı. Bunu da ədəbiyyatın uğuru hesab etmək olar.

Elmi yeniliyi: Azərbaycan nəsrində cənub hekayələri (XX əsrin 40-cı illəri) təhlil edilmiş, nəsrin uğurları, ədəbi prosesin inkişafına göstərdiyi təsir araşdırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatından müahzirlər oxunanda, seminar məşğələlərində cənub mövzusu ilə bağlı müzakirələr aparılanda mənbə kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Seyfəddin Dağlı. Məşəl yanır. Bakı: "Yazıçı", 1985, 359 s.
2. Əvəz Sadiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Azərbaycan Dövlət", nəşriyyatı 1971, 294 s.
3. Sabir Əmirov. Cənubi Azərbaycan milli dekokratik ədəbiyyatı (1941-1990). Bakı: "Elm", 2000, 257 s.
4. Mirzə İbrahimov. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı: "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2005, 429 s.

РЕЗЮМЕ

РАССКАЗЫ НА ТЕМУ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОЗЕ 40-х ГОДОВ XX ВЕКА

Гусейнова А.Г.

Ключевые слова: Южный Азербайджан, проблемы прозы, тема, идея

В статье нашла отражение тяжелая судьба азербайджанцев, их борьба с шахским режимом в Южном Азербайджане. Объектом данного исследования выбраны рассказы Мирзы Ибрагимова.

SUMMARY

SOUTH AZERBAIJAN NOVELS IN THE AZERBAIJANI PROSE IN THE 40 YEARS OF THE XX CENTURY

Huseynova A.H.

Key words: South Azerbaijan, problems of prose, theme, idea

In the article hard life of the Azerbaijanis, their struggle against shah regime are learned in the novels on South Azerbaijan theme written by azerbaijani writers. The works by Mirzah Ibrahimov have been choosen for this research.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **21.11.2014**
son variant: **01.12.2014**

UOT 398.3

İNANC VƏ SINAMALAR HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR (DƏRƏLƏYƏZ VƏ NAXÇIVAN FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİ ƏSASINDA)

QULUYEVA ŞEYDA İSA qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, elmi işçisi

e-mail: chinare.hesenova@mail.ru

Açar sözlər: *arxaik janr, müqayisəli yanaşma, Naxçıvan*

Xalq yaradıcılığı mükəmməl və təkmilləşmiş formaya çatana qədər uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. İrili-xırdalı janr və növlər müəyyən sınaqlardan, təcrübələrdən keçdikdən sonra xalq yaradıcılığına çevrilmişdir.

İnanc da Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının ilkin kiçik janrlarından biridir. Bu janr xalq arasında sınaq, yozum, yozma, inam adları ilə də yayılmışdır. Yozum və yozmada hələ xalq inamı qətiləşməyib, inam hələ ehtimal olunur, fərziyə şəklindədir. İnanc sınaqlarla təsdiqlənir. Müxtəlif sınaqlardan sonra insanda inanc qətiləşir, onun məişətinə daxil olur.

İnanclar sınaqlar nəticəsində qətiləşən hökmlərin bədii ifadəsidir [1, 125].

Sınaq başqa kiçik janrların da yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, alqış, qarğış, cadu, fal və s. Xalq öz müşahidələrini yoxlamaq və qəti qərara gəlmək məqsədi ilə onları sınaq və fikrini hökm şəklində vermişdir.

Görkəmli alim Azad Nəbiyev Azərbaycan xalq inanclarını aşağıdakı kimi təsnif etmişdir: 1. Məişətlə bağlı inanclar; 2. Təbiət hadisələri, bitki və heyvanat aləmi ilə bağlı inanclar; 3. Astral təsəvvürlər sayəsində yaranan inanclar; 4. Əsatiri görüşlərlə bağlı inanclar [1, 274-279].

Məişətlə bağlı inanclar uzun müddət sınaqlardan keçdikdən sonra qəbul olunmuşdur. Bütün bunlar da şifahi xalq yaradıcılığında kiçik janrlarda da olsa, öz ifadəsini tapmışdır. İnsanlar nəyinsə ona uğur və ya uğursuzluq gətirəcəyini də həmişə sınaqlar. Qarşılarına necə adam çıxanda işləri uğurlu olar? Hansı heyvan uğur rəmzidir? və s.

“Süfrədə duzun dağılması dava-dalaş əlamətidir” [2, 57].

Bu cür inanclar xalq arasında geniş yayılmışdır. Məsələn, Naxçıvan folklorunda məişətlə bağlı aşağıdakı sınaq və inanclarla rast gəlinir. “Yuxuda çörək görsən, urzan çoxalacaq” deyirlər [3, 53]. “Əgər bilməyib çörəyi ayaqlasan, gərək üç dəfə öpüb gözünün üstünə qoyasan, yoxsa çörək sənə qənim olar” [3, 58]. “Əppəyi ayaq altına atmazlar. Deyərlər əppəy qəhətə çıxar” [3, 59]. “Duzu bu dünyada yerə töksən, o dünyada kirpiklərinlə yığarsan” deyərlər [3, 59]. Duz və çörək müqəddəsdir. “Təzə evə köçəndə özünə bir çirax, bir güzgü aparsan, deyələr ki, ev nurlu olar” [3, 61]. Çırağı yanan ev həmişə odlü-oçaqlı olar. Güzgü isə düzlük, saflıq və gözəl bəxt anlamını ifadə edir.

Dərələyöz mühitində də bu məzmununda sınaq və inanclarla rast gəlinir. “Çörəyi ayaq altına atmazlar, yoxsa çörək çəkilər göyə. İnsanlar acından qırırlar” [2, 54]. “Şər vaxtı evi süpürüb zibili atmazlar, deyərlər-evin xeyir-bərəkəti gedər” [2, 55]. İnana görə, şər vaxtı, yəni hava təzəcə qaralanda hər evin, hər ailənin xeyri-şəri, qisməti paylanılır. Qapılar açıq olmalı, heç kim əli qoynunda, qapı arasında dayanmamalıdır. Odur ki, belə bir vaxtda ev süpürməkdən söhbət gedə bilməz.

Naxçıvan folklorunda məişətlə bağlı sınaq və inanclarda çörəyə qarşı inam, hörmət, diqqət və qayğı daha çox nəzərə çarpır. Çörəyi bir əvəzəlməz nemət kimi qiymətləndirib əziz tuturlar. Hər vasitə ilə çörəyin müqəddəsliyi diqqət mərkəzində saxlanılır. Əgər yerə düşən bir tikə çörəyi öpüb gözümüzdün üstünə qoyuruqsa, deməli, çörək ən müqəddəs nemətdir. Qarabağ folklor mühitində də çörəyin müqəddəsliyi ilə bağlı deyilən “Quran”dan irəli gələn “çörək haqqı” andı diqqəti cəlb edir. Görünür, çörəyə inam din yaranmamışdan çox-çox əvvəl yaranıb.

Dərələyöz folklorunda da təxminən çörək haqqında sınaq və inanclar eyni məzmunundadır. Xalqımız heç vaxt duzu çörəkdən ayırmamış, hər ikisini də müqəddəs hesab

etmişlər. Hətta and içəndə də duz-çörəyə and içmişlər. Hər iki ərazidə duza, çörəyə olan münasibət eynidir. İstər Naxçıvan, istərsə də Dərələyəz ərazisində yaranan folklorda at nalının evin girəcəyində ağzı yuxarı vurulması xoşbəxtlik və bərəkətin rəmzi hesab edilir. Gecə vaxtı evin süpürülməsinə və zibilin atılmasına həmişə etiraz edirlər ki, bununla evin xeyi-bərəkəti gedir. Hər iki ərazidə insanların məişətlə bağlı inanclarında o qədər də ciddi fərqlər yoxdur.

Naxçıvan folklorunda təbiət hadisələri ilə bağlı aşağıdakı inanclar mövcuddur. Məsələn, “Deyirlər ki, İllaxır Çərşənbə gecəsi- obaşa yaxın çayın suyu dayanır, söyüdlər başını əyib torpağa dəyir. Bu vaxt hər niyyət yerinə yetər” [3, 55]. Əgər suyu dayandıran, söyüdü torpağa baş əyməyə məcbur edən bir qüvvə varsa və bunlar yalnız ilin bir gecəsində baş verirsə, deməli həmin qüvvə sənin də ürəyindən keçən niyyətini bilir, onu da yerinə yetirməyə qadirdir.

Dərələyəz folklorunda da təbiət hadisələri ilə bağlı zəngin inanclar var.

“Gün və Ay tutulanda deyərlər fəlakət olacaq, müharibə baş verəcək, bahalıq və aclıq olacaq. Elə vaxtda adamlar güllə atır, baraban çalır, səs-küy salırlar ki, bunlar olmasın” [2, 57]. İnsanlar hələ təbiət hadisələri haqqında heç bir məlumatları olmayan vaxtlarda hər bir təbiət hadisəsi qarşısında aciz qalırdılar. Günəşin və Ayın tutulması zamanı isə daşa, dəmirə döyər, güllə atarmışlar. Onlar belə güman edərmişlər ki, hər hansı bir şər qüvvə Ayın, Günün qarşısını kəsir. Odur ki, səs-küy salmaqla hadisədən qurtarmağa çalışmışlar.

Naxçıvan folklorunda təbiət hadisələri ilə bağlı inanclar ən çox yağış və su ilə bağlıdır. Dərələyəz folklorunda isə inanclar təbiətlə, səma cisimləri ilə - Ayla, Günəşlə əlaqədardır.

Hər iki bölgədə bitkilərlə bağlı maraqlı inanclar var. Məsələn, Naxçıvanda “Körpə uşağın üstünə dağdağan tikərlər” [3, 55]. Üstündə dağdağan olan uşağa göz dəyməz. Ona görə ki, dağdağan nəzəri özündə saxlayır. “Çinar ağacını nə kəsmək, nə də yandırmaq olmaz” [3, 56]. Ona görə ki, çinar müqəddəs ağacdır. “Yuxuda alma görən uşağı olar, deyirlər” [3, 58]. Alma cənnət meyvəsidir, müqəddəs hesab olunur. Hətta nağıllarımızda göydən düşən üç almanın kimə verilməsi belə aydınlaşdırılır. Odur ki, yuxuda alma görən ona nə isə bir pay veriləcəyi qənaətinə gəlir.

Dərələyəzdə “Sarımsağı ələ verməzlər” deyərlər [2, 59]. Əgər sarımsağı ələ versən, evinin bütün acılığını da ona vermiş olursan. Odur ki, sarımsağı yerə atarlar, gələndə onu yerdən götürüb aparmalıdır. “Üzərliyi dəstə bağlayıb evin ön divarından asarlar” [2, 55]. Onda ev-əşiyə, mal-qaraya, insanlara heç bir bədnəzər toxuna bilməz.

Naxçıvan folklorunda bitki və meyvələrlə bağlı çox maraqlı bir inanc var. Qızılgül bənövşəni dəstə bağlasan, diləklərin yerinə yetər. Ömrü çox qısa olan, yazın ilk çağlarında gözə çarpan bənövşənin qızılgül dəstə bağlanmaq imkanı varmı? Hər iki ərazidə yuxuda üzüm görmək ağlamağa işarədir. Çinarın, əncirin müqəddəs olduğu hər iki bölgənin folklorunda vurğulanır. Naxçıvan folklorunda şər vaxtı ağac altına getməyin əleyhinədirsə, Dərələyəz folklorunda dəqiqliklə deyilir ki, qoz ağacının altına getmək olmaz. Üzərlik və sarımsaqla bağlı Dərələyəz folklorunda müəyyən nümunələrə rast gəlirik, amma Naxçıvan folklorunda isə onlara heç bir işarə də yoxdur. Naxçıvan folklorunda dağdağanı göz dəyməsin deyə körpə uşağın üstünə tikərlər. Dərələyəzdə isə dağdağanı və ənciri müqəddəs bilib onu kəsməzlər. Hər iki folklor arealından örnək gətirdiyimiz bu inanclarda ağacın hami, qoruyuculuq funksiyasının əski təsəvvürlərə bağlılığı əks olunmuşdur.

Heyvanat aləmi ilə bağlı inanclar Naxçıvanda bu gün də var. “Bağı bədnəzərdən qorumaq üçün ya at, ya da it kəlləsini payaya keçirib qoyarlar bağa” [3, 53]. Yəni bağa pis nəzərlə baxan adamın gözü həmin kəllələrlə rastlaşanda kəsərdən düşəcək. “Yahunu (göyərçin) öldürən xeyir görməz” deyirlər [3, 56]. Ona görə ki, göyərçin müqəddəs quşdur, mələklərdən hesab olunur. Ona görə də bir çox ərazilərdə göyərçin ovlanmır və əti yeyilmir. “Hansı həyətdə bayquş ulasa, ev yiyəsi qorxar, tez duz-çörək gətirib quşun qabağına qoyub deyər: “Səni and verirəm bu duz-çörəyə, çıx burdan get, bizdən uzaq ol”. Deyərlər, quş həmin yerə bir də gəlməz [3, 56]. İnsanlarda belə bir inam var ki, bayquşlar yalnız xarabalıqlarda yaşayırlar. İnsanların gözüne çox az-az görünürlər. Odur ki, onların bəzi həyətlərə gəlməsi, qeyri-adi səslər çıxarması insanları vahiməyə, təşvişə salır.

Dərələyəz folklorunda da heyvanat aləmi ilə bağlı sınaq və inanclar bu gün də yaşayır. “Sağsağan gəlif qapıda səslənirsə, deməli, öyə qonax gələjək” [2, 55]. Görünür, sağsağanın insanlar yaşayan yerlərdə az-az və qəflətən görünməsi belə bir inamın yaranmasına səbəb olmuşdur. “Şər vaxtı it ulaması bədbəxtlik gətirər” [2, 55]. Şər vaxtı ilə bağlı əvvəl də dedik ki, günün həmin vaxtında insanlara xeyir, şər paylanır. Görünür ki, bədbəxtliyin hansı evə gələcəyini itlər daha tez hiss edir. Odur ki, şər vaxtı itin ulaması, toyuğun banlaması həmin ailəyə bədbəxtlik baş verəcəyinə bir işarədir.

Naxçıvan folklorunda da heyvanat aləmi ilə bağlı maraqlı sınaq və inanclar var ki, bunlara Dərələyəz folklorunda da rast gəlirik. “Bayquş ulayanda ev dağılar”, “Toyuq banlayanda ev sahibinə zərər gələr”, “İt ulayanda bəla gələr”, “İtən heyvan üçün qurd ağzı bağladarlar”, “Bağı bədnəzərdən qorumaq üçün at və ya it kəlləsini bağda asarlar”, “Durna qatarını görəndə daşa töxunmazlar” kimi sınaq və inanclar hər iki ərazidə var.

Naxçıvan folklorunda göyərçin müqəddəs hesab olunur, onu vurmazlar, canavarla rastlaşanda gərək qaçmayasan, çoxlu insan adı çəkəsən. Mal gələn vaxt tövləni süpürməzlər, inək doğanda qatıq çalıb qonşuya pay verərlər, qonşu da qaba pay qoymalıdı, yoxsa inəyin südü azalar, “Leyləyə daş atmazlar, leylək küsüb gedər. Yaz gecikər” kimi inanclar Dərələyəzdə yoxdur.

Dərələyəz folklorunda sağsağana həm də xeyir xəbər verən quş kimi inanırlar, “Qaranquş yuva quran həyətdə həmişə şadlıq olar”, “Yuxuda at görəndə muradına çatır” kimi inanclar da geniş yayılmışdır. Yəni hər iki ərazidə bir-biri ilə eyniyyət təşkil edən, üst-üstə düşən inanclarla yanaşı fərqli inanclar da var.

Astral təsəvvürlər sayəsində yaranan inanclarda xalq əsasən səma cisimlərindən, onların hərəkəti, düzülüşündən müxtəlif şəkildə istifadə etmişdir. Ulduzlar vasitəsi ilə müxtəlif təqvimlər hazırlanmış, qütblər dəqiqləşdirilmişdir. Qasırğa və tufanın başlama və bitmə vaxtları hesablanmışdır. Beləliklə, Orta əsr münəccimliyinin əsası qoyulmuşdur. Yuxuyozmalar, fallar açıqlanmışdır. Bütün bunlarla bağlı xalqın yeni inancları da yaranmışdır. İnanclarda astral təsəvvürlərin, xüsusən, Ay, Günəş və Zöhrə haqqında yaranan əfsanələrin mövcudluğu bunların yaranış etibarını ilə daha əvvəllərə aid olduğu aydın olur. Yeni doğulan uşağın necə olacağı (ağıllı, qoçaq, gözəl və s.) barədə məlumat, ilk fikir inanclarda öz əksini tapıb. “Gün doğan vaxt doğulan uşaq cəngavər olar”, “Gün batan vaxt doğulan uşaq gününü qürbətdə keçirər” [3, 58].

Naxçıvan folklorunda astral təsəvvürlər sayəsində yaranan inancların çoxu Ayla və Günəşlə bağlıdır. Məsələn, “Hamilə qadın tez-tez Aya baxar ki, oğlu olsun” [3, 55]. Qədim insanların təsəvvürünə görə Ay oğlan, Günəş isə qız olub. Odur ki, hamilə qadının da tez-tez Aya baxmasının səbəbi övladının oğlan olması arzusudur.

Dərələyəz folklorunda astral təsəvvürlər sayəsində yaranan inanclar da mühüm yer tutur. “İlaxır Çərşənbədə qızlar əllərində güzgü tutar. Ayın şəkli düşər güzgüyə. Şəklin içində oğlan əksi görünərsə, sevdiyi oğlana gedər” [2, 56]. Burada da Ayın güzgüyə düşən şəkildə oğlan əksinin görünməsi Ayın oğlan olmasına bir işarədir. Güzgü isə düzlük rəmzidir. Eybini görsən, düzəlt, onu sındırma. Ona çox vaxt bəxt güzgüsü də deyilir. Güzgünün sınıması həmişə peşmançılıq gətirir.

Naxçıvan folklorunda da astral təsəvvürlər əsasında yaranan inanclar mövcuddur. Belə ki, Ay, Günəş və Zöhrə ilə bağlı inanclarda yaşayan yarıməfsanələr və həqiqətlər bunu təsdiq edir. Ayın hətta neçə günlük olmasının da xüsusi əhəmiyyəti var. Ay on beş günlük olanda qərblə bəla övladı olan güzgüdə aya baxır. Güzgüdə həmin adamın şəkli görünərsə, onun sağ olmasına işarədir. Görünməsə, deməli, həmin adam sağ deyil, qənaətinə gəlinir. Hamilə qadın tez-tez Aya baxırsa, oğlu olar. Günəşin doğan və batan vaxtı doğulanların da müəyyən fərqləri var. Gün doğanda doğulanların ayağı, gecə doğulanların isə əli yüngül olar. Hər iki ərazinin sınaq və inanclarında güzgünün də mühüm rolu var. Naxçıvan ərazisində yaranan inanclar daha dolğun, daha əhatəli və çoxdur. Dərələyəz ərazisində isə astral təsəvvürlər sayəsində yaranan inanclar çox az qeydə alınmışdır. Göstərilən nümunələrin əksəriyyəti isə sanki Naxçıvanda olan inancların təkrarıdır.

İnancların çoxu əsətiri təsəvvürlərlə bağlı yaranmışdır. Ayrı-ayrı kultlar, xüsusən, su kultu ilə bağlı inanclarda daha qədim təsəvvürlərin izləri nəzərə çarpmaqdadır. Məsələn:

“Su içəni danışırmazlar”, “Pis yuxu görəndə suya danışarlar [3, 57].

Torpaqla bağlı da xalq içərisində çoxlu unanclar var.

Məsələn:

“Ölənə yaxın insanı torpaq qürbətədən çəkib gətirir” [3, 58].

Naxçıvan folklorunda əsətiri görüşlərlə bağlı inanclar əsasən su və odla bağlıdır.

“Suya salam verməsən, sənə qarğış eliyər, deyərlər” [3, 58]. Su müqəddəsdir, təmizlik, saflıq rəmzidir. Yəni suya canlı bir varlıq kimi baxılır. Odur ki, onun idarə olunmasında hər hansı bir gözəgörünməz qüvvənin sə olduğuna işarədir. “Ocağı su ilə keçirməzdər, ocaq əyəsi adama zəfər toxundur, deyərlər” [3, 58]. Od, ocaq müqəddəsdir, sonməzdir. Odur ki, yanar ocağı su ilə söndürmək günahdır. Odlu bağlı sınıma və inanclarda odun müqəddəsliyi rəmzləşdirilir.

Dərələyəz folklorunda əsətiri görüşlərlə bağlı inanclarda da od və su əsas yer tutur. “Yerə isti su tökməzdən qabaq” bismillah” demək lazımdır” [2, 55]. Deyilənlərə görə bizim ətrafımızda həmişə gözəgörünməyən məxluqatlar, cinlər, şeytanlar var. İsti su onları yandıranda insanlara qarğış edirlər. Onlar da “bismillah” sözündən qorxub çəkinirlər. Odur ki, qaynar suyu yerə tökəndə “bismillah” demək lazımdır.

Əsətiri görüşlərlə bağlı inanclar Naxçıvan folklorunda çox azdır. Olanlar da əsasən su ilə bağlıdır. Suya salam verməsən, sənə qarğış edər. Ocağı su ilə söndürməzlər, kimi ifadələr bu günümüzdə gəlib çıxmışdır. Dərələyəz folklorunda da suya salam vermək lazımdır, ocağı su ilə söndürməzlər kimi ifadələr işlənir. Bu ərazidə də su ilə bağlı inanclar çoxdur. Yola çıxan adamın arxasınca su atarlar ki, yolu aydınlıq olsun. İsti suyu yerə tökəndə “bismillah” deyərlər. Axır çərşənbə günü axar su üstündən atlanmaq və evə təzə su gətirmək lazımdır ki, ilin xoş keçsin kimi inanclara bu gündə rast gəlirik. Bu ərazidə su ilə bərabər torpaq və odla da bağlı inanclar çoxdur.

Ölünü basdırandan sonra üç gün üstündə şam yandırır ona keşik çəkərlər ki, ona şər qüvələr toxunmasın. Qəbir üstə gedəndə baş daşına döyərlər ki, ölü hiss etsin ki, onu yad edən var. Odlu bağlı inancların çoxu Axır çərşənbə ilə əlaqədardır. Axır çərşənbə tonqalının üstündə atlanarlar ki, ağrım-acım oda tökülüb məhv olsun kimi inanclar bu gündə icra olunur.

Arxaik janr kimi erkən təsəvvürləri sistem halında əks etdirən inanclar çox əhəmiyyətlidir. İndiyə qədər folklorun heç bir janrı və növləri bu aspektdə araşdırılmayıb.

Əlbəttə, kiçik bir məqalədə Naxçıvan və Dərələyəz kimi böyük bir ərazinin folklor mühitində yaranan, bu günümüzdə çatan arxaik janrlar haqqında geniş məlumat vermək imkansızdır. Görünür ki, bu toplananlar xalqın yaratdığına hələ hamısı deyil. Yəni axtarışlar davam edə bilər. Amma biz bu sözləri Dərələyəz folklor mühiti haqqında deyə bilmirik. Ona görə ki, məlum səbəblərdən həmin ərazidə yaşayan insanlar çox pərakəndə halında ölkəmizin müxtəlif yerlərində məskunlaşmışlar. Doğma yer-yurdlarından ayrı düşən xalqın bildikləri, eşidib gördükləri, yaddaşlarında qalanları itib-batır. Odur ki, bunları sistemli şəkildə arayıb-araşdırmaq bizim ən vacib işimiz və müqəddəs borcumuzdur. Çünki xalqın əsrlər boyu zərrə-zərrə yaratdıqları bizim milli-mənəvi sərvətimizdir. Bu sınıma və inanclar insanın ilkin mifoloji düşüncələrinə əsaslanaraq yaranmış arxaik janrlardır. Hətta milli-mənəvi sərvətlərimizə, bütövlükdə folklorumuza yüksək qiymət verən Prezidentimiz İlham Əliyev də andicmə mərasimində milli-mənəvi dəyərlərimizə toxunaraq, müqəddəs Qurani-Sərifə əl basaraq demişdir:

“Əlimi Qurani-Şərifə basaraq and içirəm, Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı milli-mənəvi dəyərlərə və ənənələrə sadıq qalacağam, onları daima uca tutacağam” [4].

Bu baxımdan ölkəmizdə istər respublika, istərsə də dünya miqyaslı festival və konfransların keçirilməsi, saz-söz sənətinin inkişafı, eyni zamanda, folklorun tədqiqi və toplanması ilə bağlı tədbirlərin keçirilməsi və kitabların nəşri həmişə ölkə rəhbərinin diqqət mərkəzindədir.

Elmi yeniliyi: Arxaik janr kimi inanc və sınımaların Naxçıvan və Dərələyəz ərazilərində müqayisəli üsulla tədqiqata cəlb edilməsi folklorşünaslıqda mühüm hadisədir.

Tədbiqi əhəmiyyəti: Folklor materialı kimi ali məktəblərdə mühazirə və seminarlarda müzakirə mövzusu, milli-mənəvi dəyərlərimizi öyrənməkdə, tədqiq etməkdə folklor qaynağı kimi faydalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə. Bakı: “Çıraq”, 2009, 640 s.
2. Mirzəyev H. Əsərləri. 10 c-də, 8-ci cild. Dərələyəz folkloru (Toplayanı və tərtib edəni Həsən Mirzəyev). Bakı: “Elm”, 2006, 768 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. (Tərtib edənlər: Təhmasib Fərzəyev, Məhərrəm Qasımlı). Naxçıvan folkloru, Bakı: “Sabah”, 1994, 388 s.
4. İlham Əliyevin Prezident seçilərkən andiçmə mərasimindəki nitqindən. Bakı, “Respublika” qəzeti, 2003, 1 noyabr, № 253 (1890)

РЕЗЮМЕ

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О ПОВЕРЬЯХ И ПРИМЕТАХ

Гулиева Ш.И.

Ключевые слова: *архаический жанр, Нахичевань, сравнительный подход*

В исследовательской статье дается анализ архаических жанров (поверий и примет), возникших в фольклорной среде Нахичеванского и Дерелейезских регионов. Сопоставительный анализ этих жанров проводится впервые.

SUMMARY

SOME NOTES ABOUT BELIEFS AND SUPERSTITIONS

Quluyeva Sh.I.

Key words: *archaic genre, Nakhchivan, comparative*

The archaic genres such as beliefs and superstitions emerging in Nakhchivan and Daralayaz folklore environment were comparatively analysed in this research work. So far any genre of Azerbaijan folklore was not studied.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **24.11.2014**
son variant: **04.12.2014**

UOT 82-022

GÖYÇƏ AŞIQ POEZİYASINDA ARXAİK JANRLARIN İNİKASI

İSKƏNDƏROV BALAKIŞI ATAKIŞI oğlu

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş laborantı**e-mail: afat.rafiyeva@gmail.com**Açar sözlər: Göyçə, alqış və qarğışlar, folklor*

Özünəməxsus ideya-estetik keyfiyyətləri olan ozan-aşiq sənəti mahiyyət etibararı ilə sinkretik səciyyə daşıyır. Bəllidir ki, bu sənət sahəsi özünün keçdiyi tarixi inkişaf yolunda kifayət qədər böyük sənətkarlar yetirmişdir. Bu cür ustad sənətkarlar yetirən aşiq mühitləri içərisində “genetik baza statusunda olan Göyçənin xüsusi yeri vardır” [1, 4]. Göyçə mahalı tarixən Azərbaycan türklərinin saz və söz mərkəzlərindən biri olmuşdur. Ozan-aşiq sənətinin ifaçıları olan ozanlardan Ozan Cəlil, Ozan Heydər və Ozan İbrahim qədim oğuz yurdu olan Göyçədə yetişmişlər.

Folklorşünas Hüseyn İsmayılov yazır: “Göyçədə müasir tipli aşiq sənəti Tanrı sevgisi ilə, mənəvi kamilləşmə və ruhi saflaşma yolu ilə övliya, pir məqamına yüksəlmiş təriqət başçısı Seyid Hüseyn (Miskin Abdal) ocağından qaynaqlanır” [1, 4]. Bildiyimiz kimi, Göyçə aşiq mühiti Azərbaycan aşiq sənətinin təkkə ocağı əsasında formalaşan və öz tarixi inkişaf yolunu bu istiqamətdə uğurla davam etdirən bir mühit olmuşdur. Eyni zamanda bu mühit özünün tarixi qədimliyi ilə yanaşı, əhatə etdiyi coğrafiyada ozan-aşiq sənətinin regional xüsusiyyətlərini uğurla qoruyub saxlamışdır. Bənzərsiz folklor qaynağına söykənən Göyçə aşiq mühiti Azərbaycan aşiq sənətinə Ağ Aşiq (Allahverdi), Məmməd Hüseyin, Aşiq Alı, Aşiq Ələsgər, Aşiq Məhərrəm, Aşiq Musa, Şişqayalı Aşiq Aydın, Aşiq Nəcəf və Növrəs İman kimi böyük saz-söz ustadları bəxş etmişdir. Yuxarıda adları çəkilən ustad aşıqların hər birinin özünəməxsus ifaçılıq məharəti və şeir yaradıcılığı olmuşdur.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatı arxaik janrlarının aşiq poeziyasında təzahürü çoxçeşidlidir. Odur ki, qədim Azərbaycan insanının ilkin-ibtidai mifik təsəvvürlərinin nəticəsində yaranan bu janrlar istər şifahi danışmada, istərsə də yazılı ədəbiyyatımızda işlənməkdədir. Azərbaycan folklorunun arxaik janrları sırasına aid etdiyimiz **alqış və qarğışlar** xalqımızın yazıyaqədərki mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi çox qiymətlidir.

Azərbaycan folklorunda xüsusi janr statusu almış **alqış və qarğışlar** daha çox özünün qədimliyi ilə diqqəti cəlb edir. Qədim insanlar şüurlu həyat fəaliyyətinə başladığı andan həyatda xeyir və şər adlı iki qüvvə ilə qarşılaşmalı olmuşlar. Deməli, bu kimi təsəvvürlər qədim əcdadlarımızın ilk mifoloji dünyagörüşləri ilə əsaslandırılır. İnsanların arzu və istəklərinin həyata keçməsində inamı ifadə edən alqış və qarğışların yaranmasını ruhlarla əlaqələndirən folklorşünas Bəhlul Abdulla yazır:

“Güman ki, **alqış** ifadəsindəki **al** qarğışdakı **qara** da elə ruh adlarıdır və birincisi xeyirxah, ikinci bəd əməllər hamısıdır” [2, 74]. Deməli, alqış və qarğışlar sözün sehirli gücünə çox qüvvətli inamın olduğu zamanlarda yaranmışdır. Bir qayda olaraq, qarğışlarda insanlara pislik edənlərə uğursuzluq, pislik ifadə olunur, alqışlarda isə xeyir əməllər təqdir edilir.

Folklorşünas Azad Nəbiyev Azərbaycan folklorunun arxaik janrlar sistemində xüsusi yer tutan və hazırda xalq arasında yaşamaqda olan alqış və qarğışları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. Mərasimlərlə bağlı yaranan alqış və qarğışlar.
2. Məişətlə bağlı yaranan alqış və qarğışlar.
3. Mifoloji və dini təsəvvürlərin təsiri ilə yaranan alqış və qarğışlar [3, 320].

Böyük el sənətkarı Aşiq Alının yaratmış olduğu bənzərsiz poeziya nümunələrində Azərbaycan folklorunun arxaik janrlarından, o cümlədən, də alqış və qarğışlardan geniş istifadə olunmuşdur. Nümunəyə diqqət yetirək;

*Peymanında qalan yarı
Xaliq müdam var eyləsin!
Baxt ulduzu şölələnsin,
Haqqı ona yar eyləsin. [1, 26]*

Bu poetik parçada işlədilmiş “**Xaliq müdam var eyləsin**”, “**Baxt ulduzu şölələnsin**” və “**Haqqı ona yar eyləsin**” ifadələri alqışdır. Xalq arasında isə bu cür söylənir. “**Baxtın həmişə açıq olsun,**” “**Allah sənə yar olsun,**” **Baxt ulduzun sayalı olsun**” yaxud “**Ulduzun bəxtli olsun**” və s. Bu gəraylıda göstərilən alqışları xalq fətişləşdirərək, onlara inam bəsləmişlər. Nəticədə bütün bu inanc etiqlər ağız ədəbiyyatının başqa janrlarında olduğu kimi, alqış və qarğışlarda da öz əksini tapır:

Azərbaycan aşiq sənəti tarixində böyük bir məktəb yaratmış qüdrətli saz və söz ustadı Dədə Ələsgərin “Qanan ola” rədifli qoşmasından bir nümunəyə diqqət yetirək:

*Canım qurban olsun o əhli dilə,
Qaşların oynada, gözündən gülə,
Dilin tərptəməmiş dərini bilə,
Qurbanam gözünə, göz qanan ola [4, 60]*

Verilmiş bu poetik nümunədəki “**Canım qurban olsun, Qurbanam gözünə**” ifadələri alqışdır. Burada göstərilən alqışların xalq arasında işlənmiş formaları belədir: **Canım qurban olsun sənə, Sənin o qara gözlərinə qurban olum** və s.

Yaxud:

*Ələsgərəm, vəsf edərəm
Budu təlaşım Xanlara,
Şahi-Mərdan kömək olsun,
Əziz qardaşım Xanlara! [4, 123-124]*

Qeyd edək ki, alqış və qarğışların müəyyən qismində dini təsəvvürlər mühüm yer tutur. İnsanlar qədim dövrlərdə bu tipli alqış və qarğışların həyata keçməsinə kömək edə biləcək obrazlara və fəvqəltəbii qüvvələrə müraciət etmişlər. Belə müraciətlərdə Allahın, peyğəmbərlərin və müqəddəs ocaqların adları xatırlanır. İstək və arzularının həyata keçməsində onların iştirakını təsdiqləyirlər. Bu mənada Aşiq Ələsgərin “Aparı” rədifli məşhur müxəmməsindən gətirdiyimiz bu nümunə yuxarıda söylədiyimiz fikirlərin təsdiqi üçün bir nümunədir. Şeirdə “Şahi –Mərdan,” deyə müraciət olunan Həzrəti-Əlidir. Həzrəti-Əliyə verilmiş bu ad müsəlman aləmində qəhrəmanların şahı kimi mənalandırılır. Çətinliyə düşən hər bir müsəlman Şahi- Mərdana üz tutaraq: “Ey Şahi- Mərdan, sən özün köməyim ol” – deyə Əliyə müraciət edirlər.

Ələsgər ocağının istedadlı nümayəndələrindən biri olan İsmixanın “Əs, başına dönüm sənin” gəraylısında oxuyuruq:

*Savalandan əsən külək,
Əs, başına dönüm sənin!
Saçlarına əlini çək,
Əs, başına dönüm sənin. [5, 273]*

Xəstə yatan adamın başına dolanaraq “**Başına**“ yaxud “**Başına dolanım**” söyləmişlər. Fikrimizcə, bu da həmin adamın ölməməsi və ya tez sağalması üçün söylənirmiş. Bu kimi təsəvvürlər əcdadlarımızın ilk mifoloji görüşlərinə əsaslanır. Yaxud, Aşiq Əlinin “Niyə” rədifli qoşmasına nəzər saldıqda hiss edirik ki, o yalvarış dolu bir tərzlə söylədiyi “**Sənə qurban olum**” alqışı ilə öz sevgilisinə qarşı qəlbində bəslədiyi istək və arzularının daha qabarıq ifadə olunmasına çalışır. Nümunəyə diqqət edək :

*Gəl, Aşiq Əlini salma nəzərdən,
Sana qurban olum, ay mina gərdən!
Özün öz əhdini unudub hərdən,
Mənimlə ülfəti kəsirsən niyə? [5, 262]*

Sənə qurban olum alqışı el deyimlərində **Canım sənə qurban, Canım sənə qurban olsun, Sana gələn mana gəlsin, Sana gələn ağrı-ajı, qada- bala, bax bu canıma gəlsin** formalarında işlənməkdədir.

Aşığı Nəcəf Göyçə aşığı mühitində şöhrət tapmış və bu sənətdə müstəsna xidmətlərilə seçilən Aşığı Ələsgər ocağının istedadlı nümayəndələrindən sayılır. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan aşığı poeziyası nəinki mövzu, ideya və məzmun zənginliyi, habelə şəkli xüsusiyyətləri ilə də çoxçeşidlidir. Təbiidir ki, Ələsgər məktəbi keçmiş Nəcəf yaradıcı ustad aşığı kimi öz fitri istedad və bacarığına söykənərək, bir çox aşığı şeiri şekillərində uğurlu əsərlər (qoşma, təcnis, gəraylı, divani və müxəmməs) yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Belə ki, Aşığı Nəcəfin yaradıcılığında Azərbaycan xalq ədəbiyyatının arxaik janrlarından olan alqışlardan geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Poetik nümunədə oxuyuruq:

Sallanıb naz ilə, çəkəndə gərdən,

Görənin aqlını alırsan sərdən.

Görüm, haqq saxlasın səni nəzərdən,

Düşməyəsən baxtafara, gözəl qız! [5, 60]

Aşığı Nəcəfin “Gözəl qız” rədifli qoşmasından nümunə verdiyimiz bu bənddəki **“Görüm, haqq saxlasın səni nəzərdən”** ifadəsi alqışdır. Alqış el arasında **“Allah səni nəzərində saxlasın”, Allahın gözü üstündə olsun,** və s. kimi işlənir. İndi isə ikinci nümunəyə diqqət yetirək:

Yüz yaşa dünyada səni, qocalma,

Könlümün gülüsən, saralıb solma.

Kərəmli sultanım, nəzərdən salma,

Nəcəf kimi binəvani, Gülcəmal! [6, 62]

Alqışlar yarandığı ilk andan etibarən insanların xoş arzu və niyyətlərini ifadə edir. Xoş niyyətlə söylənilən alqış insanın qəlbində gözəl əhval- ruhiyyə yaradaraq, onu həyata bağlayır. Şeirdə deyildiyi kimi, **Yüz yaşa dünyada səni, qocalma, yaxud Könlümün gülüsən, saralıb solma.** Şeirdə işlənmiş alqışların xalq arasında işlənən variantlarına diqqət edək. **Ömrün uzun olsun, Ömründən yarıyasın, Ömründən doyasan, ömrün uzununu xoş günnər görəsən, ömrün- günün şən keçsin, ömrün ömür- günə calansın, Ömründən yarıyasın.**

Bar-ilahi, belə gözəl sağ olsun,

Cilvələnsin, baxtı, günü ağ olsun!

Həsərət ölsəm, qoy sinəmədə dağ olsun,

Belə tənbehləri tut mənə, Dilbər! [5, 51]

Aşığı Ələsgər ocağının yetirdiyi yaradıcı aşığılar içərisində Aşığı Musanın xüsusi yeri vardır. Onun bizlərə yadigar qoyub getdiyi zəngin bədii irsi aşığı şeirinin gəraylı, qoşma, təcnis və divani kimi janrlarında özünü göstərir. Aşığı öz şeirlərində Azərbaycan xalq ədəbiyyatının arxaik janrlarından geniş şəkildə istifadə etmişdir. Bu poetik nümunədə istifadə olunan **belə gözəl sağ olsun, Baxtı, günü ağ olsun** kimi alqışların el arasında işlənən maraqlı variantları mövcuddur. məsələn, **Canın sağ olsun, Sağ-salamat olasan** və yaxud **Bəxtinizə gün doğsun, Baxtınız kəsərli olsun, bəxtindən yarıyasın, baxtına gün doğsun Ağ günlü olasan, ağ günə çıxasan, Ağ gün görəsən** və s.

Yuxarıda qeyd olunanlardan aydın olur ki, Göyçə aşığı poeziyasında istifadə olunan alqışlar arxaik janr kimi həm aşığı poeziyasında, həm də xalq arasında işlənməkdədir. Bu janr Azərbaycan xalq ədəbiyyatında öz kökü ilə qədim etiqadlar və mifik anlayışlarla sıx bağlıdır. Odur ki, bu janr mənsub olduğu xalqın tarixən yaratmış olduğu zəngin mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi tədqiq olunmağa layiqdir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Göyçə aşığı poeziyasında işlənmiş arxaik janrlar tədqim olunub. Aşığı Ələsgərin, Aşığı Alının, Aşığı Nəcəfin və başqa ustad aşığıların yaradıcılığına əsaslanaraq ilk

dəfə olaraq, bu sənətkarların şeirlərində arxaik janrların özünəməxsusluğu tədqiq və araşdırma obyektinə kimi götürülmüşdür.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Folklorşünaslığa aid tədqiqatlarda, ali məktəblərdə oxunan mühazirə və seminar məşğələlərində mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Alı. Əsərləri. Bakı: "Avrasiya press" nəşriyyatı, 2006, 192 s.
2. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: "Qismət" nəşriyyatı, 2004, 208 s.
3. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə, Bakı: "Turan" nəşriyyatı, 2002, 680 s.
4. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2004, 400 s.
5. Ələsgər Ocağı. Şeirlər. Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1991, 162 s.
6. Göyçəli Aşıq Nəcəf. Bakı: "Səda" nəşriyyatı, 2000, 202 s.

РЕЗЮМЕ

ОТРАЖЕНИЕ АРХАИЧЕСКИХ ЖАНРОВ В ГЕЙДЖИНСКОЙ АШУГСКОЙ ПОЭЗИИ

Искандеров Б.А.

Ключевые слова: Гейча, благословения и проклинания, фольклор

В статье исследуются случаи использования добрых пожеланий и проклятий как элементов архаического жанра в Гейджинской ашугской поэзии.

SUMMARY

REFLECTION OF THE ARCHAIC GENRES IN ASHUQ POETRY OF GOYCHA

Iskenderov B.A.

Key words: Goycha, applauses and damnations, folklore

In this article the moments of using applauses as an archaic genre in Goycha ashug poetry have been investigated.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **21.11.2014**
son variant: **28.11.2014**

УДК 340

ОБЩЕСТВО И ГОСУДАРСТВО**ГАСАНОВА АМИНА АГАМОГЛАН ГЫЗЫ***Сумгайытский государственный университет, доцент**e-mail: 422@ukr.net****Ключевые слова:*** *государства, общество, власть*

О том, как, в силу каких причин и условий возникло общество, в научных представлениях прошлого и настоящего нет однозначного решения. Однако всеми мыслителями, как правило, выделяется обязательный формальный признак общества - совокупность индивидов, обладающих сознанием и волей.

Как подтверждают историческая и социологическая науки, объединение индивидов в человеческое общество происходит лишь на основе общего интереса. Без общих интересов общество немислимо. Такому утверждению нисколько не противоречит то обстоятельство, что в одном и том же обществе могут быть интересы не только сходные, но и противоположные друг другу [1, 93]. Всякий человек имеет свои личные интересы, и как бы он ни приспособлялся к общественной среде, его индивидуальные интересы будут сохраняться. Организованность общества зависит от гармоничного сочетания общих и индивидуальных интересов его членов. Несовместимость этих интересов ведет к дестабилизации общественной жизни.

Общество создается на основе взаимных интересов, которые осуществляются в результате взаимного сотрудничества его индивидов. Это позволяет достичь совместными усилиями тех целей, которые недостижимы для отдельного человека. К.Маркс, например, кратко определил общество как «продукт взаимодействия людей» [2, 44]. Совокупность индивидов должна быть заинтересована не только в чем-то, находящемся вне ее, но и должна осознавать, что эта цель достижима только при совместном стремлении к ней. Это означает, что у совокупности людей должна быть заинтересованность друг в друге, дающая возможность осуществления интересов каждого.

Общество не произвольное или принудительное объединение людей, ведь вне общества, вне социальных связей человек со временем теряет качества существа, одаренного волей и сознанием. К.Маркс был безусловно прав, говоря, что сущность человека состоит во всей совокупности его общественных связей.

Человек - первичная клеточка общества. Но общество не есть механический конгломерат индивидов. Это сложное социальное образование, состоящее из многообразных связей и отношений, складывающихся между членами общества и их различными объединениями. В понятие общества включаются следующие основные - элементы-признаки:

- совокупность индивидов, одаренных волей и сознанием;
- общий интерес, имеющий постоянный и объективный характер;
- взаимодействие и сотрудничество на основе общих интересов;
- регулирование общественных интересов посредством общеобязательных правил поведения;
- наличие организованной силы, способной обеспечить обществу внутренний порядок и внешнюю безопасность;
- способность и реальная возможность к самообновлению и совершенствованию общества.

Образование общества предшествует государственной организации его жизни. Было время, когда общество существовало, а государства не было. Жизнь общества на ранних ступенях его развития строилась на началах естественного самоуправления,

которое уровню развития самого человека как существа общественного. Но раз возникнув, государство становится основным инструментом цивилизованной организации общественной жизни и ее прогресса.

История человеческого общества начинается с образования первобытнообщинного строя, при котором орудия производства были несовершенны, а производительность труда, естественно, низкая, не всегда соответствовало даже минимальному прожиточному уровню первобытного человека.

Чтобы обеспечить свое естественное существование, люди должны были объединять средства производства и свой труд. Все члены общества в одинаковой мере трудились и получали одинаковую часть общественного продукта. Основной организацией первобытного общества была община - род, племя, их объединения. Род (родовая община) - объединение людей, основанное на кровном родстве, а также на общности имущества и труда. Каждый род выступает в качестве хозяйственной единицы, собственником средств производства, организатором общего труда.

Род - это личный, а не территориальный союз. Люди в нем объединялись не по признаку территории, а по родственным связям, в которых концентрировались их экономические, нравственные, религиозные и другие интересы.

Власть носила сугубо общественный характер. Она исходила от рода, который непосредственно формировал органы самоуправления. Властные функции осуществляли все взрослые члены общества. Органами общественной власти при первобытнообщинном строе являлись родовые собрания. Роды входили в более крупные объединения. Высшей формой объединения родов являлось племя, а иногда и союз племен. В первобытном обществе действовали определенные правила поведения - социальные нормы. Такими нормами были обычаи - исторически сложившиеся правила поведения, которые вошли в привычку в результате многократного применения в течение длительного времени и стали естественной жизненной потребностью людей. Они регулировали труд, быт членов рода, семейные отношения, то есть служили регулятором общественных отношений.

Характерные признаки первобытных обычаев проявлялись в следующем: они исходили от рода и выражали его волю и интересы; они действовали в силу привычки, исполнялись добровольно, а в случае необходимости их соблюдение обеспечивалось всем родом. Специальных органов, охраняющих незыблемость обычаев, не было; в то время не было никакого различия между правами и обязанностями членов родового общества: право воспринималось как обязанность, а обязанность как право.

Следовательно, общественная власть и нормы поведения в эпоху догосударственного общества соответствовали уровню его экономического, социального, интеллектуального, культурного и духовного развития, зрелости самого человека.

В процессе длительного, но неуклонного развития первобытного общества постепенно создавались предпосылки для его качественного преобразования. Важную роль в переходе от первобытного к качественно новому способу производства сыграло общественное разделение труда, которое пришло на смену естественному разделению трудовых функций между мужчиной и женщиной.

Общественное разделение труда и связанное с ним совершенствование орудий труда дали толчок к росту производительности труда. В этих условиях человек стал производить большое количество продукта, чем необходимо для поддержания его собственной жизни. В результате этого появляется избыточный продукт, что и привело к возникновению частной собственности. Так появилась частная собственность. Общество, в силу его раскола на экономически неравные группы людей, объективно порождает такую организацию власти, которая должна, с одной стороны, поддерживать интересы имущих, а с другой - сдерживать противоборство между ними и экономически зависимой частью общества. Такой организацией, выделившейся из общества, стало государство. Опираясь на исследования Л.Моргана, Ф.Энгельс писал, что благодаря государству

экономически господствующий класс становится и политически господствующим классом [3].

Государство - это особая общественная организация, которая, в отличие от организации власти первобытного общества, состоит из социальных органов, постоянно занимающихся управлением общественными делами. Первой формой государственно-организованного общества явилось общество рабовладельческое, которое в основном делилось на рабов и рабовладельцев.

В.И. Ленин писал, что «государство есть продукт и проявление непримиримости классовых противоречий, которые объективно не могут быть примирены» [4]. Ф.Энгельс называет три основные формы возникновения государства: афинскую, римскую и древнегерманскую [4]. Афины - это самая чистая, классическая форма возникновения государства, поскольку государство возникает непосредственно от классовых противоположностей, развивающихся внутри родового строя. В Риме образование государства ускорилось борьбой родовой аристократии. Возникновению древнегерманского государства в значительной степени, как отмечает Ф.Энгельс, послужило завоевание обширных чужих территорий, для господства над которыми родовая организация не была приспособлена.

Материалистическая (классовая) теория происхождения государства исходит из того, что государство возникло прежде всего в силу экономических причин.

В.И. Ленин категорически выступал против тех, кто утверждал, что государство выступает органом примирения классов. Он писал: «По Марксу государство есть орган классового господства, орган угнетения одного класса другим, есть создание «порядка», который узаконяет и упрочивает это угнетение, умеряя столкновение классов» [4].

Суть материалистической теории состоит в том, что государство возникает в результате раскола общества на классы. Отсюда делается непреложный вывод: государство есть исторически преходящее, временное явление - оно возникло вместе с возникновением классов и также неизбежно должно отмереть вместе с исчезновением классов.

Представители других концепций и теорий происхождения государства считают положения материалистической теории неверными, так как они не учитывают психологических, биологических, нравственных, этнических и других факторов, обусловивших формирование общества и возникновение государства. Огромная заслуга экономического материализма состоит в доказательстве выдающегося значения экономического фактора, благодаря которому «в конечном счете» можно увязать даже высокие и благородные чувства человека с материальной стороной его существования.

Естественно - правовая теория происхождения государства. Основой данной теории является положение о том, что государству предшествовало естественное состояние человека. Сторонники естественного права считают государство результатом юридического акта - общественного договора, который является порождением разумной воли народа, человеческим учреждением или даже изобретением.

Гольбах, например, определял общественный договор как совокупность условий для организации и сохранения общества. Дидро суть своего понимания общественного договора изложил следующим образом: «Люди быстро догадались, - писал он, - что если они будут продолжать пользоваться свободой, своей независимостью и безудержно предаваться своим страстям, то положение каждого отдельного человека станет более несчастным, чем, если бы он жил отдельно» [5]. Классическое обоснование договорной теории получила и в трудах Руссо. Деспотизм, по Руссо, высшее и крайнее проявление общественных различий.

Руссо считает, что в интересах создания правомерного государственного устройства и восстановления истинного равенства и свободы надо заключить свободный общественный договор» [6]. Резюмируя свои взгляды, Руссо пишет: «Каждый из нас отдает свою личность и всю свою мощь под верховное руководство общей воли, и мы

вместе принимает каждого члена как нераздельную часть целого» [7]. Несмотря на то что научность договорной теории оценивалась достаточно неоднозначно и противоречиво, вплоть до полного отрицания ее исторической самостоятельности, тем не менее некоторые аспекты данной концепции нашли свое реальное воплощение в практике государственного строительства. Таким образом, элементы договорной теории имеют под собой историческую почву.

Органическая теория и суть органической теории такова: общество и государство представлены как организм, и поэтому сущность возможно понять лишь из строения и функции этого организма. Видным представителем органической теории является Гербер Спенсер. По его мнению, государство есть некий общественный организм, состоящий из отдельных людей. Государственная власть - это господство целого над своими составными частями, выражающееся в обеспечении государством благополучия своего народа [8].

Утверждение Спенсера о том, что теория государства станет научной лишь при условии, если она воспримет методологию и понятия естественных наук, не лишено объективного смысла. Идеи истоки теории насилия зародились в эпоху рабовладения. Наиболее характерные черты теории насилия изложены в работах Е.Дюринга, К.Каутского и других. Дюринг считал, что основой общественного развития являются формы политических отношений. Первоначальный фактор возникновения государства, как считает Дюринг, надо искать в политической силе [9, 256].

Австрийский социолог и государствовед Гумплович является представителем теории внешнего насилия. Согласно этой теории государство образуется вследствие завоевания сильным племенем более слабого [10].

В теории насилия, несомненно, присутствуют элементы экономической концепции. Однако эти две точки зрения на причины происхождения общества и государства не совпадают в главном.

Отвергать полностью теорию насилия нельзя не только из формальных соображений, но и на основании исторического опыта, который подтверждает, что завоевание одних народов другими являлось реальным фактом существования государственности исторически длительное время. Элементы насилия, как внутреннего, так и внешнего, объективно присутствовали и сопровождали процесс возникновения любого государства (римское, древнегерманское государство, Киевская Русь).

Психологическая теория. Ее сторонники определяют общество и государство как сумму психических взаимодействий людей и их различных объединений.

В действительности же объяснить причины возникновения и функционирования государства только с психологической точки зрения вряд ли возможно. Однако попытка свести свою общественную жизнь к психологическому взаимодействию людей, объяснить жизнь общества и государства общими законами психологии – такое же преувеличение, как и все другие представления об обществе и государстве.

Государство – явление чрезвычайно многогранное. Причины его возникновения объясняются многими объективными факторами: биологическими, психологическими, экономическими, социальными, религиозными, национальными и другими.

Государство – это такая форма организации общественной жизни, которая не может быть создана разрозненными усилиями отдельных лиц. Общество не может существовать на основе преходящих целей. Его объединяет общая, объективная цель, без которой оно не может ни возникнуть, ни развиваться. Такой целью является объединение людей под единой властью, координирующей разнообразные интересы членов общества.

Наряду с государством в обществе возникают, функционируют другие организации, которые объединяют людей по их разнообразным интересам: политическим, экономическим, духовным, профессиональным.

Особое место государства в системе общественных образований обусловлено следующими факторами:

Во-первых, государство – это единственная полновластная организация в масштабе всей страны.

Во-вторых, государство определяет основные направления развития общества в интересах всех и каждого.

В-третьих, государство является официальным лицом (представителем) внутри страны и на международной арене.

Что же представляет собой политическая система?

Политическая система – это организационное выражение всей совокупности государственных и общественных организаций, в том числе трудовых коллективов, участвующих в политической жизни страны.

Все составные части политической системы общества находятся в тесном, органическом единстве. Это обусловлено тем, что перед ними стоит единая общая цель – благо человека.

Государство и общественные организации – это самостоятельные части политической системы. Каждая из них имеет собственную структуру, свои принципы организации и деятельности.

Государство как главная властвующая и организующая сила общества призвано обеспечить нормальную деятельность всех негосударственных организаций в рамках их уставных задач, содействовать их развитию и совершенствованию. Конкретно это выражается в следующем:

1. Государство предоставляет конституционное право гражданам на объединение в общественные организации и создает необходимые условия для их успешной деятельности.
2. Государство определяет правовое положение некоторых общественных организаций.
3. Деятельность общественных организаций находится под охраной государства.

Такое сотрудничество и взаимодействие государственных и общественных организаций, в том числе и частных, способствует стабильности общественной жизни, установлению в обществе режима реальной демократии.

Научная новизна: Данная статья рассматривает основные этапы возникновения общества и государства на различных этапах развития.

Практическое значение: Предложенные в статье основные концепции возникновения общества и государства могут быть использованы студентами в качестве дополнительной литературы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Шершеневич Г.Ф. Общая теория государства. М.: изд. Бр.Башмаковых, 1911, 250 с.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т.27. М.: Политиздат, 1962, 422 с.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т.21. М.: Политиздат, 1961 435 с.
4. Ленин В.И. Полное собр. соч. Т.33. М.: Госполитиздат, 1961 420 с.
5. Дидро Д. Соч.Т.VII, М.: Политиздат, 1999, 335 с.
6. Руссо Ж.Ж. О причинах неравенства. Спб. Санкт-Петербург: изд. Светоч, 1907, 202 с.
7. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. М.: изд. Канон-Пресс, 1938, 216 с.
8. Спенсер. Основание социологии Т.1 II. Спб. М.,изд. Политиздат, 1999, 308 с.
9. Дюринг Е. Ценность жизни. Спб. М.: Лениниздат, 1984, 446 с.
10. Гумплович Л. Общее учение о гоударстве. Спб. Санкт-Петербург: изд Светоч, 1910, 342 с.

XÜLASƏ
CƏMİYYƏT VƏ DÖVLƏT
Hasanova Ə.A.

Açar sözlər: dövlət, cəmiyyət, hakimiyyət

Elmi nəzəriyyədə cəmiyyətin necə yaranması sualına birmənalı cavab yoxdur. İnsan cəmiyyətinin tarixi ibtidai icma quruluşundan başlayır. Şəxsi mülkiyyətin əmələ qəlməsi, cəmiyyətin siniflərə bölünməsi nəticəsində dövlət meydana qəldi. Dövlət elə bir ictimai təşkilatdır ki, ibtidai icma quruluşunun hakimiyyətindən fərqli olaraq ictimai məsələlərlə məşğul olur.

SUMMARY
STATE AND SOCIETY
Hasanova A.A.

Key words: state, society, authority

In scientific theory there is no monosemantic answer on the question how the society appeared. State appeared as a result of the division of society into classes and formation of the private property. State is such a social organization that deals with the social problems unlike the authority of primitive communal system.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant: 28.11.2014**
 son variant: 05.12.2014

UOT 364.465

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏLİLLƏRİN SOSIAL MÜDAFİƏSİ
SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ**

BÜNYADOV ZAHİD VAHAB oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim
e-mail: bunyadov82@mail.ru

Açar sözlər: müdafiə, proses, sosial, siyasət

Cəmiyyətin müxtəlif kateqoriyadan olan vətəndaşları daim sosial köməyə ehtiyac duyurlar. Bu kimi insanlar içərisində əlillər və onların ailələri xüsusi qeyd olunur. “Əlillik” termini dünyanın istənilən ölkəsinin əhalisi arasında baş verən müxtəlif funksional məhdudlılıqların məcmusunu ifadə edir. İnsanlar fiziki, intellektual zədələnmə və ya əqli xəstəlik nəticəsində əlil ola bilərlər. Bu cür zədələr, vəziyyətlər və ya xəstəliklər təbiətə daimi və ya müvəqqəti ola bilər. Əlillik anlayışı latın sözü olub – *invalidus*, yəni zəif, halsız, əmək qabiliyyətinin daimi və ya uzun müddətə itirilməsi, məhdudlaşdırılması vəziyyəti kimi başa düşülür. Əlillik xəstəlik, xroniki xəstələnmə halı, travma və ya patoloji hal nəticəsində yaranır. Əlillik anlayışı tibbi, hüquqi və sosial aspektə malikdir. Əlilliyin təyin olunması əmək qabiliyyətinin itirilməsi və ya əməyin xarakterinin və şəraitinin dəyişməsi, dövlət sosial təminatının müxtəlif növləri ilə əlilləri təmin etməsidir. Əlilliyin ağırlıq dərəcəsi müxtəlif olur. İşçinin əsas işlədiyi sənət növündə əlilliyin məhdudlaşdırılması və tam əmək qabiliyyətsizliyi ilə müəyyən edilir. Əmək qabiliyyətinin itirilmə dərəcəsindən asılı olaraq, əlilliyin 3 qrupu müəyyən edilir [1, 110]: I qrup əlillik – orqanizmin funksiyalarının daimi və ağır formada pozulması. Bu zaman xəstə özünün əmək qabiliyyətini tam itirir, özünü idarə edə bilmir, başqasının köməyinə ehtiyac duyur. I qrup əlillər bəzən onlar üçün yaradılan şəraitdən asılı olaraq, əməyin müəyyən növünə alışırlar. II qrup əlillik – funksional dəyişikliklərlə müşayiət olunur, lakin onların başqasının köməyinə həmişə ehtiyacları olmur. Xəstələr tam və ya uzunmüddət əmək qabiliyyətini itirir. Bəzi hallarda belə xəstələr onlar üçün yaradılmış xüsusi şəraitdə və ya evdə əməklə məşğul ola bilərlər. III qrup əlillik – xroniki xəstəliklər və ya anatomik defektlər nəticəsində əmək qabiliyyətinin kifayət dərəcədə aşağı düşməsi ilə müəyyən edilir. Əlillik anlayışı ilə yanaşı, daha çox işlədilən anlayış əlil anlayışıdır ki, bunun da bir neçə müxtəlif, amma məzmunca bir – birinə oxşar mənaları var. Belə ki, “Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda əlil sözü aşağıdakı kimi izah edilir: Əlil – anadangəlmə, xəstəlikdən və ya xəsarətdən doğan özünəxidmət, hərəkət, səmtlənmək, ünsiyyət, öz davranışına nəzarət, habelə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qabiliyyətinin və ya imkanlarının tamamilə, yaxud qismən itirilməsində təzahür edir. Bir sıra kitablarda isə əlil sözünə aşağıdakı kimi tərif verilir: “Əlil – orqanizm funksiyalarının xəstəlik, travma nəticələri və ya qüsurlarla şərtlənən güclü pozğunluqları ilə sağlamlığında həyat fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa səbəb olan və onun sosial müdafiəsini vacib edən pozulmaları olan bir şəxsdir.” Həyat fəaliyyətinin məhdudluğu – şəxsin özü – özünə qulluq etmək, ünsiyyətdə olmaq, öz davranışına nəzarət etmək, öyrənmək və əmək fəaliyyətilə məşğul olmaq qabiliyyətini və ya imkanını tam, yaxud qismən itirməsidir. Korlar, karlar, lallar, hərəkət koordinasiyası pozulmuş adamlar, tam, yaxud qismən iflic olmuşlar və b. insanın normal fiziki vəziyyətindən fərqli, göz qabağında olan qüsurlara görə əlil hesab olunur. Adi adamlardan zahiri fərqi olmayan, lakin sağlam adamların müxtəlif sahələrdə işlədiyi kimi işləməyə imkan verməyən xəstəliklərə düşər olan şəxslər də əlil hesab olunur.

Fərqli əsaslara görə əlilləri bir neçə qrupa bölürlər: yaşa görə - əlil uşaqlar, əlil yaşlılar; məşəyinə görə - uşaqlıqdan əlil olan, əməyə görə əlil olan, ümumi xəstəliyə görə əlil olan;

xəstəliyin xarakterinə görə - mobil əlillər, az mobil əlillər, yaxud da hərəkətsiz əlillər. Təəssüflər olsun ki, əlilliyin rəsmiləşdirilməsinin təşkili hazırda mövcud olan əsas problemlərdən biridir. Əlilliyin və əlilliklə bağlı işlərin qanuniləşdirilməsinin indiki sistemi köklü dəyişikliyə möhtacdır. Əlillərin təminatında belə bir prinsip fəaliyyət göstərməlidir – minimum mərhələlər, funksiyaların maksimal sürətdə bir yerdə mərkəzləşdirilməsi. Daha bir idarəetmə aspekti - əlillərlə təşkilati işdir [2, 57]. Əlillərin sosial müdafiəsi tədbirləri çox geniş əhatə dairəsinə malikdir. Bu tədbirlər əsasən onların itirilmiş əmək qabiliyyətlərinin kompensasiyasını, sağlamlıqlarının bərpaasını, maddi və digər tələbatlarının ödənilməsinə əhatə edir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq, əlillərə əsasən aşağıdakı sosial müdafiə tədbirləri şamil edilir [3, 83]

1. Əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların fərdi reabilitasiyası Əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların tibbi, peşə və sosial reabilitasiyası tibbi-sosial ekspert komissiyasının rəyi əsasında müəyyənləşdirilmiş fərdi reabilitasiya proqramı üzrə həyata keçirilir. Fərdi reabilitasiya proqramı reabilitasiya tədbirlərini, habelə sosial yardımın növlərinin konkret həcmi, növünü və icrası müddətini müəyyən edir. Əlillərin sağlamlığının bərpası üçün nəzərdə tutulan ən vacib məsələlərdən biri onların bədən tərbiyəsi və idmana cəlb edilməsidir. Son illərdə respublikanın şəhər və rayonlarında bu sahədə yüzlərlə əlilin iştirak etdiyi müxtəlif idman yarışları keçirilmişdir. 1996-cı ildə ölkənin bütün əlil idmançılarını özündə birləşdirən Paralimpiya Komitəsi yaradılmışdır. Komitə əlillərin idman sahəsində mövcud problemlərinin həllinə kömək göstərir, onların müxtəlif idman yarışlarını təşkil edir, beynəlxalq turnirlərdə ölkə əlillərinin iştirakını təmin edir. Əlilləri fəal iqtisadi həyata qaytarmaq üçün əlillərin reabilitasiya mərkəzi fəaliyyətə başlamışdır.

2. Əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsili. Əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsili müxtəlif formalarda, o cümlədən evdə tədris formasında və fərdi dərslər planları üzrə həyata keçirilir. Əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təlim və peşə hazırlığı üçün xüsusi olaraq pedaqoji kadrlar hazırlanır. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsilinin təşkili qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Əqli və ya fiziki inkişafındakı qüsurlara görə ümumi məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələrində tərbiyə edilməsinə imkanı olmayan sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün xüsusi məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələri təşkil edilir. I və II qrup əlil və ya sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşadək tələbələrə, şagirdlərə aldıkları təqaüdün 50 faizi məbləğində əlavə bənc ödənc verilir. 1990-cı ilin 20 yanvar Bakı hadisələrində, Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin müdafiəsi zamanı I və II qrup əlil olmuş və ödənişli formada ali və orta peşə-ixtisas təhsili alan şəxsləri təhsil haqqı dövlət büdcəsi hesabına ödənilir. Görməyən və zəif görən uşaqları Brayl yazı sistemi ilə çap olunmuş dərsliklərlə, danışan kitablarla, əyani vəsaitlərlə, əl ağacları, karlar eşitmə cihazları və digər tiflo-surdotexniki vasitələri ilə təmin olunur, onlar üçün xüsusi məktəblər və səsyazma studiyası yaradılır, xüsusi kitabxanalar təşkil edilir. Əqli qüsurları olan şəxslərə dilin asan başa düşülməsinin öyrədilməsi sistemi təşkil edilir. Nitq qüsurları olan şəxslərə müasir texniki ünsiyyət vasitələri verilir.

3. Əlillərin məşğulluğunun təmin edilməsi. Əlillərin məşğulluğunun təmin edilməsi əlillərin işə düzəldilməsinə, əlillər və sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşadək şəxslər üçün xüsusi iş yerləri yaradan, onların əməyini tətbiq edən müəssisələrə, idarələrə və təşkilatlara güzəştlər vermək üzrə öhdəliklərin qanunvericilik yolu ilə təsbit edilməsinə yönəldilən tədbirlər kompleksindən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 106-cı maddəsinə əsasən, sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsil alması üçün yaradılmış xüsusi təhsil müəssisələrinin gəliri hüquqi şəxslərin mənfəət vergisindən azad edir. Eyni zamanda əlillərin və ya sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların ictimai təşkilatlarına məxsus olan işçilərinin ümumi sayının azı 50 %-i əlillərdən və ya sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək şəxslərdən ibarət olan istehsal müəssisələrinin mənfəət vergisinin dərəcəsi 50% azaldılır. “Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun IV fəslində əlillərin işə düzəldilməsi məsələlərinə həsr edilmişdir. Lakin burada tam

şəkildə icra edilməyən bir sıra normalar mövcuddur. Bu normaların bir qismi yeni əmək qanunvericiliyində nəzərdə tutulmamış, bir qisminin icrasına isə aidiyyəti qurumların nəzarəti kifayət qədər ciddi deyildir. Belə ki, qanunun 25-ci maddəsinə görə “siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən olunanlardan başqa, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisə, idarə və təşkilatlarda əlillər və sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək şəxslər üçün qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada kvota müəyyən edilir”. “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq bu kvota əlillər də daxil olmaqla, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan işçilər üçün 5 faizdən çox olmamaqla müəyyən edilmişdir. Lakin həmin kvotaya riayət edilməsi sahəsində ciddi problemlər vardır; bu sahəyə məşğulluq xidməti orqanlarının nəzarəti yetərli deyil. Halbuki qanunda kvotanın təmin etməyən və əlilləri işə düzəltməkdən imtina edən təşkilatlar üçün sanksiyalar nəzərdə tutulmuşdur. “Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 26-cı maddəsinin icrasında da problemlər mövcuddur. Həm “Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda, həm də Əmək Məcəlləsində əlillər üçün kifayət qədər təminatlar nəzərdə tutulmuşdur.

4. Sosial infrastruktur obyektlərinin əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların istifadəsi üçün uyğunlaşdırılması. “Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun ayrıca bir fəslə – V fəslə bu məsələlərə həsr edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, müəssisələri, idarələri və təşkilatları sosial infrastruktur obyektlərinin, mənzillərin, ictimai, istehsal binalarının və qurğularının əlillərə və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara maneəsiz müəssər olması, ictimai nəqliyyatdan və nəqliyyat kommunikasiyalarından, rabitə və informasiya vasitələrindən, istirahət və asudə vaxt yerlərindən onların sərbəst istifadə etməsi üçün lazımi şəraiti təmin etməlidirlər. Əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların müəssər olması və istifadə etməsi üçün uyğunlaşdırılmadan yaşayış məntəqələrinin layihələşdirilməsinə, tikilməsinə, yaşayış rayonlarının formalaşdırılmasına, binaların, qurğuların, komplekslərin və kommunikasiyaların tikilməsinə və yenidən qurulmasına yol verilmir. Mühəribə əlillərinin, onlara bərabər tutulan şəxslərin, 20 yanvar əlillərinin və digər kateqoriyadan olan I və II qrup əlillərin, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların ailələrinin növbədənənar telefon çəkirmək hüququ vardır. Azərbaycan Respublikası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən 2006-cı il dekabrın 13-də qəbul edilmiş “Əlillərin hüquqları haqqında” Konvensiyada obyektlərin əlillər üçün uyğunlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Konvensiyanın 9-cu maddəsinə uyğun olaraq əlillərə müstəqil həyat tərzi keçirmək və həyatın bütün aspektlərində hərtərəfli iştirak etmək imkanının yaradılması üçün iştirakçı dövlətlər əlillərin, digərləri ilə bərabər səviyyədə təmin olunması üçün tədbirlər görürlər.

4. Əlillərə sosial yardım göstərilməsi. Bu əsasən pul ödənişləri (pensiya, müavinətlər, birdəfəlik yardımlar) və dava-dərman, texniki və başqa vasitələr, o cümlədən avtomobillər ilə, kreslo-arabalar, protez-ortopediya məmulatı, xüsusi şriftli mətbu nəşrlər, səsgücləndirən aparatlar ilə təminat, habelə tibbi, sosial, əmək və peşə reabilitasiyası sahəsində xidmətlər göstərilməsi, məişət xidməti göstərilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

5. Əlillərə tibbi xidmət. Əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların dövlət tibb müəssisələrində büdcə vəsaiti hesabına pulsuz ixtisaslı tibbi xidmətdən istifadə etmək və sanatoriya-kurort müalicəsi ilə ilk növbədə təmin olunmaq hüququ vardır. Əlillər tibbi xidmətlə, tibb müəssisələrinin göndərişi ilə ölkə hüdudları daxilində sanatoriya-kurort müalicəsi ilə, həmçinin protez-ortopediya məmulatı, diş protezləri (qiymətli metallardan hazırlanan protezlər istisna olmaqla), əlil kreslo və veloarabaları, bərpa vasitələri ilə təmin edirlər. “İkinci Dünya müharibəsi iştirakçılarının protez-ortopediya məmulatları, əlillərin, fəvqəladə hallarda insanların xilas edilməsində və tibbi yardım göstərilməsində iştirak edərək ziyan çəkmiş vətəndaşların

protez-ortopediya məmulatları, əlil kreslo-veloarabaları, texniki və başqa reabilitasiya vasitələri ilə təmin edilməsi Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 8 iyul tarixli, 103 nömrəli qərarı ilə əlillərin kreslo-veloarabaları, texniki və başqa reabilitasiya vasitələri ilə təmin edilməsi məsələləri tənzimlənmişdir. Hazırda əlillər Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 12 avqust tarixli, 128 sayılı qərarı ilə müəyyən olunmuş qaydada sanatoriya-kurort müalicəsi ilə təmin edilirlər.

6. Əlillərə mənzil-məişət xidməti. Qanuna əsasən “əlillər dövlətin hesabına mənzillə təmin edilirlər. I qrup əlillərə, sağlamlıq imkanları məhdud uşağın ailələrinə mənzillər növbədənkənar verilir”. Eyni zamanda, qanunda əlillərin yaşayış sahəsini seçmək hüququ, onların mənafeələrinə uyğun yerdə və mərtəbələrdə verilməsi məsələləri təsbit olunmuşdur. Lakin hazırda boş dövlət mənzil fondunun olmaması bu müddəaların həyata keçməməsinə səbəb olur. Lakin ölkə başçısının tapşırıqlarına əsasən hazırda müharibə əlilləri üçün dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına yaşayış binalarının tikintisi həyata keçirilir. Son illərdə Qarabağ müharibəsi və 20 Yanvar əlilləri dövlət vəsaiti hesabına mənzillərlə təmin olunurlar.

Elmi yeniliyi: Əlillərin sosial müdafiəsi Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra ən az tədqiq olunan sahələrdən biridir. Məqalədə əlilliyin yaranma səbəbləri, ağırlıq dərəcəsinə görə əlilliyin növləri nəzərdən keçirilir, əlillərin sosial müdafiəsinin əsas istiqamətləri müqayisəli şəkildə geniş təhlil olunur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Elmi məqalənin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, oxucu, xüsusən də tələbə və gənclər Azərbaycan Respublikasında əlillərin sosial müdafiəsinin əsas istiqamətləri haqqında geniş məlumat əldə edəcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəcəbli H. Sosial müdafiə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: “Ünsiyyət” nəşriyyatı, 2000, 129 s.
2. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin transformasiyası və komparativ təhlili. Bakı: “Gənclik” nəşriyyatı, 2003, 372 s.
3. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Bakı: “MBM” nəşriyyatı, 2012, 408 s.
4. Волгин Н.А. Социальная политика. Москва: «Экзамен», 2006, 734 с.
5. Шаталин С.С. Социальные ресурсы и социальная политика. Москва: «Недра», 1990, 272 с.
6. Əfəndiyev M., Şirinov A. Sosiologiyanın nəzəri problemləri. Bakı: “BDU” nəşriyyatı, 2001, 514 s.
7. Ümumi sosiologiya. Professor Z.T. Qalenkovanın redaktorluğu ilə. Tərcüməçi f.e.d., prof.İ.Ə.Rüstəmov Bakı: “Diplomat” nəşriyyatı, 2007, 492 s.
8. Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Sosiologiya. Bakı: “Təknur” nəşriyyatı, 2008, 334 s.
9. Попов В.Г., Холостова Е.И. Социальная политика и социальная работа. Москва: «ИСП», 1998, 217 с.

РЕЗЮМЕ

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В СФЕРЕ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ИНВАЛИДОВ Буньядов З.В.

Ключевые слова: защита, процесс, социальный, политика

В статье говорится о социальной защите инвалидов, которая включает очень широкий круг мероприятий. В основном эти меры направлены на компенсацию утраченной ими трудоспособности, восстановление здоровья, удовлетворение материальных и других потребностей. Основные направления государственной политики

в сфере социальной защиты инвалидов в Азербайджанской Республике регулируются соответственно действующему законодательству.

SUMMARY
**MAIN DIRECTIONS OF STATE POLICY ON SOCIAL PROTECTION OF INVALID
PEOPLE IN THE AZERBAIJAN REPUBLIC**

Bunyadov Z. V.

Key words: protection, process, social, policy

Actions for social protection of disabled people have wide sphere of encirclement. These actions mainly cover compensation of their lost labour abilities, rehabilitation of their health and indemnify their material and other demands. Main directions of state policy on social protection of disabled people in the Azerbaijan Republic are regulated according to legislation.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant: 25.11.2014**
 son variant: 05.12.2014

UOT 323

AZƏRBAYCAN GERÇƏKLIYINDƏ SIYASI LİDER FENOMENİ**RZAQULIYEVA SƏVVARƏ DÖVLƏT qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent***CAVADLI RAYGÜL RAFIQ qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş laborant**e-mail: chinare.hesenova@mail.ru**Açar sözlər: lider, xalq, sosial, siyasi, integrasiya*

Müasir dünyanın qloballaşma və beynəlxalq aləmə integrasiya prosesləri gücləndikcə dünya dövlətlərinin sosial-siyasi milli mənafeələrinin toxunulmazlığının təmin edilməsi mühüm aktualıq kəsb edir. Bu baxımdan liderliyin mexanizm dəqiqliyi sosial-siyasi proseslərin həyata keçirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bütövlükdə lider cəmiyyət miqyasında əhalinin böyük hissəsini sosial problemlərin həllinə cəlb edir. Bəşəriyyətin siyasi tarixi zaman baxımından istər qısa müddətləri, istərsə də daha uzun intervalları əhatə edən müxtəlif liderlik nümunələri ilə zəngindir. Lakin bütün dövrlər üçün xalqın lideri olmaq siyasətdə nadir hadisədir. Azərbaycan cəmiyyətində də sosial və siyasi problemlərin həlli məsələlərində liderliyin rolu böyükdür. Tarixən Azərbaycan dövlətində baş verən dəyişikliklərdə, hadisələrdə, böyük şəxsiyyətlərin, siyasi liderlərin fəaliyyəti danılmazdır. Azərbaycan xalqının böyük oğlu Heydər Əliyev məhz belə siyasi fenomenə aid liderlərdəndir. O, işığı heç vaxt azalmayan, inamlı və sakit sayrışması ilə zaman-zaman bəşəriyyəti heyrləndirməkdə davam edən bir meqaulduzdur. Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra bərpa etdi. 1993-cü ilə qədər hakimiyyət başında duran insanların səriştəsizliyinin, idarəçilik qabiliyyətinə malik olmamasının, insanların qeyri-obyektivliyinin nəticəsi idi ki, xalq yeni əldə etdiyi müstəqilliyi itirmək təhlükəsi yaşayırdı. Nəhayət, xalqın iradəsi və təkidi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə gətirilən Heydər Əliyev şəxsiyyətinin apardığı liderlik siyasətinin nəticəsi idi ki, Azərbaycan xalqı böhranlı vəziyyətdən xilas olaraq sosial-iqtisadi, sabit həyat tərzinə, siyasi və mədəni inkişaf yoluna qədəm qoydu.

Zaman bizdən – müstəqil Azərbaycanın müasir vətəndaşlarından israrla tələb edir ki, Heydər Əliyevi Azərbaycan dövlətçiliyinin banisi kimi dərk edək və onu yüksək qiymətləndirək. Cəmiyyətin integrasiya mexanizmi olmaqla siyasi liderlik yalnız siyasətçinin fəaliyyətinin hüquqi reqlamentasiyası vasitəsilə deyil, həmçinin mənəvi aksioloji tənzimləyicilər yolu ilə yaradılır [1, 163]. Ümummilli lider Heydər Əliyev realist və pragmatik yanaşma çərçivəsində ümumi azərbaycançılıq ruhunun birləşdirdiyi yekdil millətin keşiyində dayanaraq fəaliyyət qabiliyyətli dövlət yaratmaqla tələklü uğurlara nail olmuş, ölkənin uzunmüddətli perspektiv inkişafının Azərbaycanın gələcəyi üçün əhəmiyyət kəsb edən strateji istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Heydər Əliyev dünya miqyaslı siyasi lider istedadına malik idi. Bu istedad xalqın inkişaf yollarını aydın görməkdə və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə ardıcıl nail olmaqda parlaq şəkildə təzahür etmişdir. O, Azərbaycanın modernləşməyə əsaslanan milli inkişaf strategiyasının – azərbaycançılıq, milli birlik, sosial ədalət, əhalinin iqtisadi firavanlığı, ölkəmizin ərazi bütövlüyü ideyalarına əsaslanan müstəqil, firavan və siyasi baxımdan sabit dövlət qurulması strategiyasının təməlini qoymuşdur. Ümummilli liderimizin əsas məqsədi bölgədə sülh və sabitlik yaratmaq, iqtisadi əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi olmuşdur. Bunun üçün də ordu quruculuğuna xüsusi diqqət yetirmiş, orduda maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsində, hazırlıq və peşəkarlıq səviyyəsinin artırılmasında böyük işlər görmüşdür. İqtisadi islahatların və siyasətin paralel aparılması yolunda gördüyü işlər iqtisadi proqramların bütün sahələrdə həyata keçirilməsi üçün möhkəm zəmin yaratdı [2, 63].

Heydər Əliyev müstəqil dövlətimizin banisi, ölkədə demokratik dəyişikliklərin əsas təşəbbüsçüsü olmaqla davamlı inkişafın Azərbaycan modelinin əsasını qoymuşdur.

Hakimiyyətdə olduğu illərdə sərrast hakimiyyət vertikalını qurmaqla dövlətçiliyi möhkəmləndirmiş, sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatının istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Onun təbiətən ünsiyyət üçün açıq, səmimi insan olması demokratik proseslərin inkişafı və vətəndaş cəmiyyəti təsisatları ilə dialoqun fəallaşmasına şərait yaradırdı. Tarixi təcrübə göstərir ki, real siyasətçi öz siyasi proqramlarını işləyib hazırlayarkən siyasi, sosial vaxt mövcudluğunu nəzərə almalı, strateji məqsədlər və taktik vəzifələr irəli sürməklə yanaşı siyasi strategiyasında nəzərdə tutduqlarını həyata keçirdiyi sosial məkan miqyasları və zaman amili ilə uzlaşdırılmalıdır. Liderlik missiyası təkcə şəraiti təhlil edib qərarlar qəbul etməklə bitmir, bu, həm də və ilk növbədə liderin təklif etdiyi tədbirlərin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan insanların zəkasına və enerjisinə təsir göstərmək bacarığı deməkdir. Biz, Azərbaycan vətəndaşları Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hərtərəfli ölçülüb-biçilmiş genişmiqyaslı iqtisadi və siyasi dəyişikliklər planının işlənilib hazırlanmasının və həyata keçirilməsinin şahidi olmuşuq. Heydər Əliyevin zəngin idarəçilik təcrübəsi, onun istər ölkə daxilində, istərsə də ölkə xaricində son dərəcə yüksək nüfuz sahibi olması, qazanılmış nəticələrin təsbit edilməsinə və ölkə qarşısında duran uzunmüddətli strateji məsələlərin həllinə şərait yaratmışdır.

2008-ci ildə bütün dünyanı bürümüş iqtisadi böhran neçə-neçə ölkənin iqtisadiyyatını bərpad etmiş, iri qonşu dövlətləri iqtisadi kaos və defolt girdabına yuvarlatmışdır. Lakin hətta dünya böhranı şəraitində də uğur qazanmağın mümkün olmasını sübut edən Azərbaycan xalqı öz qüvvəsini, həyatı yaxşılaşdırmaq, bütün sahələrdə firavanlığa nail olmaq imkanını nümayiş etdirmişdir. Heydər Əliyev tərəfindən işlənilib hazırlanmış siyasi strategiya Azərbaycan cəmiyyətini səfərbər etməyə və sıx birləşdirməyə şərait yaratmışdır. Siyasi lider sosial zamanı əsas götürərək siyasi quruluşu nəzərdən keçirir, ona konkret tarixi yanaşmaqla daha düzgün təhlil edir [3, 136]. Tamamilə qanunauyğun haldır ki, bir sıra milli iqtisadiyyatların beynəlxalq iqtisadi arenadan silinməsi ilə nəticələnmiş 2008-ci il böhranının qorxunc dalğaları da bizim ölkəni sarsıtmadı. Azərbaycan iqtisadiyyatı möhkəm təmələ əsaslandığına görə belə hallar onun üçün qorxulu deyildir.

Prezident İlham Əliyev 2013-cü ildə Davosda keçirilən Dünya İqtisadi Forumunda demişdir: “Bu gün bizim iqtisadiyyatımız çox sabitdir. Biz iqtisadi böhran illərində belə inkişafımızı davam etdirə bilmişik. Azərbaycan iqtisadiyyatı dünyada ən sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyatlardan biridir. Biz 10 ildən də az müddətdə ümumi daxili məhsulu üç dəfə, yəni 300 faizdən çox artırma bilmişik. Hazırda iqtisadiyyatımız daha da şaxələnilib. Özü də bu, təkcə enerji sahəsinə deyil, yüksək texnologiyalar, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və xidmət sahələrinə də investisiyaları cəlb etməkdir”. Belə sabit iqtisadi firavanlıq şəraitində vətəndaşlar əmin olurlar ki, bizim ölkəmiz modernləşmə və informasiya texnologiyalarının inkişafı yolu ilə bundan sonra da müvəffəqiyyətlə irəliləyəcəkdir. Beynəlxalq nüfuzə malik olan əsas reyting agentlikləri bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin kredit reytinglərini aşağı saldıqları bir vaxtda, Azərbaycanın kredit reytinglərinin qaldırılması sevindirici haldır. Bu, o deməkdir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı rəqabətə davamlı iqtisadiyyatdır. Prezident İlham Əliyev bu münasibətlə deyir: “Makroiqtisadi sabitliyə görə Azərbaycan dünya miqyasında birinci onluqdadır. Bütün bunlar statistik göstəricilərdir. Bunu inkar etmək olmaz. Bunu nəzərə almamaq olmaz. Bu, realıqdır. Bu realıq bir daha onu göstərir ki, seçdiyimiz yol düzgün yoldur.

Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranması, Azərbaycan xalqının növbəti dəfə öz müdrikliyini göstərərək ulu öndər Heydər Əliyevi hakimiyyətə dəvət etməsi ölkəmizin inkişafına yüksək təsir göstərdi. Eyni zamanda, onu da qeyd etməliyik ki, Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılması Azərbaycanda əslində siyasi sistemin yaradılması demək idi. Çünki o vaxta qədər bizdə siyasi sistem mövcud deyildi. Heydər Əliyev qəlbinin bütün hərərətini Azərbaycana həsr etmişdi. O, Azərbaycanı sadəcə Vətən deyil, özünə doğma ev hesab edirdi, onun hər bir sakininə ata kimi diqqət və qayğı göstərirdi. Bu gün bütün dünyada Azərbaycanla ilk növbədə ona görə maraqlanırlar ki, Azərbaycan postsovet məkanında siyasi və iqtisadi inovasiyaları ən fəal şəkildə tətbiq edən ölkələrdən biri hesab edilir və bu nailiyyət ilk növbədə Heydər Əliyevin – Şərqi müdrikliyini və Qərbi dinamizmini özündə təcəssüm etdirən, Azərbaycanı dünyaya tanıdan, sülhə, sabitliyə və təhlükəsizliyə sadıqlığı ilə tanınan dahi bir

insanın xidmətidir. Əminliklə deyə bilərik ki, Heydər Əliyevin bütün həyatı xalqa xidmət etməkdən ibarət böyük bir missiya idi. Buna görə Azərbaycan vətəndaşı heç vaxt belə bir problem qarşısında qalmayacaqdır. Ənənəyə görə siyasi liderin missiyası iki koordinatla müəyyən olunur: xalqın iradəsini ifadə etmək və dövlətçiliyi möhkəmlətmək. Azərbaycanın dövlət suverenliyi əldə etməsi və dünyanın siyasi xəritəsində müstəqil Azərbaycan adlı bir dövlət yaranması üçün dövlətin və hakimiyyətin məxsusi Azərbaycan modeli işlənib hazırlanmalı idi. Dövlət başçısı olaraq Heydər Əliyev çox mürəkkəb daxili və geosiyasi bir şəraitdə müstəqil və demokratik dövlət yaratmaq kimi tarixi məsuliyyəti öz üzərinə götürdü, onun siyasi kursu ölkəmizin ən yeni tarixinin bütün gedişinə, Azərbaycan dövlətçiliyinin təşəkkülünə və möhkəmlənməsinə təsir göstərdi

Azərbaycanda dövlət sisteminin özəyinə çevrilmiş prezidentlik institutunun təşəkkülü və möhkəmlənməsi Prezident Heydər Əliyevin şəxsiyyəti ilə əlaqələndirilir. Milli liderin şəxsinə güclü və sabit dövlət hakimiyyətinin bərqərar olması zərurəti iqtisadi, siyasi və sosial sahədə dəyişikliklərin ilk illərindən özünü göstərmişdir. Azərbaycan xalqı müstəqilliyə nail olduqdan sonrakı ilk illərdə dövlətçiliyin və onun əsaslarının yaradılması, ölkənin idarə edilməsi gündəmdəki ən kəskin məsələ idi. Hələ tam dərk edilməmiş, əksər hallarda idarə edilməyən demokratiya dalğasında bu məsələnin həlli üçün konkret proqram, strategiya və taktika yox idi. Deməli, inkişaf oriyentirləri və gələcək haqda aydın siyasi təsəvvür də yox idi. Bu şəraitdə Heydər Əliyev növbəti dəfə öz qüdrətli təbiətinə xas olan dəqiqlik və konkretlik nümayiş etdirərək, amorf, deməli manipulyasiyaları qətiyyətlə rədd edərək, bunun əvəzinə milli müstəqilliyin əsası kimi dövlətçiliyin inkişafı və möhkəmlənməsi kursunu təklif etdi. Heydər Əliyevin təşəbbüsləri sayəsində Azərbaycan cəmiyyətinin həyatının bütün sahələrində islahatlar başlandı. Yeni iqtisadi münasibətlərin, pul-kredit, büdcə və gömrük sistemlərinin formalaşması idarəçilik, mənəvi-mədəni, elm-təhsil siyasətinin kökündən dəyişdirilməsini tələb edirdi. Yaranmış vəziyyət çevik və qeyri-ordinar qərarlar qəbul edilməsini sürətləndirirdi. Dövlət başçısının fərmanları ilə elə qanunlar qəbul edildi ki, bu qanunlar olmadan ölkənin və cəmiyyətin modernləşdirilməsi sadəcə mümkün olmazdı. Milli modernləşmə yolunu müəyyən etmiş Prezident Heydər Əliyevin siyasi iradəsi və qətiyyəti məhz həmin dövrdə üzə çıxdı. Bir sıra nüfuzlu xarici ekspertlərin vurğuladığı kimi, sözün hərfi mənasında iki il müddətində gələcək dinamik inkişaf üçün baza hazırlanmaqla iqtisadiyyatda bir sıra struktur məsələləri həll edildi. Məhz o vaxt - ötən əsrin 90-cı illərində neft-qaz layihələri əsasında vəziyyəti yaxşılaşdırmağa doğru kökündən dəyişmək, boru kəmərlərinin çəkilişinin strateji yollarını prinsipial baxımdan müəyyən etmək mümkün oldu. Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dövlətinin vəhdətini təcəssüm etdirməli olan prezidentlik institutunun modernləşmə xarakteri Azərbaycanda islahatların gedişində daha aşkar görünürdü. Keçid dövrü şəraitində tələb edilən prezident idarəçilik forması ən qısa müddətdə güclü və konsolid edilmiş hakimiyyət sistemi yaradılması, sosial iqtisadi şəraitin sabitləşdirilməsi üçün güclü siyasi baza rolunu oynamışdır. Prezident idarəçilik forması hakimiyyətin qanunvericilik və icraçılıq şaxələrinin sinerjiyasını, onların çəkilmə və tarazlama sisteminə, səmərəli qarşılıqlı təsirinə əsaslanan vahid işlək mexanizm şəklində inteqrasiyasını təmin etmişdir. Azərbaycanda prezidentlik institutu dünya miqyaslı görkəmli lider Heydər Əliyevin şəxsiyyəti ilə birlikdə ölkənin davamlı inkişafı, onun dünya birliyinə daxil olması, bütün mənfi amillərə və təhdidlərə uğurla müqavimət göstərməsi üçün zəruri şərt idi. Bu nəticə həyatın gedişi ilə təsdiqlənmişdir. Onun arxasında Heydər Əliyevin həqiqətən titanik əməyi və görkəmli istedadı durur. 1990-cı illərin axırlarında beynəlxalq siyasət elmində “Əliyev fenomeni” termini yaranmışdır. Dinamizm, islahatlara meyl, pragmatizm və yüksək səmərəliliyə malik idarəçiliyin nadir şəkildə birləşməsini ifadə edən “Əliyev fenomeni” sabit inkişaf, sosial həmrəylik, milli birlik, fəaliyyətdə olan azərbaycançılıqdır. Mütərəqqi ideya olan azərbaycançılıq modernləşmə tranzitinin optimal şəkildə həyata keçməsinə və milli inkişaf məsələlərinin həllini təmin edir. Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda, onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən – inteqrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir [2, 112]. Gələcəyə yönələn və mütərəqqi ideya kimi çıxış

edən azərbaycançılıq modernləşmə tranzitinin optimal axını və milli inkişaf məsələlərinin həllini təmin etmişdir. Azərbaycançılığın baza dəyərlərinə bağlılıq bizim solumun birləşdirici amilinə çevrilməklə ictimai sabitliyi və firavanlığı, islahatların uğurunu, qlobal siyasətdə milli mənafehlərin həyata keçirilməsini təmin edir. Heydər Əliyevin siyasi missiyasının daha bir fenomeni ondan ibarətdir ki, dövlət idarəçiliyi Avropa standartlarına ciddi diqqət yetirməklə möhkəm administrativ sistem yaratmışdır. Vaxtilə Heydər Əliyevin irəli sürdüyü strateji məsələ – Azərbaycan administrativ idarəçilik kompleksini Avropa normalarına maksimal dərəcədə uyğunlaşdırmaq vəzifəsi bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilir.

Siyasi liderlik hakimiyyətin ən yüksək və geniş, əhatəli formalarından biridir. Lakin bu fitri qabiliyyətin Azərbaycan dövlətinin hüquqi əsaslarında öz harmonik əksini tapması məhz H.Əliyevin şəxsiyyəti sayəsində mümkün olmuşdur. Ölkəmiz üçün inkişaf modelini, yaxın və uzaq perspektiv üçün onun siyasi və iqtisadi gələcəyini məhz bu qeyri-adi insan müəyyən etmişdir. “Azərbaycan yolu”nun bütün dünyada qəbul edilməsinin bilavasitə nəticəsi kimi, indi ölkəmiz beynəlxalq aləmdə yüksək nüfuz qazanmışdır. U.Çörçill qeyd etmişdir ki, gərək sən öz ölkən uğrunda ölməyə hazır olasan, lakin bundan daha vacibi odur ki, sən öz ölkən naminə yaşamağa hazır olasan [4, 201]. Heydər Əliyev öz ölkəsi naminə yaşadı və yaratdı. Heydər Əliyevi müəyyən mənada kommunikativ mühəndis qurğusunun müəllifi hesab etmək olar. Azərbaycan xalqının ümummilliyə lideri bu və ya digər mövqeləri insanlara zorla qəbul etdirməyə çalışmırdı, o, müvafiq ideyanın məqsədlərini insanlara izah edir, nəticədə insanlar onun müttəfiqlərinə çevrilirdi. Bizim cəmiyyətin dəyər oriyentasiyaları sistemində azərbaycançılıq meyarlılığı məhz bununla müəyyən edilir.

Milli inkişafın ümummilliyə lider tərəfindən işlənilib hazırlanmış siyasi kursu həm dövlət idarəçiliyi texnologiyalarının məqsəd funksiyalarını, həm də dövlətçilik fəaliyyətinin bu növünün dəyər-normativ məzmununu əhatə edir. Hər bir dövlətin tarixi unikalıdır. Azərbaycan dövlətçiliyinin unikalılığı isə Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyev bizim hamımızın nəzərində Vətəni fədakarcasına sevmək nümunəsi olmuşdur. Onun azərbaycançılıq ideyası Azərbaycan vətəndaşları üçün, bizim hər birimiz üçün mənəvi kateqoriyaya çevrilmişdir. Buna görə də Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasi missiyayı bütünlüklə dərk edərək, anlayır ki, bu insan olmasaydı, respublika sadəcə məhv olardı.

Elmi yeniliyi: Məqalədə siyasi liderliyin hakimiyyətin ən yüksək və geniş, əhatəli formalarından biri olması, Avropa normalarına uyğun, Azərbaycan administrativ idarəçilik kompleksi məsələsi geniş şərh edilmişdir

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ümummilliyə lider Heydər Əliyev realist və pragmatik yanaşma çərçivəsində ölkənin uzunmüddətli perspektiv inkişafının Azərbaycanın gələcəyi üçün əhəmiyyət kəsb edən strateji istiqamətlərini müəyyən etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dirçəliş XXI əsr. Bakı, 2008, 427 s.
2. İsgəndərzadə M. Politologiyanın əsasları. Bakı, 2012, 210 s.
3. Монтескье Ш. Избранные произведения. М.: “Мир”, 1995, 351 с.
4. Шестапов Е. Личность и политика. М.: “Политиздат”, 1988, 245 с.
5. Mirzazadə A. Demokratiya. Bakı, 2003, 370 s.

РЕЗЮМЕ

ФЕНОМЕН ПОЛИТИЧЕСКИХ ЛИДЕРОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Рзагулиева С.Д., Джавадлы Р.Р.

Ключевые слова: лидер, народ, социальный, политика, интеграция

В статье отмечается, что институт политического лидерства Азербайджана рассматривается в качестве сложной системы, которой присущи соответствующие механизмы претворения его в жизнь. Поднимается вопрос о политическом времени и рассматриваются тенденции, формирующие социальный характер того или иного строя.

SUMMARY
THE PHENOMENON OF POLITICAL LEADER IN AZERBAIJAN
Rzaguliyeva S.D., Javadli R.R.

Key words: leader, people, social, political, integration

Being leadership as superior, spread and comprehensive forms of state power, the problem of Azerbaijan administrative management complex have been interpreted in the article.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **28.11.2014**
 son variant: **04.12.2014**

UOT 364.465

GƏNCLƏRLƏ SOSIAL İŞ MÜASİR DÖVRÜN AKTUAL PROBLEMİ KİMİ**MƏMIYEV CAVID MƏHƏRRƏM oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent***FƏRMAYILOV ANAR HÜMBƏT oğlu***Azərbaycan Turizm İnstitutu, müəllim**e-mail: afat.rafiyeva@gmail.com*

Açar sözlər: *sosial işin təşkili, gənclərlə sosial iş, sosial-demoqrafik qrup, sosial xidmət, sosial müdafiə sistemi, sosial reabilitasiya, dövlət gənclər siyasəti*

Müasir dövrdə gənclərlə sosial işin təşkili bütün dünya ölkələrində ən aktual problemlərdən biridir. Zamanın gerçəklikləri əhalinin ayrı-ayrı qruplarının, o cümlədən ənənəvi olaraq qabaqcıl ideyaların daşıyıcısı sayılan qrupların da sosial vəziyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklər doğurmuşdur. Yeni şəraitdə əsas yerlərdən biri gənclərə aiddir. Onların seçdiyi sosial yönümlər cəmiyyətin gələcəyini müəyyənləşdirəcək.

Sosioloji planda gənclərin sosial inkişaf meyllərində obyektiv amil sayılan ictimai tərəqqinin təsirinin iki tərəfi ayırd edilir. Bir tərəfdən, gənclərin cəmiyyətin sosial sturukturuna qoşulması xüsusiyyətləri makromühitin dəyişən obyektiv və subyektiv şəraiti vasitəsilə ifadə olunur. Bu isə həm gənc nəslin sosial simasının formalaşmasına, həm də sosial strukturun özünün inkişaf səviyyəsinə təsir edir. Digər tərəfdən, ictimai tərəqqi amilləri gənclərin şüurunda əks olunaraq, onların davranış proqramlarında tələbatlarına, maraqlarına, sərvət meyllərinə təsir göstərir, son nəticədə bu da gənclərin sosial simasında əksini tapır.

Gənclik onu (başqalarına nisbətən) müstəqil sosial-demoqrafik qrup kimi müəyyənləşdirən ictimai münasibətlər və ictimai formalarla səciyyələnir. Xüsusi sosial-demoqrafik qrup kimi gənclik, hər şeydən əvvəl, onun obyektiv mahiyyətindən irəli gələn bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Gənclərin sosial xüsusiyyətləri sosial strukturun istehsalı prosesində tutduğu spesifik mövqe ilə, habelə artıq bərqərar olmuş ictimai münasibətlərin nəinki varisi olmaq, eləcə də onları dəyişdirmək bacarığı ilə, yəni gənc adamın əsas potensial qüvvələri ilə müəyyən olunur. Bu proses daxilində yaranan ziddiyyətlər gənclərin özünəməxsus problemlərinin bütöv bir kompleksinin əsasını təşkil edir [1, 36].

Gənclər – sosial yetkinliyin təşəkkül dövrünü yaşayan xüsusi sosial-demoqrafik qrupdur. Onun mövqeyi cəmiyyətin sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə müəyyən olunur.

Gənclik dövrünün həudları mütəhərrikdir. Onlar cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafından, rifah və mədəniyyətin əldə edilmiş səviyyəsindən, adamların həyat şəraitindən asılıdır. Bu amillərin təsiri real olaraq insanların həyat müddətində, gənclik dövrünün 14 yaşdan 30 yaşa kimi genişlənməsində təzahür edir. Aşağı yaş həddi onunla müəyyənləşir ki, məhz bu dövrdə yeniyetmə sosial planda ilk dəfə seçim hüququna malik olur: məktəbdə təlimini davam etdirmək, texniki və ya humanitar kollecə, litseyə daxil olmaq, yaxud işə düzəlmək. Otuz yaşa çatanda insan, bir qayda olaraq, professional yetkinliyə nail olur, onun ailəsinin formalaşması sona çatır, o, cəmiyyətdə müəyyən mövqe tutur.

Gənclərin gələcək həyatlarını uğurlu qurmaları baxımından onların kompleks sosial xidmətlərlə təmin olunmaları ən vacib məsələlərdən biridir. Burada gənclərə sosial-iqtisadi, tibbi-sosial, psixoloji, sosial-məişət, hüquq və digər sosial xidmətlərin göstərilməsi nəzərdə tutulur [2, 84-85].

Sosial xidmət - sosial xidmət göstərilməsini həyata keçirən idarə, müəssisə, təşkilat və müxtəlif mülkiyyət formalarının ayrı-ayrı hüquqi şəxsləri, eləcə də sosial xidmət üzrə hüquqi şəxs olmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan vətəndaşlardır. Gənclərin sosial müdafiəsi sisteminə sosial xidmət müəssisələrinin aşağıdakı sturukturları aiddir:

1. Hər bir şəhər, rayon üçün müəssisələrin mütləq minimumu. Bura daxildir:

- a) sosial xidmət mərkəzi (şöbələr: evdə sosial yardım, gün ərzi, müvəqqəti qalma, təcili sosial yardım);
 - b) ailə və uşaqlara sosial yardım mərkəzi;
 - c) yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün sosial-reabilitasiya mərkəzi;
 - d) sosial qonaq evi;
 - e) uşaq və yeniyetmələr üçün sosial sığınacaq.
- 2. Şəhər və rayonlarda əlavə şöbə. Bura daxildir:**
- a) psixoloji-pedaqoji yardım mərkəzi;
 - b) telefonla təcili psixoloji yardım mərkəzi;
 - c) şəfqət evi;
 - d) məhdud imkanlı şəxslər üçün (o cümlədən, uşaq və yeniyetmələr üçün) reabilitasiya mərkəzləri.
- 3. Respublika, vilayət, bölgə, rayonlararası müəssisələr. Bura daxildir:**
- a) valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara və gənclərə yardım mərkəzləri;
 - b) internat-evlər: uşaq, psixonevroloji, xüsusi;
 - c) məhdud imkanlı şəxslər üçün yataqxana.

Gənclərin sosial xidmətlərə real tələbatlarının öyrənilməsi onlara sosial xidmət göstərilməsi sisteminin formalaşdırılması zamanı başlıca elementdir. Tədqiqatlara əsasən, gənclər, hər şeydən əvvəl, əmək birjalarına, hüquq müdafiəsi və hüquq məsləhəti məntəqələrinə, “etimad telefonuna” və daha sonra gənc ailəyə yardım mərkəzinə, evdə konflikt situasiyalara məruz qalmış yeniyetmələr üçün yataqxana-sığınacağa ehtiyac hiss edirlər. Bu zaman cavan fəhlələr hüquq müdafiəsi və hüquq məsləhəti məntəqələrinə, gənclər üçün əmək birjalarına, gənc ailəyə yardım mərkəzinə; təhsil alanlar-etimad telefonuna, müxtəlif konsultasiyalara üstünlük verirlər.

Gənclər bir sıra hallarda “etimad telefonuna” üstünlük verirlər. Bu, onların həyatında konfliktliyin artması, çox zaman ailədə, məktəbdə anlaşılmanın olmaması, əsil dost tapmaq və sadəcə, ünsiyyətdə olmaq bacarığının olmamasından irəli gəlir. Rəyi soruşulanların yalnız 30-40%-i belə hesab edir ki, məktəblərdə, peşə məktəblərində iqlim normaldır, əlverişlidir, təxminən hər ikinci adam müəllimlər və şagirdlər arasında anlaşılmanın olmadığını göstərir. 50%-dən çoxu ailədə öz mövqeyindən narazıdır. Bəziləri tənhalıq hissindən, başqaları yaşlıların həddən ziyadə himayəsindən şikayət edirlər, üçüncüləri böyüklərə tabe olmaq zərurəti razı salmır [3, 104].

Ölkəmizdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan gənclərin sosial və ictimai həyata inteqrasiya olunması üçün dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları tərəfindən bir sıra addımlar atılır, çərçivə qanunları qəbul edilir. Həmin qanunlarda əlil gənclərin sosial reabilitasiyası, sosial müdafiəsi haqqında maddələr olmaqla qanunvericiliyin mövcud ümumi bazası xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların sosial müdafiəsinə xidmət edir. “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili(xüsusi təhsil) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” kimi qanunlar bu qəbildəndir.

Ancaq bütün bunlarla yanaşı həmin kateqoriyadan olan gənclərin problemləri də az deyildir. Bu gün fiziki qüsuru olan gənclərin ictimai nəqliyyatdan istifadəsinin çətinliyi, təhsil ocaqlarının giriş-çıxış qapılarında şəraitin olmaması, yollarda səsli işıqforların quraşdırılmaması, bəzi hallarda məşğulluq mərkəzlərində rastlaşdıqları problemlər, Brayl əlifbası ilə yazılmış dərsliklərin, səsli kompüterlərin əldə edilməsindəki bir sıra çətinliklər onları bir növ cəmiyyətdən təcrid vəziyyətə salır [4, 147].

Bundan başqa, əlil gənclərin ən böyük çətinliyi cəmiyyətin belə gəncləri öz aralarına qəbul etməməsidir. Məlum olduğu kimi, dünyanın bir çox ölkələrində, hətta inkişaf etmiş ölkələrdə belə fiziki qüsuru olan şəxslər cəmiyyət tərəfindən ayrı-seçkiliyə məruz qalır. Əksər valideynlər belə gəncləri cəmiyyətdən təcrid edib, bəzən isə uşaq yaşlarından onları internat evlərinə qoyurlar. Bu da belə insanlarda psixoloji problemlərin yaranması ilə müşahidə olunur. Digər

hallarda isə insanlar fiziki qüsuru olan şəxslərlə yazıq, köməksiz biri kimi rəftar edirlər. Bu isə onların özünə qapanması və insanlardan uzaq gəzməsi ilə nəticələnir [5, 193].

Gənclərin sosial problemlərinin həllində Azərbaycan Respublikasının qəbul etdiyi Dövlət gənclər siyasəti qanunu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət gənclər siyasəti – gənclərin öz bilik və bacarıqlarının, təbii potensialının effektiv reallaşdırılmasını, cəmiyyətdə layiqli yer tutmasını təmin edən şəraitin yaradılması məqsədilə dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş prioritetlər və həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. Gənclərin hərtərəfli inkişafı ölkənin sosial-iqtisadi, elmi və mədəni inkişafı ilə sıx əlaqədədir, onun global rəqabətə davamlılığının, milli təhlükəsizliyinin vacib şərtlərindəndir.

Yeni nəslin inkişafının əsas vasitəsi - gənclərin dövlətin və cəmiyyətin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında iştirakının təmin edilməsidir.

Dövlət gənclər siyasəti bu məqsəd və prinsiplərin reallaşdırılması üçün hazırlanıb, müvafiq hüquqi sənədlərdə öz əksini taparaq hökumət qurumları tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycanda dövlət gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi bunun üçün əsas cavabdeh dövlət qurumu kimi Gənclər və İdman Nazirliyinə tapşırılmışdır.

Gənclər siyasətinin əsas istiqamətləri “Gənclər siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilib:

- Gənclərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi və mədəni həyatda iştirakı;
- İstedadlı gənclərə dövlət qayğısı;
- Gənclərin sağlamlığının qorunması və fiziki inkişafı;
- Gənclərin məşğulluğunun təmin edilməsi;
- Gənc ailələrə dövlət yardımı;
- Gənclər təşkilatlarına dövlət yardımı.

2005-ci ildə Azərbaycan respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış “Azərbaycan Gəncliyi Dövlət Proqramı”nın (2005-2009-cu illər) məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- gənc nəslin Vətənə məhəbbət, Azərbaycan xalqının tarixinə, mədəni irsinə, dövlət dilinə və rəmzlərinə, milli-mənəvi dəyərlərinə hörmət ruhunda tərbiyə olunması;
- gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi işinin gücləndirilməsi, onların hərbi xidmətə hazırlanması;
- gənclər arasında hüquq pozuntularının, narkomaniyanın və digər zərərli vərdişlərin profilaktikası sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- istedadlı gənclərin aşkar edilməsi, onların öz qabiliyyətlərini inkişaf etdirə bilmələri üçün şəraitin yaradılması;
- gənclərin sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi, bazar iqtisadiyyatının əsaslarına dair biliklərə yiyələnməsi, peşə hazırlığının yüksəldilməsi və məşğulluğunun təmin edilməsi məqsədi ilə tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- sosial müdafiəyə ehtiyacı olan gənclərin, o cümlədən, gənc ailələrin problemlərinin həllinə köməklik göstərilməsi;
- gənclərin sağlamlığının qorunması sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi, kütləvi bədən tərbiyəsinin və idmanın inkişaf etdirilməsi;
- ölkənin ictimai-siyasi həyatında gənclərin fəal iştirakı, uşaq və gənclər üzrə təşkilatların formalaşması və inkişafı üçün şəraitin yaradılması;
- gənclərin beynəlxalq əməkdaşlığı sahəsində layihələrin həyata keçirilməsinə, gənclər təşkilatlarının beynəlxalq əlaqələrinin qurulmasına, onların nümayəndələrinin beynəlxalq tədbirlərdə iştirakına köməklik göstərilməsi.

Azərbaycan gənclərinin cəmiyyətin inkişafında və öz problemlərinin həllində rolunu artırmaq, ölkənin gələcək inkişafında iştirakını və məsuliyyətini yüksəltmək, paytaxt və regionlarda yaşayan gənclərin fikir mübadiləsinə şərait yaratmaq, gənclər və dövlət qurumları, hökumət nümayəndələri ilə açıq ünsiyyəti asanlaşdırmaq məqsədilə Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən hələ 1995-ci ildə Azərbaycan Gənclərinin Forumunun keçirilməsi təşəbbüsü irəli sürülmüşdür.

I forum 2 fevral 1996-cı ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və iştirakı ilə keçirilmişdir.

1997-ci il fevralın 1-də forumun ildönümü münasibəti ilə gənclərin bir qrupunu qəbul edən Cənab Heydər Əliyev 2 fevral -Azərbaycan gəncləri gününün elan edilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdır. Həmin vaxtdan etibarən ənənəvi olaraq hər il 2 fevral Azərbaycan gənclərinin bayramı kimi təntənəli şəkildə qeyd olunur.

II forum 1999-cu ildə Bakı şəhərində Cənab Heydər Əliyevin iştirakı ilə keçirilib.

III forum 13 oktyabr 2003-cü ildə Bakı şəhərində keçirilib.

IV forum 2005-ci ildə Bakı şəhərində keçirilib.

V forum 03 oktyabr 2008-ci ildə Bakı şəhərində keçirilib.

VI forum 25 oktyabr 2011-ci ildə Bakı şəhərində keçirilib.

Artıq regionlarda gənclərin dəstəklənməsi və onların məşğulluğu üzrə məsləhət xidmətlərinin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə gənclərin sosial müdafiəsi sistemində sosial xidmət müəssisələrinin strukturu ilk dəfə ətraflı şəkildə şərh edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalə Azərbaycan Respublikasında gənclərə göstərilən sosial xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsinə yeni töhvələr verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədzadə R. H. Təhsil müəssisələrində psixoloji xidmət. Bakı: "Elm", 1996, 180 s.
2. Nağıyev Ə. T., Həsənov V. A. Ünvanlı sosial yardım. Bakı: "Nur" nəşriyyatı, 2003, 220 s.
3. Orucov E. Z. Ailə qanunvericiliyi və onun tətbiqi. Bakı: "Elm", 2004, 150 s.
4. Медведева Г. П. Основы социальной работы. Москва: «Наука», 2002, 290 с.
5. Курбатова В. Й. Социальная работа: теория и практика. Москва: «Наука», 2003, 330 с.
6. Sevinc Əzim qızı. İdarəetmə, yerli və regional özünüidarəetmə. Bakı: "Mütərcim", 2008, 246 s.
7. Fətəliyev X. Q. Məktəbdə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi. Bakı: "Maarif", 1987, 170 s.

РЕЗЮМЕ

СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА С МОЛОДЕЖЬЮ КАК АКТУАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОЙ ЭПОХИ

Мамиев Д.М., Фармаилов А.Г.

Ключевые слова: *организация социальной работы, социальная работа с молодежью, социально-демографическая группа, социальная услуга, социальная система защиты, государственная молодежная политика*

В статье молодежь характеризуется, прежде всего, как особая социально-демографическая группа, подробно описываются особенности присоединения ее к социальной структуре общества. Здесь также определяются возрастные ограничения для молодежи и отображаются услуги, в которых она больше всего испытывает потребность.

В представленной статье также, детально освещаются положения, вытекающие из Государственной молодежной политики Азербайджанской Республики.

SUMMARY
SOCIAL WORK WITH THE YOUTH AS AN ACTUAL PROBLEM
OF MODERN TIME

Mamiyev J.M., Farmayilov A.H.

Key words: *to organize social work, social work with the youth, social-demographic group, social service, social defence system, state youth policy*

The youth are characterized as a social demographic group in the article and their joining to the social structure of the society is explained in details. The limits of youth's age are determined and the kinds of service they need are also shown here.

The claims which come from State Youth policy of the Azerbaijan Republic were also elucidated in details in the article.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **21.11.2014**
 son variant: **02.12.2014**

UOT 330

İQTİSADI QLOBALLAŞMA**ABDULLAYEV LOĞMAN İMRAN OĞLU***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosenti**e-mail: ElnareMemmedova@box.az*

Açar sözlər: *iqtisadi qloballaşma, dünya təsərrüfatı, maliyyə böhranı, əmtəə bazarı, maliyyə bazarı, kapital, istehsal*

Müasir dövrün xarakterik cəhəti hakimiyyət uğrunda mübarizənin ağırlıq mərkəzinin iqtisadi sferaya keçməsidir. Əsrlərlə siyasi və hərbi vasitələrlə həll olunan hakimiyyət məsələsi hazırda iqtisadi müstəviyə keçir. İqtisadiyyatda qloballaşma özünü aşağıdakı proseslərdə göstərir:

- ümumdünya ümumi məhsuluna nisbətən beynəlxalq ticarətin daha yüksək sürətlə artması;
- kapitalın, əsasən də birbaşa kapital qoyuluşlarının həcmnin əsaslı sürətdə artmasının baş verməsi;
- beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti nəticəsində ölkələr arasında iqtisadi maneələrin və onların suverenliyinin zəifləməsi meyillərinin müşahidə olunması;
- global bank, maliyyə-kredit sisteminin inkişafı;
- dünya iqtisadiyyatının transmilli korporasiyaların nəzarəti altında olan payının artması;
- beynəlxalq sövdələşmələrin həyata keçirilməsində Ümumdünya Ticarət Təşkilatının, Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu kimi beynəlxalq təşkilatların rolunun getdikcə yüksəlməsi;
- süni maneələrin aradan qaldırılması nəticəsində xarici ticarətin artması;
- işçi qüvvəsinin ölkələrarası miqrasiyasının liberallaşması.

Qloballaşmanın iqtisadi üstünlükləri göz qabağındadır. Elmi-texniki tərəqqinin sürətli artımı, nəqliyyat və kommunikasiya məsrəflərinin aşağı salınması və beynəlxalq sazişlərin bağlanması inkişafı ticarətin, maliyyə və investisiyanın beynəlmiləlləşməsi səviyyəsinin artmasına gətirib çıxarmışdır. Qloballaşma istehsal amillərinin məhsuldarlığının artmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə, kooperasiya və ixtisaslaşma imkanlarının genişləndirilməsinə əsaslı təsir göstərmişdir. Hazırda ən global iqtisadi problem transmilli kapital və milli dövlətlər arasında olan qarşıdurmadır.

İqtisadi həyatın qloballaşması və beynəlmiləlləşməsi qarşılıqlı əlaqəli şəkildə baş verir. Ona görə də çox vaxt onlar arasında dəqiq sərhəd qoymaq çox çətin olur. İqtisadi qloballaşma altında iqtisadi və dövlət sərhədləri çərçivəsində qurulmuş bazarların məkəncə birləşmələri, yaxud da həmin dövr üçün beynəlmiləlləşmənin yüksək dərəcəsi başa düşülür. Başqa sözlə desək, qloballaşma deyəndə vahid dünya bazarının yaradılması prosesi nəzərdə tutulur. Bu halda qloballaşmanın əsas xüsusiyyətlərini beynəlxalq ticarətin liberallaşması, istehsal komplekslərinin beynəlmiləlləşdirilməsi və milli sərhədləri keçən maliyyə axınlarının meydana gəlməsi ilə əlaqələndirirlər.

İqtisadiyyatın qloballaşmasının aparıcısı qismində aşağıdakılar çıxış edirlər:

- texnologiyalarda, xüsusən də nəqliyyat, kommunikasiya və informasiya texnologiyalarında baş verən mütərəqqi dəyişikliklər;
- iqtisadiyyatların açıqlıq dərəcəsinin yüksəlməsi, beynəlxalq ticarətdə və investisiyalarda dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilən maneələrin ixtisar olunması;
- global əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün zəruri olan institutların inkişafı (ÜTT, BVF, Dünya Bankı).

İqtisadiyyatda qloballaşma özünü əsas 4 prosədə göstərir: dünya ticarətinin artımı, kapitalın beynəlxalq hərəkəti, işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti, bilik və texnologiyaların global yayılması [1, 37].

Qloballaşma nəticəsində beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi və təkrar istehsal zəncirinin bütün planet üzrə uzadılması təkrar istehsal probleminin kiçik hissələrlə paylaşdırılmasına və geniş ərazi üzrə disproporsiyasına, onların dünya təsərrüfatı mərkəzlərindən kənarlara köçürülməsinə səbəb olmuşdur.

İqtisadiyyatın qloballaşmasının effektlərindən biri beynəlxalq təsərrüfat əlaqələri sisteminin qeyri-sabitliyidir. Açıqlıq şəraitində konyunkturanın tsiklik artıb-azalmalarına ayrı-ayrı ölkələrdə birdən yaranan təsərrüfat həyatındakı pozuntular da əlavə oluna bilir ki, bunlar da milli hədudlardan kənara çıxma bilirlər. Bu böhranların qonşu regionlara, onların lokallaşdığı qitəyə və yer kürəsinin digər bölgələrinə yayılması ayrı-ayrı ölkələri, bir tərəfdən, maliyyə-iqtisadi təlatümlər infeksiyasından qorumaq üçün tədbirlər görməyə, birinci növbədə himayədarlıq hədlərini yüksəltməyə və antidempinq prosedurları tətbiq etməyə, yəni qloballaşmanın imperativlərinin əksinə getməyə məcbur edir. Digər tərəfdən, lokal tənəzzüllərin qlobala çevrilməsi ehtimalının artması dünya təsərrüfat fəaliyyətinin əsas iştirakçılarını böhran oyanışlarının qarşısını almaq üçün kollektiv cəhdlərin zəruriliyini dərk etməyə və antiböhran tədbirlərinin beynəlxalq koordinasiyasının yeni formalarını axtarmağa məcbur edir [2, 185].

Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsinin artması, beləliklə, dünya birliyi qarşısında inkişafın sürətləndirilməsi üçün yalnız yeni imkanlar açmır, həm də milli səviyyədə daha yuxarıda razılaşıdırma olmasa, həll edilə bilməyən yeni mürəkkəb problemlər doğurur. Başqa sözlə, dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminin qeyri-sabitliyi iqtisadi əməkdaşlığın həyata keçirilməsinin iştirakçılarının çoxunu qane edən şərtlərin işlənilməsində beynəlxalq birgə səylərin gücləndirilməsinə tələbat yaradır. Buna görə də dünya birliyinin siyasi dairələrdən elmi dairələrə kimi ən müxtəlif dairələrində dünya təsərrüfat əlaqələrinin tənzimlənməsinin ən optimal modellərinin axtarıları fəallaşdırılır.

İqtisadi ədəbiyyatda həm də istehsalın, əmtəə və maliyyə bazarlarının qloballaşmasını fərqləndirirlər. İstehsalın qloballaşması – şirkətlərin istehsal amillərinin dəyəri və keyfiyyətindəki milli fərqlər hesabına dünyanın müxtəlif regionlarının ehtiyatlarından istifadə etməklə üstünlük əldə etmələridir. Bu, onlara öz məsrəflərini aşağı salmağa və rəqabət mübarizəsində üstünlük əldə etməyə imkan verir. Daha çox müəssisələr beynəlxalq istehsalı genişləndirərək, transmilli istehsalı həyata keçirməklə özlərinin istehsal əməliyyatlarını xarici ölkələrdə həyata keçirirlər. Dünya təsərrüfatının qloballaşması prosesi sanki bir-birindən asılı olmayan iki bloka bölünür: nisbətən müstəqil transmilli kapital bazarının mövcud olmasını nümayiş etdirən maliyyə və beynəlxalq əmək bölgüsünün əksi olan, əmtəə və xidmətlərin mübadiləsinə əsaslanan istehsal (texnoloji). Lakin bu müstəqillik xeyli şərtdir və yalnız üzdən belə görünür. Əslində isə əmtəə və maliyyə bazarları qarşılıqlı əlaqədardır: bank kapitalı axınlarının arxasında çox vaxt sənaye korporasiyaları, əmtəə mübadiləsi arxasında isə maliyyə dairələri durur.

Əmtəə bazarının qloballaşması – tarixən müxtəlif və ayrıca fəaliyyət göstərən milli bazarların vahid global bazar şəklində birləşməsidir. Buna birinci növbədə şərait yaradan amillər müxtəlif millətlərdən olan istehlakçıların zövqləri və əmtəəyə üstünlük vermələrinin birləşməsi (konverqensiyası) prosesidir.

Maliyyə bazarlarının qloballaşması – bankların və digər maliyyə institutlarının beynəlxalq fəaliyyətinin genişlənməsidir. Bu, bir sıra amillərdən asılı olaraq baş verir:

- maliyyə bazarlarının liberallaşdırılması;
- texnoloji tərəqqi, əsasən də dünya miqyasında maliyyə bazarlarını həyata keçirməyə imkan yaradan elektron rabitə vasitələrinin meydana gəlməsi;
- maliyyə bazarlarının institusionalaşmasının artması.

Hazırda maliyyə sahəsi istehsal sahəsinə nisbətən daha çox beynəlmilləşmişdir. Son vaxtlar maliyyə bazarlarının qloballaşma prosesi bir çox ölkələrin pul tədavülünün, o cümlədən faiz dərəcələri və valyuta mübadiləsi əməliyyatlarının, bankların kredit əməliyyatları kəmiyyət məhdudlaşdırılmasının, kapitalların beynəlxalq hərəkətinin və s. s. s. tənzimlənməsindən imtina etməsi nəticəsində xeyli sürətlənmişdir [3, 97].

Müasir iqtisadi, sosial və siyasi problemlərə qlobal yanaşma tərzinin üstünlüyü onda deyil ki, belə yanaşma təzi bütün qoyulan suallara dərhal düzgün cavab verməyə çalışır, həm də ondadır ki, bu sualları düzgün qoymağa imkan verir. Digər tərəfdən, son dövrlərdə dünya iqtisadiyyatında, xüsusən maliyyə - valyuta bazarlarında baş verən proseslər - qlobal alverçilik kapital axınları və köpüklərin yaranması habelə, bunlarla əlaqəli olan Asiya maliyyə böhranı (1997-1998), Rusiya defoltu (1998), son qlobal maliyyə böhranı (2008) və müxtəlif ölkələrdə xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində aparılan liberallaşdırmanın həm müsbət, həm də neqativ təcrübələri (məsələn, Argentina böhranı (2001-2002), habelə qloballaşmanın böhran fazasına daxil olması barədə səslənən fikirlər qlobal maliyyə-iqtisadi inteqrasiya prosesinin heç də rahat olmadığını göstərir.

Beləliklə, hər hansı bir ölkədə konkret iqtisadi və sosial transformasiyaların konkret bir ərazidə daxili sosial-iqtisadi qüvvələrin və proseslərin təsiri altında baş verdiyinə baxmayaraq, həmin transformasiyaları doğuran səbəblərə, onların mahiyyəti və inkişaf perspektivlərinə, milli və dünya problemlərinin çılğınlaşdığı müasir dövrdə, yalnız həmin ölkənin daxili prizmasından baxılması kifayət deyil və yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Qeyd edək ki, XX əsrdə sənaye kapitalizmi maliyyə kapitalizminə çevrilmiş və maliyyə amillərinin rolu artmışdır. Maliyyənin beynəlxalq hərəkəti beynəlxalq əmtəə mübadiləsinə öz əhəmiyyətinə görə arxada qoymuşdur. Həmin proses son dövrlərdə daha da sürətlənmiş və ötən əsrin 90-cı illərində bütün dünyada real kapital ilə maliyyə kapitalı arasında nisbət 1:1 olduğu halda, indi 1:12 olmuşdur. Başqa sözlə, maliyyə kapitalının həcmi real kapitalın həcmi 12 dəfə üstələmişdir. Ona görə də qlobal maliyyə-iqtisadi mühit dünya iqtisadiyyatı üçün yeni və yüksək səviyyəli risklər yaratmışdır.

Qlobal maliyyə iqtisadi mühiti özünün qeyri-sabitliyi ilə səciyyələnir. Qloballaşma dövrü milli iqtisadiyyatların qeyri-sabitliyinin artması və böhranların yaranması ehtimalının artması ilə səciyyələnir. Maliyyə böhranları bu dövrdə bir çox ölkələrdə davamlı xarakter almağa başlamışdır. 2008-ci ildə ABŞ-dan başlayan və əksər dünya ölkələrinə yayılan maliyyə böhranı isə özünün dağıdıcı nəticələrinə görə 1930-cu il durğunluğundan sonra ən dəhşətli böhrandır. Əvvəlki böhranların əsas səbəbi valyuta sistemində yaranan problemlərlə əlaqədardırsa, sonuncu böhranın əsasında bank sektorunda yaranan ciddi problemlər dayanır.

Dünya ticarət mübadiləsi müasir şəraitdə artıq yalnız ölkələr arasında əmək bölgüsünü deyil, həm də milli hüdudlardan kənara çıxan transmilli konsernlərin daxilində istehsal funksiyalarının bölgüsünü əks etdirir. Elmi-texniki və istehsal-investisiya əməkdaşlığının intensiv inkişafı əmtəə və xidmətlər mübadiləsinin hüdudlarının yeni hüdudlara - beynəlxalq korporasiya mübadiləsinə, yerdəyişməsinə aparır. Bu prosesin təsiri altında milli iqtisadiyyatların, o cümlədən, təşkilati-idarəetmə xətti üzrə, istehsal-texnoloji yaxınlaşması baş verir. Hazır məhsulların dünya ixracının çox hissəsi (təxminən 80%-i) sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin payına düşdüyündən, əslində, məhz bu ölkələr ikitərəfli və ya çoxtərəfli razılaşmalar əsasında elm və texnika tutumlu istehsal məhsullarının mübadilə qaydalarını müəyyənləşdirir.

Beləliklə, maliyyə və istehsalın beynəlmilləşməsi milli bazarların get-gedə daha çox qovuşmasına aparır. Yer üzündə çoxtərəfli qaydada tənzimlənən, dünya əmək bölgüsünə əsaslanan və regionların makroiqtisadi xüsusiyyətləri ilə qovuşan beynəlxalq istehsal-maliyyə kompleksi yaranır. Onun əsasını bütün qitələrin bazarlarında öz aralarında rəqabət aparan və böyük iqtisadi təsirə malik olan Transmilli Korporasiyalar (TMK) təşkil edir. Perspektivdə, əsasən, bu kompleksin fəaliyyəti beynəlxalq əmtəə, xidmətlər və kapital axınlarının dinamikası və strukturunda dəyişiklikləri müəyyənləşdirəcək.

Elmi yeniliyi: İqtisadi qloballaşma proseslərinin üstün və çatışmayan cəhətləri araşdırılmışdır.

Təbii əhəmiyyəti: İqtisadi qloballaşma nəticəsində dünya miqyasında istehsal prosesində qənaət əldə edilir, dünyada istehsal amilləri daha səmərəli yerləşdirilir, elm və texnikanın nailiyyətlərinə çıxış daha da asanlaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı: "Elm", 2003, 520 s.
2. Добрынин А., Тарасевич Л. Экономическая теория. М.: Юрайт: 2000 г. 540 с.
3. Mikayılova S.M. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının makroiqtisadi problemləri. Monoqrafiya. Bakı: "Gənclik", 2009, 400 s.

**РЕЗЮМЕ
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ГЛОБАЛИЗАЦИЯ***Абдуллаев Л.И.*

Ключевые слова: *экономическая глобализация, мировое хозяйство, финансовый кризис, товарный рынок, финансовый рынок, капитал, производство*

В статье рассматриваются проблемы глобализации с конца XX - начала XXI веков. Процессы глобализации отражаются в транснациональные интересы мировых государств. Экономическая глобализация является основным направлением политики государств в мире. Экономическая глобализация в особенности создает материально-экономические условия для формирования глобальной экономики.

**SUMMARY
ECONOMIC GLOBALIZATION***Abdullayev L.I.*

Key words: *economic globalization, world economy, financial crisis, good market, financial market, capital, production*

The globalization problems turn to transnational interest over the world countries at the end of the XX century and at the beginning of the XXI century. Economical globalization is the main direction of the world is politics, especially in the formation process of economy.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **20.11.2014**
son variant: **02.12.2014**

UOT 338

ELEKTRİK ENERJİSİ QIYMƏTİNİN LIBERALLAŞDIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ**HÜSEYNOV QALIB SIRAC oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti,
e-mail: qalib.huseynov.1969@mail.ru****Açar sözlər:** elektrik enerjisi, qiymət, liberallaşdırma, tələb, təklif, bazar, fayda*

Azərbaycanda təbii inhisar subyektlərinin gələcək islahatı şəraitində elektroenergetika sənayesinin bu prosesin önündə gedəcəyi gözləniləndir. Çünki həm istehsalı, həm də əhali təbəqələrini əhatə etmək baxımından bu sahə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Qeyd edilənlər fonunda yaxın gələcəkdə elektrik enerjisi bazarlarının liberallaşdırılması qaçılmazdır. Ona görə də bu sahəyə aid bir sıra məsələlər üzərində mülahizə yürütməyə dəyər.

Elektrik enerjisi bazarının liberallaşdırılması bazar münasibətlərini formalaşdırmalı, investisiyaların cəlb edilməsinə kömək etməli, onların əhatəliliyi üçün şəffaf şərait yaratmalı, qoyuluşların effektivliyini artırmalıdır. İslahatlar gedişində təbii inhisarların parçalanması baş verməli və istehsaldan satışa qədər bütün proseslərə nəzarət edən, əvvəllər mövcud olmuş vertikal inteqrasiyalı şirkətlərin yerinə ayrı-ayrı fəaliyyət növlərinə cavab verən strukturlar meydana gəlməlidir. Beləliklə, elektrik enerjisinin rəqabətli bazarının inkişafı üçün şərait yaradılır, burada qiymət dövlət tərəfindən tənzimlənmir, tələb və təklif əsasında formalaşır, onun iştirakçıları isə öz xərclərini aşağı salaraq rəqabət aparırlar [1, 47].

1990-cı illərə qədər dünyanın əksər ölkələrində elektroenergetika təbii inhisarlara aid edilirdi. Vertikal inteqrasiyalı şirkətlər (elektrik enerjisinin istehsalı, ötürülməsi və satışı) milli miqyaslarda və yaxud ayrı-ayrı regionlar miqyasında qanunlaşdırılmış inhisara malik idilər. Onların xidmətlərinin tarifi dövlət tərəfindən müəyyən edilir və yaxud məhdudlaşdırılırdı. Bu cür sistem uzun müddət iqtisadiyyatın ehtiyaclarını kifayət qədər təmin edirdi. Ancaq karbohidrogen yanacağına əhəmiyyətli dərəcədə bahalaşdığı (1970-ci illərdən) və elektrik enerjisi istehlakının üstün artdığı şəraitdə əvvəlki şirkətlərin fəaliyyəti kifayət dərəcədə səmərəli olmadı. Onlar əksər hallarda tələbin dəyişməsinə reaksiya verə bilmədilər, mövcud güclərin saxlanması və yenilərinin tətbiqi onlara çox baha başa gəlirdi. Eyni zamanda bu şirkətlərin istənilən əlavə xərcləri onların tarifinə daxil edilir və avtomatik olaraq istehlakçıların üzərinə düşürdü. Vəziyyət onunla mürəkkəbləşirdi ki, bir çox ölkələrdə ekoloji qanunvericilik sərtləşirdi, bu isə demək olar ki, ətraf mühitin əsas çirkləndiricisini deyil, energetika güclərinin modernləşdirilməsini tələb edirdi.

Elektroenergetikadan kənar baş verən proseslər liberallaşdırmaya stimullar kimi xidmət edirdi. Onlara qaz-turbin texnologiyalarını, ekoloji və enerji istehsalı baxımından səmərəli tələblərin sərtləşdirilməsini, enerji axınlarının artmasına, uçot və nəzarətin sadələşdirilməsinə kömək edən informasiya texnologiyalarının inkişafını aid etmək olar. Qonşu regionların siyasi və iqtisadi inteqrasiyası elektrik enerjisinin topdansatış bazarlarının inkişafına təkan verirdi.

Nəticədə bir sıra ölkələr elektroenergetika sahəsindəki təbii inhisarlara olan münasibətlərinə yenidən baxmağa başladılar, bu sahədə rəqabət elementlərinə icazə verməyə başladılar. Buna ya inhisarlardan rəqabət aparan şirkətlər ayrılmaqla onların bölünməsi, ya sahəyə yeni iştirakçıların – müstəqil elektrik enerjisi istehsalçılarının buraxılması, ya da həm bu, həm də digər üsulla nail olunurdu. Yeni sahə strukturu həm də yeni oyun qaydaları tələb edirdi. Müstəqil istehsalçının həqiqətdə asılı olmaması və öz elektrik enerjisini satmağa imkanı olması üçün elektrik enerjisinin nəqli infrastrukturuna onun girişi, qiyməti müstəqil müəyyən etmək imkanı olmalı idi. Bunun üçün tələb olunan normalar bir sıra ölkələrin qanunvericiliyində nəzərdə tutulurdu. Nəticədə, bəzi ölkələrdə elektrik enerjisinin sərbəst bazarı yarandı, burada qiymətlər tələb və təklif əsasında müəyyən olunurdu. İlk dəfə olaraq rəqabət bazarı 1990-cı ildə

İngiltərə və Uelsdə fəaliyyət göstərməyə başladı, elektrik enerjisinin topdansatış bazarında qeyri-məhdud rəqabət rejimi isə ilk dəfə olaraq tarixdə 1991-ci ildə Norveçdə tətbiq olundu.

Ənənəvi vertikal inteqrasiyalı kommunal şirkətlərin fəaliyyətinin qeyri-səmərəliliyi ayrı-ayrı ölkələrdə tamamilə müxtəlif şəkildə meydana çıxırdı, ancaq, quraşdırılan güclərin əhəmiyyətli dərəcədə çoxluğu ümumi xüsusiyyət daşıyırdı. Bu, 1980 və 1990-cı illərdə Beynəlxalq energetika agentliyinə (BEA) üzv olan bir çox ölkədə elektrik enerjisinə tələbin artımının yavaşması zamanı daha aşkar oldu. Eyni zamanda bütün xərcləri – həm də müvafiq olaraq bütün riskləri elektrik enerjisinin istehlakçısı daşıyır, investisiya haqqında qərarı isə kommunal şirkətlərinin özləri qəbul edirdi. Buna görə də risklər, xərclər və faydalar arasındakı balansın qorunmasının stimullaşdırılması qərarlarının qəbulu prosesindən ayrıldı, qərarlarının qəbuluna cavabdehlik daşıyan şəxslər isə müvafiq səlahiyyətlərdən məhrum edildilər. Bu, texnologiyaların seçilməsinə, müddətlərə, güclərə və yerləşdiyi əraziyə aid olan investisiya qərarlarının qəbulu zamanı xüsusilə vacib oldu. Bu cür investisiya qərarları ilə bağlı olan xərclər, şübhəsiz, enerji təchizatı üzrə məcmu xərclərin ən böyük hissəsini təşkil edir. Bununla yanaşı qərarların qəbulu prosesinin təkmilləşdirilməsindən potensial faydalar da böyükdür. Qərarların qəbulu proseslərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi vacib oldu, fəaliyyətin faktiki göstəricilərinin yaxşılaşdırılması da xüsusilə aktivlərin yüklənməsi, yanacaqdan istifadənin səmərəliliyi və əmək məhsuldarlığı nöqtəyi-nəzərindən liberallaşdırmanın xeyrinə işləyən amillərə çevrildi. İstehlakçıların iştirak etməməsi vertikal inteqrasiyalı plan sektorunda qeyri-səmərəliliyin digər vacib səbəbidir. Təklifə uyğun olmayan bir şəkildə güclü diqqət yetirilməsi mərkəzləşdirilmiş plan yanaşmasının daimi dilemması və demək olar ki, ayrılmaz tərkib hissəsidir. İstehlakçıda çox vaxt “birləşən nöqtələri” və yaxud “axıncı”ı görürlər. İstehlakçıların sistemin strukturunu müəyyən edən vacib qərarların qəbuluna birbaşa cəlb olunması üçün səmərəli infrastruktur yoxdur. Artıq gücün və yeni məhsulların çox məhdud şəkildə işlənməsi yaranmış şəraitin təbii nəticəsidir. Bir sıra vertikal inteqrasiyalı kommunal şirkətlər “tələbin idarə edilməsi” proqramını işləyib hazırladılar, ancaq bu cür tədbirlər real bazarların ayrılmaz tərkib hissəsi olan dinamik qarşılıqlı əlaqəyə gətirib çıxarmadı. Tədarükçünün seçim azadlığı özlüyündə dəyəri artırmır, vacib olanı isə odur ki, o həm də innovasiya prosesləri və digər dinamik təkmilləşdirmə növlərinin əsas hərəkətverici qüvvələrindən biridir.

Elektrik enerjisi bazarlarının liberallaşdırılması prosesində qiymət mahiyyət etibarilə zəruri qərarları səmərəli birləşdirən və sektora minimal ziddiyyətlə işləməyə imkan verən əlaqələndirici həlqəyə çevrilir. Alınıb-satılan əmtəə olaraq elektrik enerjisinin standartlaşdırılması real xərcləri və bu xərcləri öz üzərinə götürməyə hazırlığı əks etdirən şəffaf qiymətəmələgəlmə mexanizmini yaratmağa imkan verən elektrik enerjisi bazarının uğurlu liberallaşdırılması üçün mühüm məsələyə çevrilir. Əgər qiymətlər risk altında real dəyəri əks etdirəcək, stimullar isə düzgün xarakter daşıyaqdırsa, onda hərraclar səmərəli olacaqdır. Bazar iştirakçılarının maneəsiz reaksiya verə bildikləri iqtisadi cəhətdən faydalı qiymət siqnallarını doğuran mexanizmin yaradılması xeyli sayda çətinliklərlə bağlıdır. Hər şeydən əvvəl elektroenergetikada xərc və faydalara həqiqətdə təsir göstərən tədarükün müddəti, yeri və həcmi kimi amilləri aşkara çıxarmaq çox vacibdir. Növbəti məsələ - elə bazar təşkil etmək lazımdır ki, qiymətəmələgəlmə prinsipinin mürəkkəbliyi və bu qiymətəmələgəlmə prinsipi ilə idarəetmə üzrə transaksiya xərclərinin səviyyəsi arasında mühüm kompromislər əldə ediləcəyinə baxmayaraq, orada iştirakçı və sistem operatorları qiymətləri göstərilən xüsusiyyətlərdən çıxış edərək maksimal sadə şəkildə və maneəsiz xəbər verə bilsinlər [2, 51].

Bazar qiymətlərinin təsirli stimullar verməsi üçün qiymətlər alınıb-satılan əmtəənin əsas amillərini əks etdirməlidir. Elektroenergetikaya münasibətdə bu o deməkdir ki, dəyərin yaradılması zəncirinin müxtəlif sahələrində əmtəə və xidmətlərin qiyməti mövcud anda elektrik enerjisinin generasiyası, daşınması və istehlakında mövcud olan şərtləri əks etdirir. Beləliklə, elektrik enerjisində daxilən xas olan dəyişkənliyi əks etdirən qiymətlər həm də dəyişkən olmalıdır. Qiymətlər tələb və təklif arasında gərgin balansı əks etdirən çox yüksək qiymətlərdən təklifin artıqlığını əks etdirən ən aşağı qiymətlərə (hətta ən mənfi) qədər diapazonda dəyişə bilər. Liberallaşdırılmış və rəqabətli bazarlarda əmtəənin qiyməti enerji təchizatı üzrə marjinal xərclərə

və tələbin gətirdiyi marjinal faydaya aid mülahizəni özündə əks etdirir. Tədarükçü digər tədarükçülərlə rəqabət apararaq başqa əmtəələrdən gec istehsal edilən əmtəəni həmin son əmtəənin marjinal qiymətinə, yəni marjinal xərclərə əsaslanan qiymətə satmaq istəyir. Marjinal xərclərə əsaslanan ticarət əməliyyatlarının qiymətəmələgəlməsi və aparılması prinsipi onu bildirir ki, son bəyənilmiş sifariş bütün bazar üçün qiyməti verir. Bəziləri təsdiq edirlər ki, marjinal qiymətəmələgəlmə bazarın üstün iştirakçıları tərəfindən manipulyasiya imkanlarını və qabaqcadan bilinməyən mənfəəti gətirmək qabiliyyətini genişləndirir. Əgər rəqabət məcbur etməyəcəksə, generasiya şirkətləri və istehlakçılarda təsirli marjinal xərclər və faydalar haqqında informasiyanın yayılması üçün stimullar olmayacaqdır [2, 88].

Başqa variantlar sırasında aşağıdakı alternativ varianta baxılmışdır: dispetçer generatoruna onların ilk sifarişində göstərilən məbləği ödəmək (bu çox halda “diskriminasiyalı hərrac rejimində” qiymətəmələgəlmə və yaxud “diskriminasiyalı qiymətəmələgəlmə” adlanır). Verilmiş yanaşma, bir qayda olaraq, aşağıdakı tənqidi fikri doğurur: generasiya şirkətləri maksimal yüksək qiymət sifarişləri vermək məcburiyyətində qalacaqlar, ancaq bu hələ də dispetçerləşdirmə üçün kifayət etməyəcəkdir. Buna görə də generasiya şirkətləri diqqəti öz marjinal xərclərindən rəqiblərinin marjinal xərclərinə yönəldəcəklər, bu isə sonda qiymətlərin artmasına gətirib çıxaracaqdır. Elektrik enerjisinin rəqabətli bazarlarının əksəriyyəti hazırda marjinal xərclər əsasında qiymətin əmələ gəlməsi prinsipindən istifadə edirlər.

Qiymətlərin marjinal sifarişlərə əsaslandığı rəqabətli bazarda bazar qiymətlərinin tələb və təklifə necə aid olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Hidroresurslar və külək enerjisindən istifadə kimi bir sıra texnologiyalar üzrə qısamüddətli marjinal xərclər çox da yüksək deyil, halbuki digər istilik elektrik stansiyaları istifadə edilən texnologiyalardan asılı olaraq daha yüksək marjinal xərclər çəkirlər. Ancaq qısamüddətli marjinal xərclər rəqabətli qiymətləri müəyyən edən xərclər kimi yalnız uzunmüddətli marjinal xərclərin bir hissəsini ödəyirlər. Atom, hidro və külək energetikasında investisiya xərcləri şübhəsiz böyük paya malik olur. Bu texnologiyalar ümumi gəlirliliyi digər texnologiyalar tərəfindən müəyyən edilən qiymətlərdən o hallarda güclü asılı olurlar ki, onlar tələbin təmin edilməsi üçün lazım olurlar. Beləliklə, atom elektrik stansiyası investisiya xərclərini ödəyə və mənfəəti yalnız bazar qiymətinin daha yüksək uzunmüddətli marjinal xərcə malik resurslarla müəyyən edildiyi saatlarda əldə edə bilər.

Yüksək, - hətta pik qiymətləri – o zaman müşahidə olunur ki, əksər enerji resursları fəaliyyət göstərmiş olur. Bu resursların xərcləri çox vaxt yüksək olur. Bundan başqa, öz resurslarını sonda göstərən generasiya şirkəti çox böyük bazar üstünlüyünə malik olur və uzunmüddətli marjinal xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə aşan qiyməti elan edə bilər. Pik elektrik stansiyasının gəlirliliyi ondan ibarətdir ki, onu ildə işlərin cəmiyyəti bir neçə saatına görə ödəyirlər və bu məbləğ həm dəyişən, həm də daimi xərcləri kompensasiya edir. Buna görə də pik elektrik stansiyalarının gəlirli olması üçün defisitliyə görə müəyyən haqq təyin edilir.

Pik qiymətlərinin qısa, ancaq əhəmiyyətli dövrünü Avstraliya, Skandinaviya ölkələri və Böyük Britaniyanın bazarları yaşamışdır. PJM (Power Joint Market) energetika “pulu”nda (ingilis sözü olan “pool” azərbaycan dilinə tərcümədə ümumi fond, ittifaq, birləşmə deməkdir) müəyyən edilmiş yuxarı qiymət həddi 1 MVT saata görə 1000 ABŞ dolları təşkil edir. Bu səviyyə başqa bazarlarda müşahidə olunan pik qiymətlərindən aşağıdır. Qiymət pikləri və yuxarı qiymət hədlərinin müəyyən edilməsi investisiyalara və iştirakçıların bazarın işində iştirakına əhəmiyyətli təsir göstərir. Mənfi qiymətlərlə nəticələnən təklif artıqlığı generasiya şirkətinin elektrik stansiyasını bağlamaqdan qaçmaq istədiyini, hətta onun marjinal xərcləri qısa müddətdə ödənmədiyini halda müşahidə oluna bilər.

Elektrik enerjisi istehlakçı üçün yalnız o halda dəyərli olur ki, o lazım olan vaxtda, lazım olan həcmdə tədarük olunur və münasib miqdara malik olur. Bu aspektlərin vacibliyi birbaşa onunla bağlıdır ki, elektrik enerjisinin gələcək istifadə üçün qənaətli anbarlaşdırılması mümkün deyil. Kəmiyyət – enerji təchizatının standart aspektidir və onu təmin etmək sistem operatorunun vəzifəsidir. Hələ ki, kəmiyyət o aspektə çevrilməmişdir ki, onunla digər aspektləri qiymətləndirmək və alıb-satmaq mümkün olsun. Həcm və müddət kimi aspektlər, nisbi mənada düzxətlidir. İdealda elektrik enerjisi tarifinin müəyyən edilməsi və elektrik enerjisinin alınıb-

satılması hər bir Vt saat üçün hər bir saniyə baş verməlidir. Məhz bu hər bir istehlakçı üçün vacibdir. Digər tərəfdən topdansatış bazarının işində iştirak yalnız iri istehlakçılar üçün maraq kəsb edə bilər, buna görə də topdansatış bazarında hətta enerji istehlakı Vt saat ilə ölçülsə belə müəyyən iriləşdirmə mümkündür. Elektrik enerjisinin topdansatış qiymətləri bir MVt saata gətirilir, topdansatış bazarlarında minimal sifarişlər isə bir və ya on MVt saata bərabərdir.

Real vaxt rejimində işləyən bazarlar qiymətlərin artması qaydasında sifariş və təkliflərə müvafiq qaydada sistemdə balansın saxlanması üçün istifadə edilir. Yüknün bu optimal qənaətli bölgüsünə müvafiq olaraq balansın saxlanması plan və faktiki generasiya və istehlak dəyişikliklərinin öhdəsindən gəlməyə imkan verir, eyni zamanda reaksiya vaxtı 5 dəqiqədən 15 dəqiqəyədək təşkil edir. Əksər hallarda real vaxt rejimində işləyən, tədarükü bazarda həyata keçirilən elektrik enerjisi MVt saat ilə ölçülür və onun qiyməti də MVt saat ilə müəyyən edilir. Yarım saatlıq və yaxud saatlıq əsasda qiymətəmələgəlmə elektrik enerjisinin generasiyası, daşınması və istehlakı sahəsində dəyişkənliyin əsas təzahürüdür. Avstraliya və Böyük Britaniya bazarlarının işinin əsasını yarım saatlıq əsasda müəyyən edilən qiymətlər təşkil edir; Skandinaviya ölkələri bazarında PJM energetika “pul”unda saatlıq təsbit edilən qiymətlərdən istifadə edilir. Daha uzun müddətə bağlanmış müqavilələr də geniş yayılmışdır ki, onlara əsasən tədarük növbəti gün, növbəti həftə, növbəti ay, kvartal, mövsüm və yaxud ildə yerinə yetirilməlidir. Bu cür standart məhsullarda sifariş qiymətləri qismində yarım saatlıq və yaxud saatlıq əsasda müəyyən edilən qiymətlərdən istifadə edilir.

Bir sıra bazarlarda bazar iştirakçıları ilə son hesablamaların aparılması zamanı onlar disbalansa görə əlavə cərimə olunur. Sistem operatoru plan generasiyası və istehlakdan məcmu yekunlaşdırıcı kənarlaşmanı nəzərə almalıdır. Əksər bazar iştirakçıları yekunlaşdırıcı kənarlaşmaya mənfi təsir göstərən kənarlaşmaya malik olacaqdır, bir sıra iştirakçılarda isə kənarlaşma ümumi sistemli balansla müsbət təsir göstərəcəkdir. Avstraliya, Norveç və PJM energetika “pul”unda yekunlaşdırıcı disbalans yarıdan iştirakçılar onu azaldan iştirakçılara ödəmə edirlər.

Elmi yeniliyi: Elektrik enerjisi bazarlarının liberallaşdırılmasının uzunmüddətli fayda gətirdiyi əsaslandırılmışdır.

Təbiiqi əhəmiyyəti: Məqalədə irəli sürülən bir sıra müddəalar gələcəkdə təbii inhisar subyekti kimi elektroenergetikanın ölkəmizdə mümkün islahatı zamanı elektrik enerjisinin liberallaşdırılmış bazarlarının yaradıldığı şəraitdə qiymətlərin tənzimlənməsi gedişində istifadə olunabilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Костицына К.В., Костицына А.А. Зарубежный опыт реформирования энергетики. Европейский союз. // Вестник удмуртского университета. 2012, №3.
2. Уроки, извлеченные из либерализации рынков электроэнергии. 2005 г. ОЭСР/МЭА 2005. 274 с.
3. Коссов В. Влияние либерализации на цену электроэнергии // ЭнергоРынок. 2005, №4.

РЕЗЮМЕ НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЛИБЕРАЛИЗАЦИИ ЦЕН НА ЭЛЕКТРОЭНЕРГИЮ Гусейнов Г.С.

Ключевые слова: электроэнергия, цена, либерализация, спрос, предложения, рынок, выгода

В статье обосновывается долгосрочная выгода либерализации рынка электроэнергии. Отмечено, что цены по своему назначению должны отражать изменчивый характер источников электроэнергии. Автором исследовано соотношение спроса и предложения на рынке либерализации электроэнергии.

SUMMARY
SOME PROBLEMS OF THE LIBERALIZATION
OF THE PRICE OF ELECTRIC ENERGY

Huseynov Q.S.

Key words: electric energy, price, liberalization, demand, offer, market, benefit

The liberalization of the markets for electric energy has brought long-term benefits. It has been noted that prices fixing must reflect the changeable nature of the electric energy. The relation of supply and demand in the liberalized markets for electric energy has been investigated in this article by the author.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **25.11.2014**
 son variant: **03.12.2014**

UOT 339.924

**MDB ÖLKƏLƏRİ İLƏ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN
İNKİŞAFININ ƏSAS PROBLEMLƏRİ****PƏNAHƏLİEVA MƏLAHƏT ÖMƏR qızı***Sumqayıt Dövlət Universteti, dosent***BABAYEVA TUQRA PİRİŞ qızı***Sumqayıt Dövlət Universteti, laborant**e-mail: tuqra_babayeva@mail.ru*

Açar sözlər: *açıq iqtisadiyyat, yanacaq-enerji kompleksi, xarici investisiyalar, xarici ticarət*

Aparılmış təhlil göstərir ki, Azərbaycanın MDB ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrinin perspektiv inkişafının strateji istiqamətləri iki istiqamətdə həyata keçirilə bilər. Birincisi, respublikanın açıq iqtisadiyyata keçidinin davam etməsi, beynəlxalq əmək və kapital bölgüsünün imkanlarından daha səmərəli istifadə edilməsi. İkincisi, Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin daha səmərəli istifadəsi respublika iqtisadiyyatının yenidən qurulmasının başlıca istiqamətlərindən biri olmasına marağın olması. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının yenidən qurulması onun müxtəlif təbii sərvətlərindən səmərəli istifadə, onun mühüm strateji vəziyyəti, istehsal təcrübəsi və tarixi meylləri, eləcə də özəlləşdirilmiş və dövlət müəssələrinin maliyyə, maddi və kadr potensialı nəzərə alınaraq aparılmışdır. Ona görə də Azərbaycan iqtisadiyyatının yenidən qurulmasını Azərbaycanın MDB ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrə əhəmiyyətli təsir göstərə bilən üç istiqaməti nəzərdən keçirək:

- Xarici investisiyalar və müştərək müəssələrin imkanlarından tam istifadə etmək;
- Xarici bazara daha geniş miqyasda çıxmaq, əhalinin tələbatının tam ödənilməsinin yaxşılaşdırılması və regionların mövcud resurslarından səmərəli istifadə edilməsi maraqları nəzərə alınaraq, respublika iqtisadiyyatının əsas strukturunun təkmilləşdirilməsi;
- Respublika təsərrüfatlarının ərazi strukturunu təkmilləşdirərək və ayrı-ayrı iqtisadi rayonların xarici iqtisadi əlaqələrdə rolunun artırılması.

Açıq iqtisadiyyata keçid və müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq, ölkə iqtisadiyyatının sahə və ərazi strukturunun təkmilləşdirilməsi yaxın perspektivdə həyata keçirilməlidir. Bu istiqamətdə ölkə iqtisadiyyatının ən mühüm sahələrinin, yəni yanacaq - enerji kompleksinə, maşınqayırma, kənd təsərrüfatı sahələrinə, sosial-iqtisadi infrastruktura, beynəlxalq turizmin daha da inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir [1, 15-16].

Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafında yanacaq - enerji kompleksinin yenidən qurulması və inkişafı həyatı əhəmiyyət kəsb edir. Yanacaq enerji kompleksi Azərbaycan iqtisadiyyatının bərpasının istər qısamüddətli perspektivində, istərsə də onun gələcək inkişafında mühüm rola malikdir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- neft hasilatının aşağı düşməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə fəaliyyətdə olmayan yataqların bərpa etdirilməsi;
- neft - qaz hasilatını inkişaf etdirmək üçün yeni neft və qaz yataqlarının mənimlənməsi;
- yeni texnologiya əsasında neft sənayesinin yenidən qurulması;
- Xəzəryanı ölkələrlə və xarici investorlarla neft hasilatının səmərəli strategiyasının işlənilib hazırlanması;
- Azərbaycanın kimya və neft kimya sənayesinin inkişafının Rusiyanın iştirakı ilə dərinləməsinə nail olunması;
- respublika energetika sənayesinin texniki cəhətdən yenidən qurulması və inkişafına nail olunması, onun MDB ölkələri ilə əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi və i.a.

Qeyd etmək lazımdır ki, yanacaq-enerji kompleksinə xarici investorların cəlb edilməsi işlərinə Azərbaycanda əsrin müqaviləsinin bağlanması ilə başlamışdır. 1994-cü ilin sentyabr

ayında bu tarixi müqavilə ABŞ, İngiltərə, Türkiyə, Rusiya, Norveçin “Amoko”, “Penzoyl”, “British Petroleum”, “Statoyl” kimi məşhur firmaları ilə “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” iri neft yataqlarının birgə istismarı üzrə bağlanmışdır.

Xarici iqtisadi əlaqələrin formalarının seçilməsi eyni zamanda yaranmış iqtisadi əlaqələrin səviyyəsindən asılıdır. Əgər, yaranmış iqtisadi əlaqələrin səviyyəsi yüksəkdirsə, onda xarici investisiyanın cəlb edilməsi asanlaşır. Xarici investisiyanın ölkəyə cəlb olunmasında əsas məqsədlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- ölkədə istehsal olunan məhsulun rəqabət qabiliyyətinin, istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsinin artırılması;

- ölkə iqtisadiyyatında struktur dəyişikliklərinin aparılması və mövcud iqtisadi potensialı reallaşdırmaq üçün yeni müəssələrin yaradılması;

- yeni ixracyönümlü və idxalı əvəz edən istehsalların yaradılması;

- ölkədə rəqabətin inkişaf etdirilməsi üçün yeni təsərrüfat subyektlərinin yaradılması və i.a

Deməli, xarici investisiyaların həcmi artdıqca ölkəyə gətirilən yeni texnika və texnologiyanın, mütərəqqi idarəetmə və marketinq üsullarının yayılması nəticəsində ölkənin texnoloji inkişafının sürətləndirilməsi baş verir. Qeyd etməliyik ki, xarici və müştərək müəssələr xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı və ticarət dövriyyəsinin artırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Xarici və müştərək müəssələrin ölkələr üzrə bölgüsü və onların işinin əsas göstəricilərini xarakterizə edən məlumatlar 1 saylı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1

Respublikada xarici və müştərək müəssələrin ölkələr üzrə bölgüsü və onların əsas göstəriciləri.

Ölkələr	Fəaliyyət göstərən müəssisənin sayı			İstehsal edilən məhsulun həcmi (mlyn manat)		
	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Respublika üzrə cəmi	796	863	1163	7074,7	12103,1	17215,4
MDB ölkələri üzrə cəmi	54	64	92	32,4	38,4	49,1
MDB ölkələrinin ümumi sayda və həcmdə xüsusi çəkisi (%-lə)	6,8	7,4	7,9	0,5	0,3	0,3

Cədvəldən görünür ki, 2007-2012-ci illərdə MDB ölkələri üzrə xarici və müştərək müəssisələrin sayı 38 vahid artmışdır [2, 110-111].

Qeyd edək ki, bütün bu məhsulların əsas hissəsi MDB ölkələrinin, xüsusilə Rusiyanın payına düşür. Azərbaycanın ərzaq siyasəti xüsusilə diqqət mərkəzində olamlıdır. Ona görə də respublikanın ərzaq siyasəti iki istiqamətdə aparılmalıdır:

- əhalinin tələbatını ödəmək üçün ərzaq məhsullarının respublikada istehsalı həcmnin artırılması:

- belə əmtələri əsasən MDB ölkələrindən, ilk növbədə Rusiya, Ukrayna, Belarus və Orta Asiya respublikalarından idxal edilməsi.

Eləcə də Azərbaycanda istehsal olunan xalq istehlakı mallarının rəqabət qabiliyyətinin və keyfiyyətinin yaxınlaşdırılmasına diqqət artırılmalıdır.

Respublika iqtisadiyyatının struktur dəyişikliyinə həyata keçirilməsi, müxtəlif təsərrüfat formalarının inkişafı və beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə müvəffəqiyyətlə giriş yalnız məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi sahəsində səmərəli respublikadaxili regional siyasətin aparılması şəraitində mümkündür.

Ölkə iqtisadiyyatının elə ərazi strukturunu formalaşdırmaq lazımdır ki, regionların səmərəli inkişafının real imkanlarının yaradılmasının obyektiv əsasına çevrilsin. Bu halda regionlar yerli şəraitə uyğun və fəallığın artırılması ilə beynəlxalq əmək bölgüsünə daxil ola bilər. Bunlardan asılı olaraq xarici sahibkarlarla müştərək müəssələrin yaradılması, sənayenin və kənd təsərrüfatının sahə strukturunun yenidən qurulması respublikanın iqtisadi rayonlarının istehsal potensialının tam və səmərəli istifadəsi nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Bu halda yerli şərait iqtisadiyyatın tarixi inkişaf xüsusiyyətləri və bazar münasibətlərinə keçidin tələbləri nəzərə alınaraq tikinti materialları, maşınqayırma, avtomobil, toxuculuq və yeyinti sənayesinin MBD dövlətləri və sahibkarlığın iştirakı ilə kiçik və orta müəssələrin yaradılmasına üstünlük verilməlidir.

Xarici ticarətin inkişafı əmtəə istehsalçıları arasında rəqabəti artıraraq, rəqabət qabiliyyətinə malik olmayan istehsalların bağlanması və daha mənfəətli istehsallar axtarmağa, istehsal və əməyin təşkilini yaxşılaşdırmağa və i.a. məcbur edir. Bu şəraitdə bütövlükdə ölkə əhalisi qazana bildiyi halda, hər hansı istehsal sahələrinin vəziyyəti pisləşə bilər. Bu halda hökumət əmtələrin sərhədlərdən xaricə hərəkətini məhdudlaşdıran manelərin yaradılması tələbləri üzrə təzyiqləri artırır. Azad ticarətdən faydanın itgilərə nisbətən çox olması sonuncunun qarşısını almaq üçün müxtəlif kompensasiya mexanizmlərinin yaradılmasını tələb edir. Bazar münasibətləri şəraitində ticarət iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması zəruri xarakter daşıyır [3, 30-32].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın MBD ölkələrinin hər biri ilə iqtisadi inteqrasiyası onun xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafının ümumi strategiyasının bir hissəsi olmalıdır. Azərbaycanın MBD ölkələri ilə iqtisadi inteqrasiyasının strateji məqsədlərinə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- MDB vasitəsi ilə Azərbaycanın müasir dünya təsərrüfatı əlaqələri formalarına və beynəlxalq işgüzar əməkdaşlığa daxil olmaq üçün ilkin şərtlərin yaradılması;
- Ölkəyə MDB ölkələrindən ilk növbədə Rusiyadan əhəmiyyətli maddi və maliyyə resurslarının daxil olma imkanlarının genişləndirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, MDB ölkələri ilə inteqrasiya proseslərinin səmərəli inkişafı Azərbaycan iqtisadiyyatının yenidən qurulması, müxtəlif təbii və əmək resursları, maliyyə imkanlarından səmərəli istifadəyə, əhalinin ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarına tələbatını ödəməyə şərait yaradır. Bütün göstərilən strateji vəzifələrin yerinə yetirilməsini xarici investisiyaların müxtəlif formalı müştərək müəssisələrin genişləndirilməsi, istehsalın kooperasiyası, elmi-texniki əməkdaşlığın inkişafı, istehsalın təşkili sahəsində nail olunmuş təcrübənin öyrənilməsi və istifadəsi, ixrac və idxalın strukturunun yaxşılaşdırılması və həcmnin artırılması yolu ilə həll etmək mümkündür. Məhz MDB ölkələri ilə xarici iqtisadi əlaqələr bu başlıca istiqamətlər üzrə inkişaf etməlidir.

Elmi yeniliyi: Azərbaycanın MBD ölkələri ilə inteqrasiyasına təsir göstərə bilən istiqamətlərin müəyyən edilməsidir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Regional iqtisadi inteqrasiya fənnin mühazirələrinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Абасов М. Основные направления формирования внешне экономической политики Азербайджана. Баку-Москва, 2005, 370 с.
2. Azərbaycanın xarici ticarəti. Statistik məcmuə. Bakı, 2013, 816 s.
3. Киреев А. Международная экономика. Москва, 2006, 576 с.

РЕЗЮМЕ
ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ
АЗЕРБАЙДЖАНА СО СТРАНАМИ СНГ

Панахалиева М.О., Бабаева Т.П.

Ключевые слова: *открытая экономика, топливно-энергетический комплекс, внешняя инвестиция, внешняя торговля*

Статья посвящена основным проблемам развития экономических отношений между Азербайджаном и странами СНГ. В статье указаны все направления, которые могут повлиять на экономические отношения между Азербайджаном и странами СНГ. Исследуются вопросы перестройки важнейших отраслей отечественной экономики и совершенствования деятельности имеющихся отраслей, мероприятия по реструктуризации топливно-энергетического комплекса, занимающего важное место в экономике Азербайджана, либерализации торговли.

SUMMARY
PROGRES AND MAIN PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT AZERBAIJAN
ECONOMIC RELATIONS WITH ISU COUNTRIES

Panahaliyeva M.O., Babayeva T.P.

Key words: *open economy, energy complex, foreign investments, foreign trade*

Article is about the main problems of Azerbaijan economic relations and development. In this article strategic directions of economic relations of Azerbaijan with ISU countries have been analysed and progressive points of reconstruction, their most important directions in the economy of the country have been cleared an important role in the reconstruction of Azerbaijan economy, and liberalization of trade.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **24.11.2014**
 son variant: **02.12.2014**

UOT 330

AZƏRBAYCANIN QLOBAL İQTİSADI PROBLEMLƏRİN HƏLLİNDƏ MÖVQEYİ**ƏHMƏDOV MƏHƏMMƏD ƏLƏDDİN oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim***HÜMBƏTƏLIYEVƏ SƏADƏT ƏSGƏR qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim**e-mail: ElnareMemmedova@box.az*

Açar sözlər: qloballaşma, gömrük siyasəti, milli iqtisadiyyat, xarici ticarət, fiskal siyasət, xarici iqtisadi fəaliyyət

Yaşadığımız XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq, dövrümüzün əsas fərqli xüsusiyyətlərindən biri dünya ölkələri arasında qarşılıqlı asılılığın gündən-günə artması və dərinləşməsidir. Bu qarşılıqlı asılılıq həyatımızın bütün sahələrinə sirayət edən qloballaşma prosesləri ilə daha da güclənmişdir. Qloballaşma prosesləri başqa sahələrə nisbətən iqtisadi həyatımıza və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə getdikcə daha çox təsir edir. Bu o deməkdir ki, müasir xarici iqtisadi fəaliyyət və onun ayrı-ayrı sahələri dünya təsərrüfat əlaqələrinin qloballaşması nöqtəyi-nəzərindən təhlil edilməli və öyrənilməlidir.

Müasir dövrümüzün əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri dünya təsərrüfat əlaqələrində də qloballaşma proseslərinin dərinləşməsidir. Bu proses ictimai həyatımızın digər sahələrində olduğu kimi, iqtisadiyyatımıza, o cümlədən, xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük tənzimlənməsi məsələlərinə də təsir göstərir.

Qloballaşma prosesləri dünya ölkələrinin inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, hər bir ölkənin daxili və xarici siyasətinə təsir göstərir. Qloballaşma prosesləri məzmunundan asılı olaraq hər bir milli iqtisadiyyata həm pozitiv, həm də neqativ istiqamətdə təsir göstərə bilər. Deməli, iqtisadi qloballaşma prosesi dünya ölkələrinin ümumbəşəri iqtisadi mənafeələrinin uyğunlaşmasına və reallaşmasına nə dərəcədə müsbət təsir göstərsə də, onun mənfi təzahürləri də meydana çıxır [1].

İqtisadi qloballaşma Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatına da həm mənfi, həm də müsbət istiqamətdə təsir etməkdədir. Qloballaşma prosesinin müsbət təsirlərindən yararlanmaq, mənfi təsirlərdən isə qorunmaq üçün qloballaşma prosesləri öyrənilməli və onun vəziyyətindən asılı olaraq, müvafiq tədbirlər sistemi işlənib hazırlanmalıdır.

Azərbaycan Respublikası iqtisadi qloballaşma prosesində öz rolunu və nüfuzunu artırır, qlobal iqtisadi problemlərin həllində, onların nəticələrinin aradan qaldırılmasında yaxından iştirak edir. Azərbaycan hökuməti, onun ayrı-ayrı strukturları öz səlahiyyətləri daxilində qlobal iqtisadi problemlərin ayrı-ayrı istiqamətləri üzrə konkret tədbirlər görür, ümumən, dünya iqtisadiyyatında gedən qloballaşma proseslərinin neqativ nəticələrinin aradan qaldırılmasına xidmət göstərir.

Qloballaşma prosesinin əsas istiqamətlərindən biri olan dünya təsərrüfat əlaqələrinin qloballaşması milli iqtisadiyyatlarda qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsini tələb edir. Belə tədbirlərdən biri səmərəli gömrük siyasətinin həyata keçirilməsidir.

İqtisadiyyatın qloballaşmasının tərkib hissəsi kimi, dünya təsərrüfat əlaqələrinin qloballaşması şəraitində dövlətin iqtisadi tənzimləmə vasitələrindən biri olan xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük tənzimlənməsi də tamamilə yeni tələblərlə qarşılaşdı. Bu o deməkdir ki, dünya təsərrüfat əlaqələrinin qloballaşması ilə əlaqədar xarici iqtisadi fəaliyyətin təşkilində yeni xüsusiyyətlər üzə çıxdı və bu xüsusiyyətlərin öyrənilməsi və onların praktiki fəaliyyətdə nəzərə alınması milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin təmin edilməsi nöqtəyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dünya təsərrüfat əlaqələrinin qloballaşması şəraitində makroiqtisadi proseslərin tənzimlənməsində dövlətin məhdudlaşdırıcı tədbirlər sistemindən istifadə imkanları nisbətən

zəifləyir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması praktikasından məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün başlanğıc mərhələsində xarici ticarətin liberallaşdırılması prosesləri milli iqtisadiyyatın inkişafına neqativ təsir göstərir. Bu zaman infilyasiya prosesləri güclənir, milli istehsal sahələrinin inkişafı ləngiyir. Dünya təsərrüfat əlaqələrinin qloballaşması şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətin təşkili məsələlərinə iqtisadi nəzəriyyədə də münasibətlər transformasiyaya uğramış oldu və bu sahədə yeni konsepsiyaların işlənilməsinə ehtiyac yarandı. Belə ki, yeni şəraitdə suverenlik anlayışları, dövlət sərhədləri anlayışları yeni məzmunla zənginləşmiş və xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi məsələlərinə münasibətlərdə də dəyişikliklər baş vermişdir. Bir çox iqtisadçı alimlərin qeyd etdikləri kimi, yaranmış yeni şəraitdə xarici iqtisadi fəaliyyətin nəzəriyyəsi, metodologiyası və praktikasında da əsaslı dəyişikliklərin aparılması tələb olunurdu [2, 93].

Keçən əsrin 90-cı illərindən etibarən, dünya iqtisadiyyatında baş verən qloballaşma prosesləri müasir dünya iqtisadiyyatının xarakterini müəyyən edir. Bu bir tərəfdən milli iqtisadi inkişafın ölkədaxili mövcud iqtisadi-hüquqi və ictimai-siyasi amillərlə-liberallaşma, özəlləşdirmə, yenidən tənzimləmə və s. ilə, digər tərəfdən isə ekzogen determinantlar olan iqtisadi fəaliyyətin qloballaşması və regional inteqrasiya amilləri ilə bağlıdır.

Hazırda elə bir milli iqtisadiyyat yoxdur ki, dünya bazarının hər hansı bir segmentindən bu və ya digər dərəcədə asılı olmasın. Bu asılılıq gömrük siyasətinin müvafiq səmərəli vasitələrinin axtarılıb tapılmasını tələb edir. Nəticədə, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə gömrük siyasətinin roluna, onun funksiyalarına baxışlarda dəyişikliklər baş vermişdir. Gömrük siyasətində iqtisadi inkişafın tempi və meylləri, eləcə də nəinki ayrı-ayrı müəssisələrin, eləcə də milli iqtisadiyyatların rəqabətqabiliyyətliliyindəki eyniliklər nəzərə alınmalıdır. Bu zaman ənənəvi iqtisadi siyasətlə fəaliyyət göstərmək imkanı məhdudlaşır. Belə ki, çox zaman fəaliyyətin etibarlı, klassik üsullarından istifadə etmək mümkün olmur. Bu gömrük tarif sisteminə də aiddir. İqtisadi qloballaşma və regional inteqrasiya problemləri ilə əlaqədar bir sıra əsas məsələlərin həll edilməsi tələb olunur.

Birincisi, dünya təsərrüfat əlaqələrinin qloballaşması və regional inteqrasiya proseslərinin inkişafı milli gömrük siyasətinin müstəqilliyinin azalmasına səbəb ola bilərmi? Həqiqətən, qarşılıqlı ticarət asılılığı şəraitində hər bir ölkənin gömrük siyasətinin səmərəliliyi gömrük tariflərinin müəyyənləşdirilməsində dövlətin sərbəstlik səviyyəsindən asılıdır. Yəni gömrük rüsumları o zaman təsirli amilə çevrilir ki, hökumət onun dəyişdirilməsində sərbəstliyə malik olsun.

İkincisi, dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslərlə əlaqədar ölkənin həssaslığı necə dəyişir?

Üçüncüsü, dövlətlər arasındakı liberal ticarət əlaqələrindən irəli gələn sıx münasibətlər ayrı-ayrı milli iqtisadiyyatlar arasında ziddiyyətlərin artmasına səbəb ola bilərmi? Belə bir şəraitdə dünya ölkələrində baş verən korrupsiya prosesləri həm dünya əmtəə axınına, həm də bütün beynəlxalq ticarət sisteminə təsir göstərə bilər. Bu zaman xarici ölkələrdə vəziyyətin pisləşməsi hesabına spekulativ məqsədləri həyata keçirmək imkanı yaranır. Bəzi isə dünya iqtisadiyyatındakı sabitliyin pozulması deməkdir.

Dördüncüsü, ümumi prinsiplial gömrük məqsədlərinin həyata keçirilməsi konkret bir ölkə üçün çətinliklər törətməyəcəkmi? Çünki ümumi xarici ticarət siyasətinin həyata keçirilməsi müxtəlif konsepsiyalar arasında kompromis bir variantın seçilməsini və ümumi bir məqsədin işlənilməsinə ehtiyac yarandı.

Dünya təsərrüfat əlaqələrinin qloballaşmasının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri əmtəə bazarının inkişaf etdirilməsi və beynəlxalq ticarətin artmasıdır. Müasir şəraitdə əvvəllər fəaliyyət göstərmiş bir çox qaydalar öz əhəmiyyətini itirmişdir. Bunlara əlaqədar dünya ölkələri yeni qaydalarla hesablaşmalıdırlar. Dünya təsərrüfat əlaqələrinin qloballaşması ilə bağlı baş verən proseslərin dərk edilməsi ayrı-ayrı ölkələr üçün xərclərin minimallaşdırılmasına və gəlirlərin artırılmasına imkan verəcəkdir. Dövlətin iqtisadi siyasəti isə bir tərəfdən qloballaşma proseslərini stimullaşdırmaqla yanaşı, digər tərəfdən onun inkişafını ləngidə bilər.

İqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi gömrük siyasəti də yeni qaydalara əsaslanmalıdır. Belə ki, beynəlxalq ticarətin qloballaşması müasir gömrük rüsumlarının mahiyyətinin və funksiyalarının dəyişdirilməsinə səbəb ola bilən əsas amil kimi çıxış edir [3, 209].

Müasir gömrük fəaliyyəti və onun təkamül perspektivlərini dünya iqtisadiyyatının inkişaf meyilləri nəzərə alınmaqla müxtəlif ölkələrin gömrük işi təcrübəsinə, Ümumdünya Gömrük Təşkilatının tövsiyələrinə əsaslanmaqla nəzərdən keçirək.

Belə ölkələr kimi Yaponiya, Çin və Yəmən ölkələrini götürək. Yaponiya yüksək bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinə malik olan, dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrindən biridir. Çin inkişaf etməkdə olan, Yəmən isə dünyanın kasıb ölkələrindən sayılır. Yaponiya, Çin və Yəməndə gömrük işinin təşkili təcrübəsini hərtərəfli təhlil edərək, bir sıra nəticələr əldə etmiş olarıq. Bu nəticələrdən aşağıdakıları göstərmək olar:

- ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi yüksək olduqca xarici ticarətdə liberallıq prosesləri artır və əksinə, iqtisadi inkişaf səviyyəsi aşağı olduqca bu liberallıq da zəifləmiş olur;

- inkişaf etmiş ölkələrdə (məsələn, Yaponiyada) tətbiq edilən gömrük tarifləri nisbətən aşağı səviyyədə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (məsələn, Çində) nisbətən yüksək, Yəmən kimi kasıb ölkələrdə isə daha yüksək səviyyədə müəyyənləşdirilir;

- kasıb ölkələrdə gömrük tarifləri daha çox fiskal funksiyası, inkişaf etmiş ölkələrdə isə daha çox tənzimləyiçi funksiyaları yerinə yetirirlər;

- ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi aşağı olduqca xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsində daha çox primitiv vasitələrdən (idxal lisenziyaları, valyuta məhdudlaşdırma və s.) istifadə olunur.

Azərbaycan Respublikası öz gömrük siyasətini beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırmaqla yanaşı, öz iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq formalaşdırmalıdır. Son illər ərzində yüksək artım templəri ilə fərqlənən Azərbaycan iqtisadiyyatı müvafiq gömrük siyasətinin tətbiq edilməsini tələb edir. Yəni Azərbaycan Respublikası iqtisadi cəhətdən gücləndikcə onun gömrük tənzimlənməsi sahəsində də müvafiq islahatlar aparılmalıdır.

Beləliklə, qloballaşma proseslərinə baxmayaraq, hazırda dünya iqtisadiyyatında xarici ticarətin tənzimləmə vasitələrindən tamamilə imtina etmək qeyri mümkündür. Təcrübədən məlum olduğu kimi, bu əsasən qeyri-sabitliyi ilə fərqlənən inkişaf etməkdə olan ölkələrə aid edilməlidir. Lakin bununla yanaşı, inkişaf etmiş ölkələr belə öz milli istehsal sahələrini inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatına müxtəlif vasitələrlə təsir etmək yolu ilə qorumağa çalışır. Nəticədə xarici iqtisadi fəaliyyətin ənənəvi gömrük-tarif və qeyri-tarif tənzimləmə vasitələri bir sıra yeni maliyyə və valyuta tənzimləmə vasitələri ilə zənginləşir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında da milli iqtisadiyyatın ümumi səmərəliliyini yüksəltmək və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük tənzimlənməsi prosesləri daim təkmilləşməli, ən yeni maliyyə və gömrük tənzimləmə vasitələrindən istifadə edilməlidir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə dünya təsərrüfat əlaqələrinin qloballaşdığı müasir şəraitdə gömrük fəaliyyətinin məzmunundan meydana gələn yeni xüsusiyyətlər göstərilmiş və bu xüsusiyyətlərin gömrük siyasətində nəzərə alınmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Dünya təsərrüfat əlaqələrinin qloballaşdığı müasir şəraitdə yaranmış yeni xüsusiyyətlərin gömrük fəaliyyətində nəzərə alınması gömrük siyasətinin və ümumilikdə milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı: "Elm", 2003, 523 s.
2. Fərzəliyev M.M., Mikayılova S.M., Əhmədov M.Ə. Dünya təsərrüfatının əsasları. Sumqayıt, 2007, 158 s.
3. Əliyev A.Ə. Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı. Bakı: "Çaşıoğlu", 2003, 240 s.

РЕЗЮМЕ
ПОЗИЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В РЕШЕНИИ ГЛОБАЛЬНЫХ
ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ

Ахмедов М.А., Гумбаталийева С.А.

Ключевые слова: глобализация, таможенная политика, национальная экономика, внешняя торговля, фискальная политика, внешне экономическая деятельность

В статье исследуется роль таможенной политики в развитии национальной экономики в современных условиях глобализации мировых хозяйственных связей. Отмечается необходимость трансформации таможенной политики в новых условиях хозяйствования, применения соответствующих мер.

SUMMARY
THE POSITION OF AZERBAIJAN IN THE SOLVING OF GLOBAL
ECONOMIC PROBLEMS

Axmedov M.A., Humbataliyeva S.A.

Key words: globalization, custom, policy, national economy, foreign trade, fiscal policy, foreign economic activity

The role of custom policy in developing of the national economy in modern conditions of the globalization of world economic affairs is investigated in the article. The necessity of transformation in custom policy in modern conditions and its application are also analysed.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **20.11.2014**
 son variant: **28.12.2014**

UOT 339.924

BEYNƏLXALQ İQTİSADI İNTEQRASIYANIN OBYEKTİV İLKİN ŞƏRTİ VƏ NƏZƏRİ KONSEPSİYASI**RÜSTƏMOVA GÜLBƏS RƏSUL qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim**e-mail: rufet.rustemov.1979@mail.ru*

***Açar sözlər:** iqtisadi inteqrasiya, ümumi iqtisadi məkan, xarici ticarət dövrüyyəsi, beynəlxalq əmək bölgüsü, investisiya əməkdaşlığı*

Müasir dövrün mühüm əlamətlərinə müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı əlaqəliliyi, makro və mikro səviyyələrdə inteqrasiya proseslərinin inkişafı, sivil ölkələrin qapalı milli təsərrüfatdan açıq tipli iqtisadiyyata intensiv keçməsi aid edilə bilər. Bütün bunlar bütövlükdə dünya təsərrüfatı və xüsusilə də müasir dövrdə iqtisadi inkişafın qanunauyğunluqları ilə şərtlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın müxtəlif regionlarında inteqrasiya proseslərinin inkişafının həlledici stimulu kimi onun bir-birilə mübarizə aparən iki lagerə bölünməsinin başa çatması səbəb olmuşdur. İqtisadiyyatda inzibati amirlik idarəetmə sistemini tərənnüm edən plan tipli milli iqtisadiyyatların əhəmiyyətli hissəsinin aradan götürülməsi, əksər ölkələrdə eyni tipli iqtisadi bazis yaranmağa başladı. Bu halda neoliberal islahatlar aparılması, bazar mexanizmlərinin tətbiqinin genişlənməsi zərurəti meydana çıxdı. İnteqrasiya çox böyük qüvvə və vəsaitlərin təmərküzləşməsinə tələb edən elmi-texniki tərəqqinin sürətlə inkişafına imkan yaradır. İqtisadiyyatın beynəlmilliliyinin artdığı şəraitdə təsərrüfat fəaliyyətinin milli dövlət forması onun səmərəliliyini məhdudlaşdırır.

İnteqrasiyanın hərəkətverici qüvvəsi mexanizmlərini aydınlaşdırmadan onun artma səbəblərini dərk etmək çətindir. Qeyd edək ki, sovet iqtisadi ədəbiyyatlarında bazar iqtisadiyyatında inteqrasiya problemləri kifayət dərəcədə tam və dərin işlənib hazırlanmışdır. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, o dövrün metodoloji tələbləri istənilən ictimai hadisələrə sinfi yanaşma idi. Belə ki, "beynəlxalq əmək bölgüsü" kapitalist və sosialist bölgüsünə ayrılırdı, belə məhdudiyyətlər beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyaya da tətbiq olunurdu [1, 72].

İnteqrasiyanın başlanğıc şərti ilkin iqtisadi (istehsal, elmi-texniki, texnoloji) əlaqələrin olmasıdır. Onlar həm şaquli, həm də üfiqi inkişaf edərək, ardıcıl olaraq milli təsərrüfatların bazis səviyyəsində qovuşmasını təmin edir. Bunun arxasında idarəetmə strukturlarının müəyyən qovuşmasımədək dövlətin iqtisadi hüquqi, fiskal sosial və digər sistemlərinin qarşılıqlı uyğunlaşması qaçılmazlığı durur.

İnteqrasiyanın əsas məqsədi - beynəlxalq miqyasda təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin edilməsi əsasında təklif olunan əmtəə və xidmətlərin həcmi və toplusunun genişləndirilməsidir. Investisiya əməkdaşlığı, müştərək istehsal və elmi-texniki fəaliyyət, əlbəttə, həm də beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya kimi yüksək dünya təsərrüfat əlaqələrinin formalarının imkanları və perspektivləri bircinsli təsərrüfat məkanının formalaşdırılması ilə əlaqəli olub onunla şərtlənir. Bir sıra iqtisadçıların fikrincə dünya təsərrüfat əlaqələrində "ümumi" və "vahid" iqtisadi məkanları bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Birinci ona daxil olan milli iqtisadiyyatların fəaliyyətinin bircinsliliyini, ümumilik prinsiplərini (mərkəzləşdirilmə, bazar, qarışıq təsərrüfatçılıq sistemi) nəzərdə tutur. Lakin bu halda onların konkret xarakteristikaları həyata keçirilmə mərhələləri, bir qayda olaraq reallıqda müxtəlif ola bilər. Bu isə istehsal məsələlərinin həllində eyni yanaşmalar və prinsipial oxşar metodlarını, iqtisadi fəaliyyətin səviyyələrinin uzlaşdırılması şərtlərini təmin edir. "Ümumi iqtisadi məkan" - zəruridir, lakin milli təsərrüfatların üzvi surətdə qarşılıqlı uzlaşması, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın ilkin şərti kifayət deyildir. Bu baxımdan mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyat (QİYŞ-da olduğu kimi) və ya müasir mərhələdə dünya iqtisadi inkişafı üçün xarakterik olan bazar tipli inteqrasiyadan

danışmaq olar. “Vahid iqtisadi məkan” keyfiyyətə daha yüksək mərhələ olub aşağıdakı zəruri əlamətlərin olmasını nəzərdə tutur.

- təsərrüfat fəaliyyəti və onun əsas səviyyələrində xüsusilə, təsərrüfat subyektlərində şəffaflıq;

- inteqrasiyanın istiqamətləri və formaları variantlarının seçilməsinin əsaslandırılmasında lazımı dəqiqliyi təmin edən mühüm iqtisadi, maliyyə göstəricilərinin müqayisə edilə bilən olması.

Son nəticədə vahid alət və mexanizmlərdən (valyuta, vergitutma, faiz norması və i.a) istifadəyə gətirməlidir. Bu baxımdan “vahid iqtisadi məkan” kateqoriyası AR və Rusiya, eləcə də MDB daxilində qarşılıqlı təsərrüfat əlaqələrinə aid edilə bilməz. “Vahid iqtisadi məkan” eyni vaxtda vahid hüquqi məkanın formalaşması şəraitində normal fəaliyyət göstərə bilər, ondan əvvəl müəyyən dərəcədə vahid informasiya məkanı yaranmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatı ölkələrində inteqrasiyanın inkişafı zəruriliyinin nəzəri əsaslandırılması məsələləri nə hələ XX əsrin 50 - 60-cı illərində bir sıra xarici alimlər (J.Rueff, R.Şahman, V.Xalşteyn, M.Panç, E.Benua, İ.Monne, P.Robson və digərləri) tərəfindən cəhd olunmuşdur.Hazırda inteqrasiyanın vahid ümumi nəzəriyyəsi yoxdur, lakin mövcud olan nəzəri konsepsiyalar bütövlükdə inteqrasiya hadisələrini izah etməyə və qəbul edilə bilən hərəkət alqoritmini müəyyən etməyə imkan verir.

Aşağıdakı nəzəri konsepsiyalar fərqləndirilir:

- ənənəvi nəzəriyyə, təhlildə gömrük ittifaqı daxilində yalnız iqtisadi ilkin şərtlərdən (ticarət maneələrinin ləğvi, əlaqələndirici rəqlamentin tətbiqi və i.a) çıxış edir. Gömrük ittifaqı ölkələrinin ərazisində, eləcə də digər ölkələrdə genişlənən bazar inteqrasiyasının statik effekti sayılan əmtəə axınlarının yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu nəzəriyyə çərçivəsində “ticarət prinsipləri, yeni əmtəə axınları” (trade creation) və “ticarətin diversifikasiyası” (trade diversion) anlayışları yaranmışdır. Bu nəzəriyyəyə görə, inteqrasiya prosesində inteqrasiya qrupları üzv ölkələri arasında yeni əmtəə axınlarının yaranmasını təmin edən ölkə daxilində daha baha analoji məhsul istehsalını aradan qaldırır.

- qeyri-iqtisadi xarakterli amillərə üstünlük verən qrup isə (L.Keoxane, P.Robson, M.Dyuvatipon və b.) inteqrasiya qrupları ölkələrində daha dayanıqlı müdafiə qabiliyyəti, “elit” klublara daxil olmanı və s. nəzərdə tutur.

- inteqrasiyanın öz ölkəsinin iqtisadiyyatında “məhdudiyət amili”nin aradan qaldırılması (xammal, eləcə də digər istehsal amilləri nəzərdə tutulur) nəzəriyyəsi. Bu “amil” istehsalın həcmnin artırılması, əmtəə diferensiasiyasının inkişafı və yeni texnologiyaların inkişafına səbəb olur.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın şəraiti və ilkin şərtlərini fərqləndirmək lazımdır. Lakin onların başlıca və ya az əhəmiyyətli amillərini müəyyən etmək çətindir. Bu amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- ölkələrin inkişaf səviyyələrinin təxminən bərabərliyi. Bu arzu olunandır, lakin məcburi deyildir. Əlbəttə, digər ölkə ilə müqayisədə daha aşağı iqtisadi göstəriciləri olan ölkənin inteqrasiya prosesində bərabər iştirak etməsinə kifayət dərəcədə uzun vaxt dövrü tələb olunur. İqtisadi baxımdan daha qüvvəli tərəfdaşlar vəsaitlərin bir hissəsini inteqrasiya proseslərinin inkişafına deyil, həmin ölkələrin zəif iqtisadiyyatının yüksəldilməsinə yönəltməli olacaqlar. Məsələn, Avropa İttifaqı xüsusi regional inkişaf fondları yaratmışdır.Yunanıstan birinci mərhələdə İttifaqın meyarlarına uyğun gəlmədiyinə görə avro zonasına düşməmişdir. NAFTA-da müəyyən çətinliklərlə üzləşmişdir, çünki “həmin məkanda “ABŞ və Meksikanın” çəki kateqoriyaları eyni deyildir [2, 125]. Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqı yeni üzvlərin qəbulu üzrə çox dəqiq meyarlar, xüsusilə, iqtisadi sferada daha gərgin yanaşmalar müəyyən etmişdir: ölkələrin iqtisadiyyatı yüksəlişdə olduğu halda inteqrasiya daha müvəffəqiyyətlə inkişaf edir.

Tarix sübut etmişdir ki, böhran vəziyyətində olan ölkələr bir-birilə çox çətin inteqrasiya olunurlar. Bu, əlbəttə aydındır. Çünki böhran dövründə olan iqtisadiyyat özünü yaşatmaq, onu böhrandan çıxarmağa qadir olan qüvvəli tərəfdaşların axtarışı ilə məşğuldur. Böhran dövründə daxili qanunvericilik daxili situasiyaya üstünlük verir, antiböhran tədbirləri qəbul edilir,

kapitalın ölkədən çıxarılmasına məhdudlaşdırıcı qanunlar qəbul olunur və i.a. Əksinə inteqrasiyanın inkişafı üçün işçi qüvvəsi, kapitalın, əmtəə və xidmətlərin azad hərəkəti zəruridir.

- iştirakçı ölkələrin coğrafi yaxınlığı.

Ayrı-ayrı nəzəriyyəçilər tərəfindən irəli sürülən bu tezis düzgün olsa da, onda istisnalar mövcuddur. Həqiqətdə inteqrasiyanın əsas məqsədlərini yerinə yetirməli, məsələn, istehsal məsrəfləri, əmtəənin son qiymətini aşağı salmaq üçün qiymətin bütün tərkib hissələri, o cümlədən də nəqliyyat xərclərinin azaldılması zəruridir. Əgər ölkələr bir neçə saat qurşağında yerləşibsə, nəqliyyata necə qənaət etmək görünür, baxmayaraq ki, bu heç də başlıca deyildir.

Məsələn, ekspertlər Cənubi Amerikada inteqrasiya proseslərini təhlil etdikdə ona diqqət verdilər ki, coğrafi yaxınlıqlarına baxmayaraq, Merkosur-un üzv ölkələri arasında inteqrasiya əlaqələri əlverişli nəqliyyat infrastrukturunu yaradılana qədər inkişaf etməmişdi. (ölkədaxili yollar). İnteqrasiya olunan ölkələrin rəhbərliyinin siyasi iradəsi bu günədək mövcud olan inteqrasiya qruplarının Avropa Birliyi, NAFTA, MERKOSUR maraqlı olan ölkələrin siyasi rəhbərliyinin təşəbbüsü əsasında yaradılmışdır. Məlumdur ki, MDB məkanında bu, əksinədir. Siyasi rəhbərlərin siyasi rəhbərliyi rolu aşağıdakılardan ibarətdir: başlanğıcda aşkar etmək və öz ölkəsi qarşısında inteqrasiyanı təmin edən məqsədlər qoymaq; ölkə üçün bütün siyasi-iqtisadi nəticələri dəqiq proqnozlaşdırmaq, başlanğıc mərhələdə ölkənin çəkdiyi məsrəfləri, onun ödənilmə müddətini və ölkənin inteqrasiyadan faydanı nə vaxt alacağını hesablamaq. Siyasi rəhbərlik bilməlidir ki, bazar təsərrüfatçılıq sistemində inteqrasiya səmərəli davam edir.

Bir sıra mütəxəssislərə (Ç.Kindlberger, Krasner, Keoxanl, De Grove, P.Frattuan) görə hegemon ölkə dörd mühüm şərti ödəməlidir:

- "hegemon" tərəfindən xammalın hasilatı və satışına nəzarət edilməsi;
- kapital axınına nəzarət edilməsi;
- ən iri bazarlara nəzarət edilməsi;
- daha baha və yüksək texnoloji məhsul istehsalına nəzarət edilməsi [3, 63].

Belə nəticəyə gəlirik ki, inteqrasiyanı dünyada baş verən digər dövlətlərarası sosial-iqtisadi və siyasi proseslərdən fərqləndirən bir neçə mühüm faktlar mövcuddur. Əvvəla inteqrasiya qarşılıqlı iqtisadi asılılığın və əlaqələrin dövlətlər tərəfindən birgə idarəçiliyini, bütün regionun yaranmasını nəzərdə tutur; ikincisi, inteqrasiya nəticəsində bütün pul, xidmət, ticarət, mallar, istehsal münasibətləri və əmək resursları milli daxili sərhədlərdən azad edilir; üçüncüsü, vahid regiondaxili bazar formalaşır, dördüncüsü, əməyin səmərəliliyi, əhalinin yaşayış şəraiti, yüksəlir, istehsal münasibətləri və xidmət inkişaf edir.

Elmi yeniliyi: Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın nəzəri konsepsiyalarının geniş təhlili əsasında inteqrasiya proseslərinin xüsusiyyətləri və onun başlıca amilləri müəyyən edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Mühazirə mətnlərində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Международные экономические отношения. Под редакцией В. Е. Рыбалкина. Москва, 2008, 520 с.
2. Ələkbərov Ə.Н., Vəliyev M.Ə., Məmmədov S.M. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Dərslük. Bakı: "Nəşriyyat", 2010, 648 s.
3. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. Москва, 2005, 446 с.

РЕЗЮМЕ
ОБЪЕКТИВНЫЕ ПЕРВИЧНЫЕ УСЛОВИЯ И ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ
Рустамова Г.Р.

Ключевые слова: экономическая интеграция, общее экономическое пространство, международное разделение труда, импорт, экспорт, торговый оборот

Основу международной экономической интеграции составляют экономические интересы самостоятельных хозяйственных субъектов и международное разделение труда. Первичным условием интеграции считаются экономические связи самостоятельных хозяйственных субъектов. Основная цель экономической интеграции - увеличение объема товаров и услуг на основе обеспечения эффективности хозяйственных субъектов в международном масштабе.

SUMMARY
OBJECTIVE PREREGUISITE AND THEORETICAL CONCEPTION OF THE
INTERNATIONAL ECONOMIC INTEGRATION
Rustamova G.R.

Key words: integration import, common economic space, the turnover of foreign trade, international division of labour, economic collaboration

Economic interests of independent economic system and international labour division form the base of international economic integration. International economic relations are prerequisites of integration within the economic subject frames. The main purpose of the integration is to extend the volume and collection of good and services on the basis of provision of economic activity efficiency in the international scale.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **21.11.2014**
 son variant: **01.12.2014**

UOT 159.923.4

TEMPERAMENT HAQQINDA BƏZİ DÜŞÜNCƏLƏR
(1-ci məqalə)**MƏMMƏDOV CEYHUN HƏSƏN oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosenti**e-mail: yusif.aslanov.58@mail.ru*

Açar sözlər: *temperament, krasis, Hippokrat, Halen, “Hippokrat korpusu, humoral nəzəriyyə, psixodinamika, sanqvimik, fleqmatik, melanxolik, xolerik*

Təqdim olunan tədqiqat şəxsiyyətin ən mühüm fərdi-psixoloji xassələrindən biri olan temperamentin öyrənilməsi sahəsində məlum araşdırmaların və elmi tədqiqatların nəzərdən keçirilməsinə həsr olunmuşdur.

Yuxarıda adını çəkdiyimiz elmi araşdırma istiqamətlərindən daha qədim tarixə malik olanları – “temperament” fenomenini insan orqanizmində mövcud olan mayelər arasında qarşılıqlı əlaqə və münasibətin xarakteri (onların qatışıqında bu mayelərdən hansının üstünlük təşkil etməsi baxımından) ilə əlaqələndirən, elm tarixində “temperamentlərin humoral nəzəriyyələri” adlanan nəzəriyyələrdir.

Adı çəkilən nəzəriyyələr və təsəvvürlər qrupu (yəni, temperament haqqında təlimlərin “fizioloji qolu”) öz kökləri ilə antik dövrə, temperamentlərin nəzərdən keçirilən təsəvvürlər qrupunu daha parlaq təmsil edən və qədim yunan mütəfəkkiri Hippokratın (təxminən miladdan əvvəlki 460-377-ci illər) formalaşdırdığı təlimə (daha doğrusu, onun təcrübəyə əsaslanan mühakimələrinə) əsaslanan təsnifatına gedib çıxır.

Hippokrat tərəfindən temperament fenomeninin “kəşf olunduğu” vaxtdan keçən iki min ildən də artıq bir dövr ərzində müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən temperamentə ən müxtəlif funksiyalar aid edilmiş və insanın fərdi təbiətinin bu ən mühüm xüsusiyyətinin təbiətinə münasibətdə ən müxtəlif xarakterli çoxsaylı şərhlər verilmişdir.

Təbabət elminin banisi hesab edilən Hippokrat (miladdan əvvəlki 460-377-ci illər) o zaman dəbdə olan, kainatı təşkil edən maddi təbii hallar haqqında fəlsəfi təlimi insan təbiətinin öyrənilməsinə şamil etdi [1]. O, özünün apardığı uzumnüddətli müşahidələri əsasında belə bir qənaətə gəldi ki, hər bir canlı orqanizmdə dörd mayenin, “Həyat şirəsinin” qatışıqı mövcuddur.

Bunlar aşağıdakılardır: qan (isti, nəm başlanğıc), selik (soyuq, nəm başlanğıc), qara öd (soyuq, quru başlanğıc) və sarı (adi) öd (quru, isti başlanğıc). Bu başlanğıclardan hansı birinin qeyd olunan qatışıqda üstünlük təşkil etməsindən asılı olaraq, insanın fərdi xüsusiyyətləri formalaşır.

Təxminən beş əsr sonra Qədim Romanın ən çox sayılan təbiblərindən biri olan Klavdi Halen (miladın 131-200-ci illəri) bu təlimi bir qədər də təkmilləşdirdi və özünün məşhur “De temperamentum” traktatında onun ətraflı şərhini verdi [2]. Məhz onun sayəsində, psixologiya elminin ilk əhəmiyyətli əfsanəsinə çevrilmiş bu nəzəriyyə bu günün özündə də bir çoxlarının əqlinə hakim kəsilmişdir. Bundan başqa, temperamentlərin, məhz Halen tərəfindən təsviri verilmiş ən populyar adlar, müstəsna olaraq, yunan-roma adlarına əsaslanır: fleqmatik (yunanca “fleqma” - selik), xolerik (yunanca “hole” – öd), melanxolik (yunanca “melane hole” - qara öd), sanqvinik (bu dəfə latınca sanguis - qan). Qeyd edək ki, ilk əvvəl Halen tərəfindən 13 (bəzi mənbələrə görə isə 9) temperament növü fərqləndirilmiş, lakin sonradan onların sayı dördə qədər azaldılmışdı.

Qədim dövrün haqqında söz açılan təsəvvürlərə bu və ya digər dərəcədə aidiyyəti olan mütəfəkkirlərinin təsəvvürləri ilə yaxından tanışlıq belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir: şəxsiyyətin ən vacib fərdi xüsusiyyətlərindən biri kimi onun temperamentinin əsaslandırılmasına həsr olunmuş “humoral” nəzəriyyə özünün formalaşmasında bir neçə mərhələ keçmişdir. Bu mərhələlər aşağıdakı kimi fərqləndirilir [3]:

1) ilkin mərhələ məşhur qədim yunan filosofu Anaksimandrin konsepsiyası ilə bağlıdır. Onun fikrincə, cisimlər bir-birinə əks başlanğıclardan (isti, soyuq, yaş və quru) ibarətdir. Məhz bu dörd ünsür sonradan əsas keyfiyyətlər kimi qəbul olunmuşdu;

2) sonrakı mərhələ Pifaqorun müasiri, Krotonlu Alkmeonun adı ilə bağlıdır. Onun nailiyyəti kimi, adı çəkilən başlanğıcların substansional əsaslarının dəqiqləşdirilməsi qəbul edilir;

3) üçüncü mərhələ - Hippokratın özünün, onun məşhur “Qədim təbabət haqqında” traktatının mərhələsidir. Burada Hippokrat ilk dəfə iddia edir ki, isti, soyuq, yaş və quru – substansiya deyil, “qüvvə”lərdir (bizim anlamımızda – keyfiyyətlər). Bu zaman mayələrin – “həyat şirələrinin sayı onun tərəfindən dəqiq müəyyən edilməsə də, onların (ələxüsus, qanın, ödün və seliyn) qarşılıqlı əlaqəsinin mahiyyətini əks etdirən “krasis” (yunanca – qatışıq mənasını verir) anlayışı irəli sürülür;

4) nəhayət, dördüncü mərhələ - “humoral nəzəriyyə”nin yetkinlik, formalaşma mərhələsi – “Halen mərhələsidir. Bu mərhələdə özünün məşhur “İnsanın təbiəti haqqında” traktatında Halen orqanizmin dörd əsas mayesini dəqiq müəyyənləşdirir [2].

Bununla yanaşı, tam “elmi ədalət” bərqərar olması naminə aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

- əvvəla, orqanizmdə mayələrin əhəmiyyəti haqqında (sonradan “temperamentin humoral nəzəriyyəsinə çevrilən) təsəvvürlər o dövrün bir çox mütəfəkkirlərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır (bu, istər elm aləmində “Platon” təxəllüsü ilə məşhur olan qədim yunan filosofu Aristokla [4], istərsə də onun daha az tanınmış müasirlərinə - məsələn, Petrona, Filolaya, Menekrata və digərlərinə aiddir;

- daha sonra, hətta humoral nəzəriyyənin özü də, ona xas olan ümumi xüsusiyyətlərə malik olmasını qoruyub saxlamasına baxmayaraq, onun müxtəlif müəlliflərinin təqdimatında müxtəlif fərqli xüsusiyyətlər “əldə edir”. Məsələn, Egindən (qədim Yunanıstanda şəhər) olan Petron, insan bədəninin bir-birinə əks olan substansiyalardan ibarət olduğunu qəbul etməklə yanaşı, qeyd edirdi ki, öd xəstəliyin səbəbi yox, onun nəticəsidir. Qədim yunan təfəkkürünün daha bir nümayəndəsi – Filolay iddia edirdi ki, xəstəliklərin səbəbləri –öd, qan və selikdir. Nəhayət, daha bir qədim yunan alimi Menekrat, öz növbəsində, belə bir mülahizə irəli sürmüşdü ki, insanın bədənində qan, öd və selik mövcuddur, insanın xəstəliyi və ya sağlamlığı isə bu mayələrin öz aralarında qarışması xüsusiyyətlərinin təsirindən irəli gəlir.

Hətta “Hippokrat korpusu” adlanan və bütövlükdə müəllifliyi Hippokrata aid edilən mətnlər külliyyatının daxilində belə nəzərdən keçirilən nəzəriyyənin müxtəlif variantları verilir, müxtəlif traktatlarda orqanizmdə olan patogen və qeyri-patogen mayələrin müxtəlif sayı göstərilir [5]. Bu zaman öd və selik, o cümlədən, şəxsiyyətin müvafiq temperamentləri ön plana çəkilir.

Qeyd edək ki, hazırda bu təsəvvürlər, bir sıra səbəblərdən, hər şeydən əvvəl, sırf tarixi xarakter daşıyır:

- əvvəla ona görə ki, insan orqanizmində mövcud olan “mayələrin” sayı (əgər müxtəlif hormonları və mediatorları nəzərə alsaq) bu təsəvvürlərdə iddia olunandan daha çoxdur;

- daha sonra, müasir elm tərəfindən nəzəri və təcrübi baxımdan kifayət qədər əsaslandırılmış səviyyədə sübut etmişdir ki, “klassik” mayələrin insanın həyat fəaliyyətinə və davranışına təsiri bilavasitə xarakter daşımır, əsəb sistemi vasitəsilə şərtlənir.

Belə olan halda, labüd olaraq, belə bir məntiqi sual meydana çıxır: belədirsə, bəs onda nə üçün iki min ildən də xeyli əvvəl, humoral nəzəriyyələrlə bağlı meydana çıxan “temperament” anlayışı indiyə kimi elmi təsəvvürlərdə belə işlənməkdədir?

Bu vəziyyətin bərqərar olmasının başlıca səbəblərindən biri kimi məşhur rus psixoloqu V.M.Rusalov belə bir əsas gətirir: fərdi fərqlərin (və ya temperamentin) klassik humoral (maye) nəzəriyyəsi özündə həqiqi elmi biliyin bəzi ünsürlərini əks etdirmişdir və fərdi fərqlərin təbii ilk əsasları haqqında müasir, daha çox inkişaf etmiş və elmi baxımdan əsaslandırılmış təsəvvürlər üçün model kimi çıxış etmişdir [6].

Daha sonra isə, insan haqqında elmi biliklərin inkişafı və təkmilləşdirilməsi prosesinin gedişində meydana çıxan fərdi fərqlərin bioloji əsasları haqqında müxtəlif təsəvvürlər, cəmləşərək, vahid “temperament” anlayışında əks olunmuşdur [6].

Ümumiyyətlə, temperament haqqında təlimlərin ilkin inkişaf mərhələsində üç başlıca məqamını fərqləndirmək olar:

1. Temperament insanın mənəvi-psixoloji fərdiliyinin ifadəsi, ona xas olan universal təbii qanunauyğunluqları özündə əks etdirən, ilkin, cismani əlamətidir.

2. Bu zaman “krasis” anlayışı, yəni temperamentın əsasını təşkil edən ilkin əlamətlərin, səbəblərin, ünsürlərin qarşılıqlı əlaqəsi həlledici qüvvəyə malik olur.

3. Temperamentin xassələrinin formalaşması və təzahürü orqanizmin daxili sekresiya vəzilərinin funksional vəziyyətindən və fəaliyyət xüsusiyyətlərindən asılıdır (Hippokrat-Halen humoral konsepsiyasından irəli gələn nəticə).

Göstərilən fundamental nəticələr sonradan temperament haqqında müasir konsepsiyalarda da həyata keçirilmişdir.

Görkəmli fransız mütəfəkkiri Fransua de Laroşfukonun o dövrün təfəkkürünə hakim kəsilmiş təsəvvürlər haqqında dediyi bir fikrə müraciət edək:

“Bədənimizin şirələri, özlərinin adi və dəyişməz dövrüyyəsini həyata keçirərək, iradəmizi gizli şəkildə hərəkətə gətirir və istiqamətləndirir; onlar, bir vahid axına qatılaraq, bizim bütün hərəkətlərimizə təsir göstərərək, bizə hakim kəsilir” [7].

Yuxarıda təqdim olunan material şəxsiyyətin ən əhəmiyyətli dinamik-psixoloji xüsusiyyətlərindən biri kimi temperamentın uzun illər boyu yerinə yetirilən araşdırmalarına münasibətdə qısa bir icmal xarakteri daşıyır. Şərhdən görüldüyü kimi, bu araşdırmalar elmdənkənar, sırf empirik, bəzən hətta formal məntiqə əsaslanan təsəvvürlərdən müasir elmi nailiyyətlərə əsaslanan, fundamental xarakterli konsepsiyalara qədər uzun (əsrləri əhatə edən) bir yol keçmişdir.

Buna baxmayaraq, qeyd etmək istərdik ki, istənilən həqiqətən elmi mahiyyət daşıyan problem kimi, temperamentın araşdırılması problemi də tükənmir, onun yeni-yeni çalarları aşkar edilir.

Bu baxımdan diqqətimi cəlb edən bir neçə müddəanı xüsusi qeyd etmək yerinə düşərdi:

1. Klassik psixologiya elmində ümumi qəbul edilmiş mənada temperament (kökü latınca “tempero” və “temperamentum” sözlərindən götürülmüş, mənası isə “ölçü müvafiqliyi”, “qatışıq”, “müvafiq nisbətdə qarışmaq” olan) – fərdin fərqli xassələrinin, onun psixi fəaliyyətinin dinamik xüsusiyyətləri (yerinə yetirilmə sürəti, intensivliyi və s.), habelə bu fəaliyyəti təşkil edən psixi proseslər və halətlər baxımından təzahürünün şəxsi səciyyəsidir [8]. Digər tərəfdən, temperament şəxsiyyətin bir ictimai məxluq kimi formalaşmasının psixobioloji əsası, fərdiçiliyin ilkin, cismani əlaməti kimi çıxış edir [9].

2. Temperament bir fenomen kimi fərdiyyət üçün, müstəsna olaraq, bioloji əsas kimi, insan orqanizminin sırf bioloji (fizioloji) səciyyəsi kimi çıxış edə bilməz. Eyni zamanda, müstəqil psixofizioloji fenomen olmaq etibarını ilə, temperamentın özünün də bioloji (fizioloji) əsası mövcuddur. Onun üçün bu cür əsas, bünövrə kimi, mərkəzi sinir sisteminin (MSS) xüsusiyyətləri çıxış edir.

3. Temperamentin şəxsiyyətin zəruri fərdi-psixoloji xassəsi kimi təzahürü konkret stimulaçıqlandırıcıya (S) qaçılmaz, labüd cavab reaksiyası (R) olaraq nəzərdən keçirilə bilər. Bu zaman həmin reaksiya, səciyyəsi və mahiyyəti əsasən aşağıda sadalanan amillərlə şərtlənən, dəyişkən kəmiyyət kimi qiymətləndirilməlidir:

a) şəxsiyyətin bioloji potensialı ilə, yəni onun “şəxsiyyətin dinamik xarakteristikası” kimi nəzərdən keçirilməsinə imkan verən, nisbətən sabit kəmiyyətlə;

b) qıcıqlandırıcı stimulun və ya bu kimi stimullar çoxluğunun xüsusiyyətləri ilə (hipotetik olaraq, təsirə uğraya bilən. Kifayət dərəcədə dəyişkən kəmiyyətlə.

Elmi yeniliyi: Temperament haqqında söylənməmiş elmi mülahizələrə tarixilik baxış müstəvisindən yanaşılır, xarakterik xüsusiyyətləri elmi faktlarla əsaslandırılır.

Təbii əhəmiyyəti: Ali məktəblərdə psixologiya fənni üzrə oxunan mühazirələrdə elmi mənbə kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Гиппократ. О природе человека. Сочинения, том 2 (перевод на русский язык И.В.Руднева), М., 1944
2. Гален. «De temperamentum».
3. Ковнер С.Г. История древней медицины. Киев, 1988
4. Либин А.В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. Москва, «Смысл», 1999
5. Burnet A. Early Greek Philosophy. London, 1968
6. Русалов В.М. Теоретические проблемы построения специальной теории индивидуальности человека // Психол. журн. 1986. том 7. N 4. с. 23-35
7. Ларошфуко Ф. Мысли и афоризмы. М.: Художественная литература, 1990
8. Большой психологический словарь / Под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. СПб., Прайм-Еврознак – М., Олма-Пресс. 2003. 668 с.
9. Маклаков А. Г. Общая психология. СПб.: Питер, 2001. 592 с.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии, СПб., «Питер», 2000

РЕЗЮМЕ

НЕКОТОРЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О ТЕМПЕРАМЕНТЕ

(статья 1)

Мамедов Д.Г.

Ключевые слова: темперамент, кризис, Гиппократ, Гален, «Корпус Гиппократа», гуморальная теория, психодинамика, сангвиник, флегматик, меланхолик, холерик

Целью статьи является исследование одного из наиболее значимых понятий современной психологии – феномена под названием «темперамент». Основную канву исследования составляет анализ ряда его аспектов (исторического, морфологического, семантического, логического); попытка анализа основных групп известных теорий о темпераменте и т.д. Кроме того, автор представляет выдвинутые им самим положения относительно данного феномена, осуществляет попытку количественного измерения его проявлений. Выдвинута подготовительная версия психофизической теории темперамента.

SUMMARY

SOME THOUGHTS ABOUT TEMPERAMENT

(article 1)

Mammadov J.H.

Key words: temperament, crisis, Hypocrite, Halen, "Hypocrite's crop", the humoral theory, psychodynamics, sangvinic, flegmatic, melancholic, choleric

The article's purpose is a research of one of the most significant items of the modern psychology – the phenomenon called "temperament". The research consists mainly of analysis of the phenomenon's aspects (historical, morphological, semantic and logical), it is an attempt to analyze the main groups of the well-known theories about temperament, etc. Besides this, the author represents his own statements about the given phenomenon and tries to measure its aspects. Also, there is a preparative version of the psychophysical theory of temperament.

Daxil olma tarixi:**ilkin variant: 28.11.2014****son variant: 05.12.2014**

UOT

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNİN MƏRHƏLƏLƏRİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ**MƏMMƏDOVA SONA ƏLİ qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim**e-mail: elvis85@mail.ru*

Açar sözlər: fəal dərs, öyrədici mühit, dərsə hazırlıq mərhələsi, motivasiya, tədqiqat sualları, informasiya mübadiləsi, müzakirələrin aparılması

Müasir dövrdə bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sistemində də genişmiqyaslı layihələrin yerinə yetirilməsi yeni təfəkkürün formalaşmasını, həyata baxışın dəyişməsinə tələb edir. Təhsildə qazanılan hər bir uğur ənənədə, müasir təlimdə və dünyada əldə edilmiş nailiyyətlərdən qaynaqlanır, ayrı-ayrı fənlərin təlim nəticələri də bunun üzərində qurulur. Dünya təhsil sistemində inteqrasiya, fəal/interaktiv təlimin yeniləşdirilməsi istiqamətlərinin axtarılması, qısa bir zamanda böyük nailiyyətlər əldə edilməsi, innovasiya və yeni təlim texnologiyalarından istifadə, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanmaqla təlim prosesinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məktəbin, hər bir müəllimin düşüncə tərzi, pedaqoji fəaliyyət sahəsidir. Bu məqsəd və vəzifələrin həllini tapmasının yolu kurikulumun əsasları müddələrinin reallaşdırılması, həllini tapması ilə bilavasitə bağlıdır. Ayrı-ayrı təlim fənlərinin tədrisi keyfiyyətinin, məzmun və formaca yeniləşdirilməsinin istiqamətlərində olduğu kimi, ədəbiyyat fənni kurikulumu (proqramı) da bu təməl üzərində qurulmuş, müxtəlif təlim pillələri üzrə məzmun xətləri və standartları hazırlanmışdır.

İndi fəal/interaktiv metodların düzgün seçilməsi və dərslərdə tətbiqi vacib tələb kimi qarşıya qoyulur. Təlim prosesində nəzərdə tutulur ki, bilik hazır şəkildə deyil, müstəqil, yaradıcı, tədqiqatçılıq sahəsinə çevrilməklə şagirdlərə öyrədilsin. İdrak fəaliyyətinə əsaslanmaqla əməkdaşlıq şəraitində təşkil olunan dərs təhsilverici, tərbiyəedici, inkişafetdirici tələblərin kompleks həllini tapması istiqamətində reallaşdırılır. Buna görə də ədəbiyyat tədrisinin ən ümdə problemlərindən biri də dərslərin qurulmasıdır.

Mövcud pedaqoji və metodik ədəbiyyatlarda, psixoloji tədqiqatlarda dərslərin mərhələlərinin xüsusiyyətləri ilə bağlı müxtəlif fikirlər elmi-metodik baxımdan əsaslandırılmış, məktəb təcrübəsində də müsbət nəticələr əldə edilmişdir. Buna baxmayaraq, müasir dərslərin mərhələləri ilə bağlı ziddiyətli fikirlər, dəqiqləşdirilməmiş problemlər mövcuddur. 2014-cü ildə nəşr olunmuş “Ədəbiyyatın tədrisi metodikası” dərslərində də bu məsələyə münasibət bildirilir və dərslərin mərhələləri ilə bağlı bir-birindən fərqli fikirlərin olduğu etiraf edilir: “Qeyd edək ki, dərslərin mərhələləri pedaqoji fikir tarixində həmişə fərqli qaydada özünü göstərmişdir” [1, 88].

Təcrübə göstərir ki, dərslərin mərhələlərindən yaradıcı istifadə etmək, az vaxt müddətində geniş informasiya toplamaq, təlim materialını dərindən öyrənmək iki mühüm məsələnin nəzərə alınması ilə sıx surətdə bağlıdır. Müəllimin dərsə ciddi hazırlaşması birinci şərtidir. İkincisi isə müəllimin pedaqoji fəaliyyəti, metodik ustalığı ilə əlaqədardır.

Müəllimin ədəbiyyatı, tədris edəcəyi faktik materialı dərindən bilməsi olduqca vacibdir. Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, öz fənnini sevməyi və sevdirməyi bacarmayan, yeni üsullarla işləməkdə çətinlik çəkən, şagirdlərin dərindən hörmət və etibarını qazanmayan, ürəyinin hərərətini öyrənməyə qadir olmayan müəllimdən müsbət nəticə gözləmək olmaz. Novator müəllim daim arayıb-axtarır, təlim-tərbiyə prosesinin mərhələləri arasında maraqlı nəticələr əldə edir, mövzunun canlı və yadda qalan bir hadisə kimi dərk olunmasına nail olmağı bacarır. Ustad müəllimlərin dərslərində həmişə üç istiqamətdə aparılan işin nəticəsi görünür: 1. Diaqnostlaşdırma; 2. Proqnozlaşdırma; 3. Layihələşdirmə (planlaşdırma). Pedaqogika dərslərində də bu mərhələlərin nəzərə alınmasının müasir dərs modelini qurmaqda əhəmiyyətinin böyük olduğu əsaslandırılır [2, 222].

Hər bir dərsin əvvəlcədən sxemini qurmaq barədə düşünmək lazımdır. Buna uyğun da dərsin hazırlanması istiqamətlərinin, hər bir mərhələdə hansı işlərin görülməsinin algoritmini müəyyənləşdirmək qarşıya məqsəd qoyulur.

Dərsin hər bir mərhələsində görülmək üçün həcmi – diaqnostikasi hazırlanmalıdır. Şagirdlərin imkanlarının nəzərə alınması, hərəkət və davranışlarının düzgün qiymətləndirilməsi, maraq və qabiliyyətləri, qavrama səviyyələri, təlim materialının xarakteri, dərsin strukturu və s. diaqnostlaşdırma nəzərə alınacaq əsas amillər kimi seçilməlidir.

Proqnozlaşdırma isə keçiləcək dərsin müxtəlif variantlarını qiymətləndirməyə yönəldilir. Dərsin kəmiyyət göstəricisinin üzə çıxarılması proqnozlaşdırma nəticəsində müəyyənləşdirilir.

Layihələşdirmə (planlaşdırma) dərse hazırlığın son mərhələsidir. Şagirdlərlə qarşılıqlı dialoq və əməkdaşlığın yaradılması, onların idrak fəaliyyətinin idarə olunmasının proqramının hazırlanması layihələşdirmə mərhələsində həllini tapan vacib məsələlərdəndir.

Bu istiqamətlərdə aparılan hazırlıq işləri keçiləcək dərsin yüksək səviyyədə keçilməsinə, müasir üsulların imkanlarından səmərəli istifadə olunmasına, problemlə vəziyyətin yaradılmasına, dialoq və əməkdaşlığın gözlənilməsinə, müəllimin fasilitator (bələdçi), şagirdin isə tədqiqatçı mövqeyində çıxış etməsinə, psixoloji dəstək: hörmət və etibarın gözlənilməsinə geniş imkan yaradır. Hazırlıq işlərinin bu məzmununda aparılması fəal/interaktiv təlim üçün səciyyəvi hesab olunan aşağıdakı cəhətlərin də həllini tapmasına imkan yaradır:

- müəllim tərəfindən şüurlu surətdə (fərdi olaraq) idraki problem situasiyanın yaradılması;
- problemin həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması;
- şagirdlər üçün yeni və zəruri olan biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsi üçün şəraitin yaradılması.

Dərsin mərhələləri üzrə aparılan işin xüsusiyyətlərini araşdırmazdan öncə öyrədici mühit necə təşkil edilməlidir? - sualına cavab axtarılmalı və dərstdə bunların tətbiqi imkanları öyrənilməlidir. Öyrədici mühiti yaratmaq Z.Veysovanın müəllimlər üçün yazdığı vəsaitində də geniş izahını tapmışdır. Müəllimin fikrincə, təlimin qarşıya qoyduğu vəzifələrin və prinsiplərin həyata keçirilməsi təlim-tərbiyə prosesinə təsir edən amillərdən və şərtlərdən, məhz öyrədici mühitdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Tədqiqatçı öyrədici mühit yaratmaq üçün üç yol olduğunu göstərir: əşyavi mühit, informasiya mühiti, sosial-psixoloji mühit [3, 24]. Dərstdə emosional mühitin yaradılması, estetikliyin nəzərə alınması da öyrədici mühitin yaradılmasında əsas rol oynayır.

Ədəbiyyat müəlliminin bu imkanlardan istifadə etməsi fəal dərsin təşkilinə müsbət təsir göstərir, problem situasiyanın yaradılmasına, biliklərin müstəqil əldə edilməsinə imkan yaradır. Bu da təlimin səmərəliliyinin artmasına, öyrənmə fəallığının yüksəlməsinə, yaradıcı təfəkkürün formalaşmasına, şəxsiyyətin həyata hazırlanmasına öz müsbət təsirini göstərir. Müəllimin əsas vəzifəsi hazırladığı layihənin həyata keçməsinə, şagirdləri tədqiqat aparmağa həvəs yaratmağa yönəldilir, müəllim-şagird münasibətlərində qarşılıqlı əməkdaşlığın həllini tapmasına istiqamətləndirilir.

Fəal dərsin qurulmasında ümumiləşdirdiyimiz məsələlərin nəzərə alınması və tətbiqi müasir tələblərə uyğun aparılmasını stimullaşdırır, şagirdlərə müstəqil fikir söyləmək, düşüncələrini əsaslandırmaq bacarıqlarını öyrətməyə imkan yaradır.

İnteraktiv dərsin qurulmasında birinci mərhələnin necə adlandırılması ilə bağlı bir-birinə zidd fikirlər verilir. Z.Veysova, F.Yusifov və başqaları birinci mərhələni motivasiya adlandırır. Y.Aslanov, B.Həsənlı, S.Hüseynoğlu, B.Muradov, Ş.Mikayılov isə ilkin mərhələni sinfin təşkili, ev tapşırığının yoxlanılması olduğunu göstərir.

Bizim də mövqeyimiz və eləcə də qabaqcıl ədəbiyyat müəllimlərinin fikirləri də adlarını sonuncu çəkdiyimiz metodist alimlərin gəldiyi nəticələr ilə üst-üstə düşür. Bizə etiraz edə bilərlər ki, interaktiv təlimin tələbinə görə mövzu sinifdə öyrədilməlidir, ev tapşırığı verilməməlidir. Yaxud, motivasiya mərhələsində sinfin təşkili, ev tapşırıqlarının yoxlanılması, qrup yaratmaq

həllini tapmalıdır. Fikirlərin bu istiqamətdə verilməsi ilə razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, ədəbiyyatın özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri vardır ki, bunları şagirdlər yerinə yetirməyə onlarda şifahi nitq inkişaf edə bilməz, bədii ədəbiyyatın təsir dairəsi istənilən səviyyədə mənəvi aləmlərinə nüfuz edə bilməz. Ədəbiyyat mənəviyyatın açarıdır, insanların tərbiyəsinin güzgüsüdür. Bu əsərlərdən nümunələr əzbərlənməyə, əsər tam oxunmasa, mətn üzərində müəyyən işlər aparılmasa, bədii əsərin gözəlliyi, estetik tərbiyədə rolu, şifahi nitqin formalaşmasına göstərdiyi təsir duyulmaz, sözün, şeirin, sənətin gözəlliyi dərk edilə bilməz. Buna görə də müəllim hər dərslərin sonunda şagirdlərə biliyi müstəqil tətbiq etmək, tədqimat, çıxış hazırlamaq, müəyyən hissəni əzbər öyrənməklə bağlı müəyyən ev tapşırıqları (yaradıcı tətbiqetmə) verir [4, 126].

Bunlar bizə əsas verir ki, motivasiyanı interaktiv dərslərin ikinci mərhələsi kimi göstərək. Birinci mərhələdə isə sinfin təşkili, ev tapşırığının yoxlanılması, qrup yaratmaq kimi təşkilati işlər yerinə yetirilsin.

Motivasiya mərhələsində şagirdə öyrənməyə həvəs, maraq yaratmaq qarşıya məqsəd qoyulmalı və idrak fəallığı yaradılmalıdır (1, 100). Bu mərhələdə hansı işlərin görülməyini müəllimlər üçün aydın və dəqiq olmalıdır. Bu mərhələdə mövzunun adını tapmaq üçün üç vasitənin birindən istifadə oluna bilər: **1. Simvollar materialları:** Buraya şəkil, sxem, simvol, təranə, tapmaca, hikmətli söz, atalar sözləri, şeir parçası, kinofilmdən kiçik bir fraqment, musiqi klipindən bir parça, portret, rəssamlıq işi, qrafik və s. daxil edilir. **2. Suallar verməyə həvəsləndirmə.** Motivasiya yaratmaq üçün müxtəlif cavab tələb edən açıq suallardan istifadə edilir. Açar sözlər öyrənilən mövzuya aid verilir (məz: xassələr, xüsusiyyətlər, funksiya, növlər, tiplər, rol, əhəmiyyət, səbəb, nəticə, əlaqə, struktur, qayda və s.) **3. Problemin müxtəlif yollarla həll edilməsi** (məsələn, müxtəlif yollarla təşkil edilməsi; məsələnin müxtəlif üsullarla uğurlu həlli, yaxud həlli imkanı; hansısa hadisənin bir neçə bərabər dəyərli səbəblərinin olması [3, 50-51]).

Mövzunun adı tapılıb yazı taxtasında yazılır, sonra mövzu ilə bağlı **problem mövzu** seçilir. Bundan sonra problemi həll etmək üçün **tədqiqat sualları** ortaya qoyulur. Tədqiqat sualı düşündürücü və sadə olmalı, dərslərin mövzusu və məqsədinə uyğun seçilməlidir.

IX sinifdə tədris olunan M.Müşfiqin “Yenə o bağ olaydı” şeirinin məzmununun öyrədilməsi zamanı müəllim motivasiyanı aşağıdakı formada yarada bilər. Dərslərin birinci mərhələsində “Mikayıl Müşfiq”, “Həyat sevgisi”, “Küləklər”, “Duyğu yarpaqları” qrupları yaradılır. Qrup üzvləri özlərinə lider seçirlər. Meyar cədvəli lövhədən asılır. Sinifdə Şövkət Ələkbərovanın ifasında “Oxu tar” mahnısı səsləndirilir və Müşfiq ab-havası yaradılır. Mövzunun adı dəqiqləşdirilir, problem mövzu seçilir – Müşfiqi bizə sevdiren xüsusiyyətlər hansılardır? Problemi həll etmək üçün tədqiqat sualları müəyyənləşdirilir. Əvvəlcə elektron lövhədə şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı “Klaster” sxemi göstərilir. Şair haqqında yığcam məlumat verildikdən sonra qruplara tədqiqat sualları paylandı. Hər qrup hazırladığı tədqimatı səsləndirdi. Bundan sonra şagirdlər “Yenə o bağ olaydı” mahnısının lent yazısını dinlədilər. Şeirin hər bir misrası üzərində iş aparıldı.

Dərslərin bu məzmununda təşkili təlim materialının dərinədən öyrənilməsinə, sinifdə xoş ovqatın yaradılmasına imkan yaradır. Göründüyü kimi, motivasiya mərhələsi tədqiqat sualına verilən cavabların lövhədə qeyd olunması ilə yekunlaşır.

Üçüncü mərhələ tədqiqatın aparılması mərhələsidir. Motivasiya mərhələsində irəli sürülən fərziyyələrin reallaşması üçün tədqiqat sualları qrupa paylanır. Müəllim dərslərin layihəsinin sxemini hazırlayanda əvvəlcədən hər qrup üçün tədqiqat sualları tərtib edir. X sinifdə Ş.İ.Xətayinin “Dəhnamə” poemasını tədris edən müəllim “Qızılbaşlar”, “Sufi”, “Məhəbbət”, “Dözüm” qrupları yaradılır. Elektron lövhədə şairin həyat və yaradıcılığına aid hazırlanmış sinxronik cədvəl klaster sxemi vasitəsilə canlandırıldı. Bundan sonra tədqiqat sualları qruplara paylandı.

“Qızılbaşlar” qrupu üçün:

1. Xətayi mənşəcə hansı nəsiləndir? Onun ata- anası kim olmuşdur?

2. Onun hərbi-siyasi yürüşləri və qələbələrini xronoloji ardıcılıqla sadala.
3. Çaldıran düzündəki döyüşdə Şah İsmayılın məğlubiyyətinin səbəblərini izah et.
4. Xətayi ilk şeirlərini hansı sənətkarların təsiri ilə yazmışdır?

“Sufi” qrupu üçün:

1. “Sufi” nə deməkdir? (Sufilik humanizm, nəcib insani keyfiyyətlər, saf mənəviyyat, həqiqəti sevməkdir)

*Sufi isən alıb satma,
Halalına haram qatma.
Yolun əyrisinə getmə
Doğru yola nəzər eylə.*

2. Şairin ədəbi irsinə hansı əsərlər daxildir?
3. Şairin lirikasının ana xəttini hansı fikirlər təşkil edir?
4. O, məhəbbət mövzusunun necə tərənnüm etmişdir?

“Məhəbbət” qrupu üçün:

*Məhəbbətdir yerin- göyün dirəyi,
Məhəbbət edənin yanar çırağı.
Aşiqə beytullah- məşuq durağı.
Həq nəzər etdiyi yerdir məhəbbət.*

1. Bu şeir parçasında məhəbbəti necə tərənnüm etmişdir?
2. Şairin məhəbbət lirikasında təzadlı fikirlər varmı?
3. Onun təbiət lirikasının xüsusiyyətləri haqqında danış “Bahar oldu ki, aləm gülşən oldu”, “Mövsimi- qış getdi” qəzəlləri.
4. Peyzajlar hansı şeirlərdə qabarıq təsvir olunmuşdur?

“Dözüm” qrupu üçün:

1. “Dəhnamə” məsnəvisi neçənci ildə və hansı mövzuda yazılmışdır?
2. Əsərin yazılma səbəbini şair necə izah edir?
3. Məsnəvi necə başlanır, Aşiq öz sevgilisinə qovuşmaq üçün hansı çətinliklərə dözür?
4. Neçənci məktubdan sonra Məşuqənin ürəyi yumşalır, əsər necə sonluqla bitir?

Şagirdlər bundan sonra əldə etdikləri nəticələri, bilik, fakt və məlumatları təqdim edir, **məlumat mübadiləsi** aparırlar. Bu mərhələdə şagirdlərin fəallığına daha çox üstünlük verilir, onlar materialı dərk edir, qarşıya çıxan çətinliklərlə bağlı suallar verir, dəqiqləşmələr aparır, əlavələr edirlər. **Beşinci mərhələdə** məlumatın müzakirəsi və təşkili aparılır. Şagirdlərin məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkür fəaliyyəti inkişaf etdirilir. Onların cavabları dinlənilir, müqayisələr aparılır.

Müasir dərstdə əsas problemlərdən biri də **nəticələrin çıxarılması, ümumiləşdirmələrin** aparılmasıdır. Mövzu haqqında əldə edilmiş bilik, bacarıq və vərdislər yekunlaşdırılır, hansı nəticələrə gəldikləri faktlarla əsaslandırılır.

Yaradıcı tətbiqetmə mərhələsi də fəal dərslərin əsas mərhələlərindən biridir. Bu mərhələdə müstəqil çalışmalar, testlər paylamaqla möhkəmləndirmə işləri aparılır, cavablar təcrübə yollarla yoxlanılır, mənimsənilir, ev tapşırıqları verilir.

İnteraktiv təlimdə sonuncu mərhələ **qiymətləndirmə və refleksiya** adlanır. Şagirdlərin cavabları qiymətləndirilir, təlim fəaliyyətinin nəticələri obyektiv, düzgün və ədalətli mövqedən dəyərləndirilir.

Ümumilliyətlə, dərslər və onların mərhələlərindən yaradıcılıqla istifadə etməyin pedaqoji-psixoloji-metodik prinsip, vasitə və yolları ilə bağlı əldə olunmuş təcrübəni burada geniş vermək imkan xaricindədir. Ancaq bir həqiqəti etiraf edək ki, dərslər və onların mərhələsinə yaradıcı yanaşmaq problemi mürəkkəb proses olduğundan xüsusi peşə ustalığı, gərgin zəhmət, elmi və pedaqoji-psixoloji-metodik nailiyyətlərə dərinlən bələd olmaq və s. kimi zəruri məsələləri ətraflı, dəqiq öyrənməyi tələb edir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə interaktiv təlimin mərhələlərinin xüsusiyyətləri araşdırılmış, qarşıya çıxan problemlərin həlli yolları göstərilmiş, dərslə hazırlıq mərhələləri və öyrədici mühit yaratmaqla bağlı elmi fikirlər ümumiləşdirilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ali məktəblərdə və eləcə də ümumtəhsil məktəblərində müasir dərslər modellərini qurmaq üçün mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2014, 293 s.
2. Paşayev Ə., Həsənov F. Pedaqogika. Bakı: "Elm və təhsil", 2010, 464 s.
3. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: müəllim üçün vəsait. Bakı: UNİSEF, 2007, 151 s.
4. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: "Müəllim" nəşriyyatı, 2012, 360 s.
5. Mikayılova Z.S. Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində fəal təlim metodlarından istifadə. Bakı: "Şur", 2013, 208 s.

РЕЗЮМЕ

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ СТРУКТУРЫ УРОКОВ ЛИТЕРАТУРЫ

Маммадова С.А.

Ключевые слова: *активный урок, обучающая среда, подготовительный этап урока, обмен информации, дебаты*

В статье исследуются современные проблемы построения уроков литературы. Для решения этой проблемы следующие вопросы изучаются в качестве предмета исследования: подготовительный этап урока, создание обучающей среды, направления современного подхода к построению урока.

SUMMARY

SOME PROBLEMS IN ARRANGING LITERATURE LESSONS

Mammadova S.A.

Key words: *active lesson, class environment, a preliminary stage, motivation, research questions, exchange of information, debates*

In the article are studied contemporary problems of arranging Literature lessons. For solving the problems the preliminary stage, making class environment, directions of modern approach to lesson arrangement are admitted as the goal of the research.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **28.11.2014**
 son variant: **05.12.2014**

MÜNDƏRİCAT

Dilçilik

1. Yunusova Ş.Ə. Metaforaların dildə rolu və onların bədii üslubda işlənməsi 6
2. Hüseynova C.H. Qazax toponiminin etimologiyası (M.Hüseynin “Daşqın” romanı əsasında)..... 10
3. İbayev N.A. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində üzümçülüklə, xörək və yeməklə bağlı etnoqrafik sözlər..... 14

Ədəbiyyatşünaslıq

4. Bayramov A.Ə. Cənubi Azərbaycan folklor mühitində lirik janrların bəzi xüsusiyyətləri..... 19
5. Mustafayev M.B. “Müxtəsər azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə (1943-1944-cü illər) ədəbi-tarixi proses konsepsiyası 24
6. Hüseynova A.H. Azərbaycan nəşrində cənub hekayələri (XX əsrin 40-cı illəri).... 29
7. Quluyeva Ş.İ. İncə və sınaqlar haqqında bəzi qeydlər (Dərələyəz və Naxçıvan folklor örnəkləri əsasında) 33
8. İskəndərov B.A. Göyçə aşığı poeziyasında arxaik janrların inikası 38

Tarix və sosiologiya

9. Həsənova Ə.A. Cəmiyyət və dövlət 42
10. Bünyadov Z.V. Azərbaycan respublikasında əlillərin sosial müdafiəsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri 48
11. Rzaquliyeva S.D., Cavadlı R.R. Azərbaycan gerçəkliyində siyasi lider fenomeni..... 53
12. Məmiyev C.M., Fərmayilov A.H. Gənclərlə sosial iş müasir dövrün aktual problemi 58

İqtisadiyyat

13. Abdullayev L.İ. İqtisadi qloballaşma 63
14. Hüseynov Q.S. Elektrik enerjisi qiymətinin liberallaşdırılması məsələləri 67
15. Pənahəliyeva M.Ö., Babayeva T.P. MDB ölkələri ilə Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrinin inkişafının əsas problemləri 72
16. Əhmədov M.Ə., Hübətəliyeva S.Ə. Azərbaycanın qlobal iqtisadi problemlərin həllində mövqeyi 76
17. Rüstəmov G.R. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın obyektiv ilkin şərti və nəzəri konsepsiyası 80

Pedaqogika, psixologiya, metodika

18. Məmmədov C.P. Temperament haqqında bəzi düşüncələr (1-ci məqalə) 84
19. Məmmədova S.Ə. Ədəbiyyat dərslərinin mərhələlərinin bəzi problemləri 88

СОДЕРЖАНИЕ

Языковедение	
1. Юнусова Ш.А. Роль метафор в языке и использование их в художественном стиле.....	6
2. Гусейнова Д.Г. Этимологическое исследование топонима "Казах" в романах М.Гусейна	10
3. Ибаев Н.А. Этнографические слова в «Дивану-лугат-ит-турк» Махмуда Гашгари, относящиеся к виноградарству и еде	14
Литературоведение	
4. Байрамов А.А. Некоторые особенности жанра лирики в фольклорной среде Южного Азербайджана	19
5. Мустафаев М.Б. Концепция художественно-исторического процесса в произведении «История краткой азербайджанской литературы» (1943-1944)	24
6. Гусейнова А.Г. Рассказы на тему Южного Азербайджана в азербайджанской прозе 40-х годов XX века	29
7. Гулиева Ш.И. Некоторые заметки о поверьях и приметах.....	33
8. Искандеров Б.А. Отражение архаических жанров в гейджинской ашугской поэзии	38
История и социология	
9. Гасанова А.А. Общество и государство	42
10. Буньядов З.В. Основные направления государственной политики Азербайджанской республики в сфере социальной защиты инвалидов	48
11. Рзагулиева С.Д., Джавадлы Р.Р. Феномен политических лидеров в Азербайджане	53
12. Мамиев Д.М., Фармаилов А.Г. Социальная работа с молодежью как актуальная проблема современной эпохи	58
Экономика	
13. Абдуллаев Л.И. Экономическая глобализация	63
14. Гусейнов Г.С. Некоторые вопросы либерализации цен на электроэнергию.....	67
15. Панахалиева М.О., Бабаева Т.П. Основные проблемы развития экономических связей Азербайджана со странами СНГ	72
16. Ахмедов М.А., Гумбаталиева С.А. Позиция Азербайджана в решении глобальных экономических проблем	76
17. Рустамова Г.Р. Объективные первичные условия и теоретическая концепция международной экономической интеграции.....	80
Педагогика, психология, методика	
18. Мамедов Д.Г. Некоторые представления о темпераменте (статья 1)	84
19. Маммадова С.А. О некоторых проблемах структуры уроков литературы.....	88

CONTENTS

Philology	
1. Yunusova Sh.A. The role of metaphors in the language and their use in art style	6
2. Huseynova J.H. The etymology of Gazakh toponym (on the basis of M.Huseyn's novel "Dashqin")	10
3. Ibayev N.A. Ethnographic words related with viticulture, meals and dishes in Makhmud Gashgari's «Diwanil-lugat-it-turk»	14
 Literary Criticism	
4. Bayramov A.A. Some peculiarities of lyric genre in South Azerbaijan folklore.....	19
5. Mustafayev M.B. Literary-historical process conception in the history of "Concise Azerbaijan literature" (1943-1944)"	24
6. Huseynova A.H. South Azerbaijan novels in the azerbaijani prose in the 40 years of the XX century	29
7. Quluyeva Sh.İ. Some notes about beliefs and superstitions	33
8. Iskenderov B.A. Reflection of the archaic genres in ashuq poetry of Goycha.....	38
 History and Social Studies	
9. Hasanova A.A. State and society	42
10. Bunyadov Z.V. Main directions of state policy on social protection of invalid people in the Azerbaijan Republic	48
11. Rzaguliyeva S.D., Javadli R.R. The phenomenon of political leader in Azerbaijan...	53
12. Mamiyev J.M., Farmayilov A.H. Social work with the youth as an actual problem of modern time.....	58
 Economy	
13. Abdullayev L.I. Economic globalization	63
14. Huseynov G.S. Some problems of the liberalization of the price of electric energy	67
15. Panahaliyeva M.O., Babayeva T.P. Progres and main problems of the development Azerbaijan economic relations with ISU countries	72
16. Axmedov M.A., Humbataliyeva S.A. The position of Azerbaijan in the solving of global tconomic problems	76
17. Rustamova G.R. Objective prerequisite and theoretical conception of the international economic integration	80
 Pedaqogika and Methods	
18. Mammadov J.H. Some thoughts about temperament (article 1)	84
19. Mammadova S.A. Some problems in arranging literature lessons	88

MƏQALƏLƏRİN TƏRTİBATI QAYDALARI

Dərc olunacaq məqalə redaksiyaya həm kağız, həm də elektron formada təqdim olunmalıdır.

Məqalə hazırlanarkən aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır:

1. Məqalə azərbaycan, rus və ingilis dillərində hazırlanmalıdır.
2. Məqalənin adı, xülasə və açar sözlər hər üç dildə təqdim olmalıdır.
3. Məqalə Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatda (soldan, yuxarıdan, aşağıdan və sağdan – 2 sm), Times News Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə, vahid sətirarası intervala və mətn daxili yazıda 1 sm. abzas buraxmaqla hazırlanmalı və 8 səhifədən artıq olmamalıdır.
4. Məqalənin mətninin aşağıdakı bölmələrdən ibarət olması tövsiyyə olunur:
 - Giriş (məsələnin aktuallığı, problemin hazırkı vəziyyəti);
 - Tədqiqatın məqsədi, məsələnin qoyuluşu;
 - Məsələnin həlli üsulları və aprobeiasiyası;
 - Alınan nəticələrin tətbiqi;
 - Nəticə.
5. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla hazırlanmalıdır:
 - UOT – soldan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə, sonda 6 pt. interval;
 - məqalənin adı – ortadan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə, sonda 6 pt. interval;
 - müəlliflərin inisialları və soyadı – ortadan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə;
 - müəlliflərin iş yeri, şəhər, ölkə və e-poçt ünvanı – ortadan, 6 pt. interval;
 - xülasə (mətn təqdim olunan dildə) – sonda 6 pt. interval;
 - açar sözlər – kursivlə, sonda 6 pt. interval;
 - giriş və digər alt başlıqlar – soldan qalın şriftlə, əvvəlində və sonunda 6 pt. interval.
6. Ədəbiyyat siyahısı: hər bir istinad olunan mənbənin adı tərcümə olunmadan, məqalədə istifadə ardıcılığına uyğun olaraq nömrələnir.
7. Ədəbiyyat siyahısından sonra məqalənin hazırlandığı dildən fərqli digər 2 dildə məqalənin adı, müəllifin soyadı, atasının adı, müəlliflərin iş yeri, şəhər, ölkə və e-poçt ünvanı, xülasə və açar sözlər təqdim olunur.
8. Məqalədə cədvəl və şəkillər nömrələnir: cədvəl – cədvəlin yuxarısında kursivlə, ortadan, (məs., cədvəl 1.), şəkil – şəkilin altında, kursivlə, ortadan (məs., şəkil 1.) və mətn hissədən (yuxarıdan və aşağıdan) 1 boş sətir buraxmaqla göstərilməlidir. Cədvəllər bilavasitə məqalənin mətnində yerləşdirilməlidir.
9. Düsturlar Microsoft Equation-də standart parametr ilə yığılır. Mətnə ancaq istifadə olunan düsturlar nömrələnir. Düsturun nömrəsi sağda mötərizədə yazılır.
10. Müəssisədə yerinə yetirilən tədqiqatın nəticələrini açıqlayan məqalənin çap edilməsi üçün müvafiq yazılı razılıq olmalıdır.
11. Məqalədə göstərilən məlumat və faktlara görə müəllif məsuliyyət daşıyır.
12. Redaksiya məqalədə əsas məzmununa xələl gətirməqən redaktə dəyişiklikləri və ixtisarlari etmək hüququnu özündə saxlayır.
13. Məqalə çapa tövsiyyə edildikdə redaksiya heyətinin qərarı barədə müəllifə məlumat verilir.
14. Məqalə sadalanan tələblərə cavab verməzsə baxılmaq üçün qəbul edilmir və müəllifə qaytarılır. Əlyazmanın daxil olduğu vaxt mətnin son variantının redaksiyaya daxil olduğu gündən sayılır.
15. Redaksiyanın ünvanı : **Sumqayıt Dövlət Universiteti**

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Публикуемая статья должна быть представлена в редакцию в бумажном и в электронном виде. При подготовке статьи должны быть выполнены следующие требования:

1. Статья должна быть подготовлена на одном из языков – азербайджанском, русском или английском.
2. Название статьи, аннотация и ключевые слова должны быть представлены на трех языках.
3. Электронный вариант статьи должен выполняться в текстовом редакторе Microsoft Word в формате А4 (поля: левое, правое, верхнее и нижнее – 2 см), шрифтом TimesNewsRoman размером 12 пт. Межстрочный интервал – одинарный, абзацный отступ – 1 см, размер статьи не должен превышать 8 страниц.
4. Текст статьи рекомендуется составлять их нижеследующих разделов:
 - введение (актуальность проблемы, нынешнее состояние проблемы);
 - цель исследования, постановка задачи;
 - методы решения и апробация задачи;
 - внедрение полученных результатов;
 - результат.
5. Статья должна быть подготовлена в следующей последовательности:
 - УДК – слева жирным шрифтом, в конце интервал 6 пт;
 - название статьи – в центре, прописным и жирным шрифтом, в конце интервал 6 пт;
 - инициалы и фамилии авторов в центре прописным и жирным шрифтом;
 - место работы авторов, страна, город и адрес электронной почты – по центру, в конце интервал 6 пт;
 - аннотации (на языке представленного текста) – в конце интервал 6 пт; ключевые слова – курсивом, в конце интервал 6 пт;
 - введение и другие подзаголовки – слева, жирным шрифтом. В начале и конце интервал 6 пт.
6. Список литературы: название каждого источника не переводится и нумеруется в статье в соответствии с последовательностью использования.
7. После списка литературы название статьи, инициалы и фамилия авторов, место работы авторов, страна, город и адрес электронной почты, аннотация и ключевые слова представляются также на двух других языках.
8. В статье нумеруются таблицы и рисунки: таблица – верхней части таблицы, курсивом, в центре (например, таблица 1), рисунок – под рисунком, курсивом, в центре (например, рисунок 1) и, пропуская одну пустую строку от текста (из верхней и нижней частей).
9. Формулы набираются стандартными параметрами в Microsoft Equation. Номер формулы пишется в скобках с правой стороны. В тексте нумеруются только использованные формулы.
10. Статьи, излагающие результаты, исследований выполняемых в учреждениях, должны иметь соответствующие разрешения и опубликование.
11. Автор несет ответственность за информацию и факты, указанные в статье.
12. Редакция оставляет за собой право производить редакционные изменения и сокращения, не искажающие основное содержание статьи.
13. В случае отклонения статьи редакция сообщает автору решение редколлегии.
14. Статьи, не отвечающие перечисленным требованиям, к рассмотрению не принимаются и возвращаются авторам. Датой поступления рукописи считается день получения редакцией окончательного текста.

15. Адрес редакции: **Сумгаитский государственный университет**

RULES OF ARTICLE FORMATION

The article being published must be submitted to the editorship in paper or electron form/. In preparing the article the following requirements must be accomplished|:

1. An article must be prepared in one of the languages – Azeri, Russian or English.
2. The title, the summary and the key words must be submitted in there languages.
3. The electron variant of an article must be performed in the text-editor Microsoft Word in A4 format (margins: left side, right side, top, bottom – 2 cm), in Times News Roman type of size 12 pt. The vertical spasing is unary, paragraph indention – 1 cm, the article must not surpass 8 pages.
4. The text of an article is recommended to be prepared of the divisions mentioned below:
 - introduction (problem actuality, present state of the problem);
 - the aim of the investigation, task statement;
 - solution methods and task approbation;
 - introduction of the received results;
 - result.
5. An article must be prepared in the following sequence:
 - UDK – left-side – with extra bold type, at the end – the interval 6 pt;
 - The title of an article must be in the center, in a capital letter with extra-bold type, at the end the interval 6 pt;
 - Authors' initials and last names – in the center, in a capital letter with extra-bold type;
 - Authors' work places country, city and e-mail towards the center, at the end the interval 6 pt;
 - Summaries (in the language of the submitted text) – at the end the interval 6 pt; key words in italic type, at the end the interval 6 pt;
 - Introduction and other subtitles – on the left-side with extra-bold type, at the beginning and at the end the interval 6 pt.
6. Literature list: the title of each source isn't translated and is numbered in the article in correspondence with the usage sequence.
7. After the literature list, the title of the article, initials and authors' last names, their work places, the country, the city, e-mail, summary and key words are presented in two other languages.
8. In the article tables and drawings are numbered: the table – in the upper part of the table, italicized, in the center (for example: table 1), the drawing – below the center (for example: drawing 1) and missing one blank line of the text (of upper and lower parts).
9. The formulas are collected in standard parameters in Microsoft Equation. The number of the formula is written in brackets on the right-side. In the text only used formulas are numbered.
10. The articles given account of results of the investigations realized in the enterprises must have corresponding permission and publication.
11. The author is responsible for the information and facts, given in the text.
12. The editorship reserves the right to make editorial changes and abbreviations not distorting the main contents of the article.
13. In case of article deflection the editorship informs the author about the decision of the editorial board.
14. The articles, not meeting the above mentioned requirements, aren't taken into consideration and are returned to their authors. The date of the manuscript accession is considered the day of getting the completed text.
15. Editorship address: **Sumqayit State Univesity**

Üzqabıǵınındizaynı – **S.Şahverdiyeva**
Kompiüteryıǵını – **S.Şahverdiyeva**
Korrektorlar: **B.Eminli**
Ş.Nəcəfova
G.Hüseynova
Texnikiredaktor – **E.Həsəratova**

Yıǵılmaǵa verilmişdir: 05.12.2014- cü il
Çapa imzalanmışdır: 25.12.2014-cü il
*Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼*
Yüksək çap üsulu
Şərti çap vərəqi 6,187.
Sifariş 25.
Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt,
43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-88-10
Faks: (0-18) 642-02-70
Web: www.sdu.az
E-mail: sdu@sdu.az